

MAKALE

Bitmemiş Reform: Bakanlıkların Teftiş
Birimlerinde İç Denetim Etkisi

Uluslararası Hegemonya Aracı Olarak
Türkiye Maarif Vakfı

ABD Güdümünde
Kamu Yönetiminde Verimlilik

İNCELEME

John Stuart Mill
Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine

ÇEVİRİ.

John Stuart Mill
Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine

SÖYLEŞİ

Prof. Dr. Metin Özuğurlu ile
“Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle
Sosyal Politika Kavrayışı”na Bakış

KAMU

HUKUK VE YÖNETİM

TEMMUZ 2025

BOŞ Bırakılmıştır

MAKALE

Bitmemiş Reform: Bakanlıkların Teftiş
Birimlerinde İç Denetim Etkisi

Uluslararası Hegemonya Aracı Olarak
Türkiye Maarif Vakfı

ABD Güdümünde
Kamu Yönetiminde Verimlilik

İNCELEME

John Stuart Mill

Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine

ÇEVİRİ

John Stuart Mill

Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine

SÖYLEŞİ

Prof. Dr. Metin Özuğurlu ile

“Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle
Sosyal Politika Kavrayışı”na Bakış

KAMU

HUKUK VE YÖNETİM

TEMMUZ 2025

YAYININ ADI	KAMU Hukuk ve Yönetim Dergisi
YIL	2025 CİLT: 2 SAYI: 3, Temmuz 2025
YAYIN SAHİBİNİN ADI	Yerel Yönetim Araştırma Yardım ve Eğitim Derneği adına Ozan Zengin
SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ	Ali Murat Özdemir
YAYIN İDARE MERKEZİ	Ankara
YAYIN İDARE MERKEZİ TEL.	0 312 430 35 60
İNTERNET ADRESİ	https://khydergi.com
E-POSTA	editor@khydergi.com kamudergisi@gmail.com
YAYIN DİLİ	Türkçe
YAYIN TÜRÜ	Yerel Süreli Yayın
YAYINLANMA BİÇİMİ	Temmuz ve Aralık Aylarında Olmak Üzere Yılda İki Kez İnternette Çevrimiçi Olarak Yayımlanır

EDİTÖR	Doç. Dr. Muammer Ketizmen
EDİTÖR YARDIMCILARI	Dr. Göksu Uğurlu, Ar. Gör. Ezgi Nur Türkoğlu Karacaova
YAYIN KURULU	Prof. Dr. Birgül Ayman Güler, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Ali Murat Özdemir, Hacettepe Üniversitesi, Ankara Doç. Dr. Hamdi Gökçe Zabunoğlu, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale Doç. Dr. Ozan Zengin, Ankara Üniversitesi, Ankara Doç. Dr. Üyesi Muammer Ketizmen, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
DANIŞMA KURULU	Prof. Dr. Korkut Boratav, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Bilsay Kuruç, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Örsan Akbulut, Hacettepe Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Can Umut Çiner, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Esra Dik, Mersin Üniversitesi Prof. Dr. Gökhan Güneysu, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Prof. Dr. Yonca İldeş, Hacettepe Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Onur Karahanoğulları, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Koray Karasu, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Tuğrul Katoğlu, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul Prof. Dr. Yunus Koç, Hacettepe Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Metin Özuğurlu, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Mehmet Yetiş, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Gamze Yücesan-Özdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara Prof. Dr. Filiz Zabcı, Ankara Üniversitesi, Ankara Doç. Dr. Sonay Bayramoğlu-Özuğurlu, Ankara Üniversitesi, Ankara Doç. Dr. İ. Bahadır Turan, Bahçeşehir Kibris Üniversitesi, Lefkoşa Dr. Zübeyde Erdoğan-Çelikkın, Ankara

Dergide ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Yerel Yönetimler Araştırma Yardım ve Eğitim Derneği'ni, Yayın Kurulu'nu veya Danışma Kurulu'nu bağlamaz.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

MAKALE

Bitmemiş Reform: Bakanlıkların Teftiş Birimlerinde İç Denetim Etkisi/ *Unfinished Reform: Impact of Internal Audit Practices on Ministerial Inspection Units*.....1
Prof. Dr. Can Umut ÇİNER

Uluslararası Hegemonya Aracı Olarak Türkiye Maarif Vakfı/ *The Turkish Maarif Foundation as an Instrument of International Hegemony*.....19
Dr. Zübeyde Erdoğan ÇELİKKİN

-ABD GÜDÜMÜNDE- Kamu Yönetiminde Verimlilik/ *-Under U.S. Hegemony- Efficiency in Public Administration*47
Doç. Dr. Ozan ZENGİN

İNCELEME

John Stuart Mill, Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine/ *On The Logic Of The Moral Sciences*.....65
Arş. Gör. İbrahim Can KARADUMAN (çeviren)

ÇEVİRİ

John Stuart Mill, Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine/ *On The Logic Of The Moral Sciences*.....71
Arş. Gör. İbrahim Can KARADUMAN

SÖYLEŞİ

Prof. Dr. Metin Özuğurlu ile “Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle Sosyal Politika Kavrayışı”na Bakış/ *A Perspective on “Understanding Social Policy through the Analytical Primacy of Class Struggle” with Prof. Dr. Metin Özuğurlu*.....91
Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR / Dr. Göksu UĞURLU / Arş. Gör. Elif Kumru PAKSOY

BOŞ Bırakılmıştır

Bitmemiş Reform: Bakanlıkların Teftiş Birimlerinde İç Denetim Etkisi¹ Unfinished Reform: Impact of Internal Audit Practices on Ministerial Inspection Units

Can Umut Çiner, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı.
E-posta: cuciner@politics.ankara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6852-9662>

ÖZ

Bu makale, Türkiye’de bakanlıkların teftiş ve iç denetim birimlerinin son yirmi üç yıllık dönüşümünü üç dönem halinde ele almaktadır. 2002-2011 yılları arasındaki birinci dönemde iktidar, teftiş kurullarını kaldırmak istemiş ve uluslararası standartlara dayalı bir iç denetim sistemi getirmiştir. 2011’den 2018 yılına kadar olan ikinci dönemde, “önce rehberlik yap sonra teftiş et” anlayışı bakanlıklara hakim olmuş, teftiş birimleri heterojen bir yapı sergilemiş ve iç denetime yakınsayarak sistemde tutunmuştur. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nden günümüze kadar olan üçüncü dönemde ise daha homojen bir nitelik kazanan teftiş birimleri iç denetimden transfer ettiği rollerini/görevlerini artırmış görünmektedir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi sonrası dönemde de teftiş birimlerine ilişkin değişiklikler yapılmaya devam edilmektedir. Bütün bu sürecin sonucunda bitmemiş bir reformdan söz etmek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Teftiş, denetim, iç denetim, kamu yönetimi reformu, kamu mali yönetimi

ABSTRACT

This paper examines the transformation of inspection and internal audit units in Turkish ministries over the last twenty-three years in three periods. In the first period, between 2002 and 2011, the government attempted to abolish the inspection committees and introduce an internal audit system based on international standards. In the second period, from 2011 to 2018, the “guide first, audit later” approach prevailed in the ministries, with the inspection units having a heterogeneous structure and maintaining their position in the system by adapting to internal auditing. In the third period, from the presidential system to the present, the inspection units, which have become more homogeneous, seem to have expanded the roles/tasks assigned by internal audit. There are also changes in the inspection units in the period after the governmental system. As a result of this entire process, one can speak of an unfinished reform.

Keywords: Inspection, audit, internal audit, public administration reform, public financial management

¹ Bu makale, yazarın 15 Ekim 2024 tarihinde Devlet Denetim Elemanları Derneği tarafından düzenlenen “21. Yüzyılda Denetim: Yeni Yaklaşımlar” başlıklı Denetim Şurası’nda sunduğu bildirinin genişletilmiş halidir. Makalenin yazımında değerli görüşlerine başvurduğum Dr. Pelin Özdemir’e, Dr. Yusuf Şahan’a ve Mehmet Bülbül’e çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

Yönetmel faaliyetlerin denetimi, kamu yönetiminin ve kamu hukukunun konusudur. Denetimin hukuki ve yönetmel boyutlarının açık ve tanımlı olmasına karşılık denetim sürecine etki eden aktörlerin çeşitliliği ve denetim uygulamalarının doğası nedeniyle konu siyasetin ve kamu politikasının da sınırları içine girmektedir. Yönetimi denetleyen mekanizma, hukuka ve siyasete tabi olup ülkenin gelişmişlik seviyesi ve yönetim kültürüyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca uluslararası kuruluşların etkili olduğu bir alandır. Bu nedenle konu, çok disiplinli ve karmaşıktır.

Kuşkusuz, yurttaşların yaşamlarını daha iyi sürdürmeleri denetim mekanizmalarının işlerliğine bağlıdır. Bu bağlamda, ülkelerde farklı kamusal denetim tür ve biçimleri ortaya çıkmıştır (Örnekle, 1998: 235-236). Denetimin temel yararı ve işlevi, kamusal yetkilerinin sınırlandırılması ve yönetmel işleyişin vatandaşlar nezdinde meşrulaştırılması ve böylelikle yönetimin mevcut konumunu korumasıdır (Magdalijs, 2004). Bu bağlamda, denetim konusu, devletin denetime atfettiği rol ve siyasi iradenin bu aracı ne kadar kullanacağı ile ilişkilendirilerek anlaşılabilir. Özellikle, son elli yılda kamu hizmetinin dönüşen niteliği ile işletmecili yönetim tekniklerinin kamu yönetimi üzerinde uygulanması, daha somut olarak alanyazındaki adıyla yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı ve uygulamaları denetimin niteliğini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Denetim tür ve biçimleri, şekil değiştirsin ya da mevcut biçimleriyle var olsun, bugün olduğu kadar, geleceğin devlet yönetiminin de konusudur. Bu nedenle, denetimi ve türlerini kapsamlı bir şekilde haritalandırmak, baş döndürücü bir biçimde değişen kamu örgütlerinin davranış biçimlerini anlamaya yardımcı olur.

Türkiye’deki devlet yönetimi de tüm dünya devletleri gibi büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Özellikle, neoliberal küreselleşme sürecinde artan bir ivme ile devletin küçültülerek piyasadan çekilmesi talep edilmiş, sektörlerin hemen tamamında farklı biçimlerde özelleştirme politikası uygulanmış ve devletin düzenleyici rolü öne çıkmıştır. Devletin piyasa ile ilişkisinin biçim değiştirmesi değişen kamu örgütlerinin doğal bir parçası olan denetim işlevini dönüştürmüştür.

Bu dönüşüm çerçevesinde, özellikle son yıllarda artan bir biçimde denetim işlevinin ve niteliğinin değiştiği konusunda yaygın bir algı oluşmuştur. Yenidoğan çetesi, Bolu Abant’taki otel yangını gibi skandallar kamuoyunda denetimin tartışılmasına yol açmış, denetime olan ihtiyacı ve ilgiyi artırmış görünmektedir. Ancak söz konusu örnekler, kurum dışı denetim bir başka deyişle idarenin denetim elemanları eliyle özel hukuk kişilerinin denetimi ile ilgilidir. Sözgelimi 2025 yılının başında Yunus Emre Enstitüsü ile ilgili basında yer alan yolsuzluk iddiası kurum içi denetim, idarenin kendi denetim elemanları eliyle idari faaliyet ve işlemlerin denetimi ile ilgilidir. Bu makale, idarenin kendisi tarafından yapılan kurum içi denetime odaklanmıştır.²

Basın dışında denetim konusu ile ilgili söz konusu olumsuz algıyı, aşırı yorum taşıyan, alanı bütünlüklü olarak ele almayan akademik çalışmalar ve konuya müdahil olmak isteyen çıkar gruplarının raporları ya da uluslararası kuruluşların eleştirileri beslemektedir. Bu da konunun ele alınması gereken başka bir boyutudur.

² Makalede, Anayasada benimsenmiş olan kuvvetler ayrılığı ilkesine göre yasama-yürütme-yargı ayrımındaki “yürütme”nin, bir başka ifadeyle “idare”nin içerisinde örgütlenen denetim sistemi konu edilmiş olup, yasama denetimi (meclis araştırması gibi Anayasadaki denetim türleri) ile yargı denetimi (mahkemeler) konumuzun dışında kalmaktadır. Ancak yasama kuvveti olan TBMM’nin kendi iç denetimi, yargı kuvvetinde bulunan HSK’nın yargı örgütüne uyguladığı denetim ile Sayıştay’ın yürüttüğü denetim, idari denetim niteliği taşıdığı için bunlar da yönetmel denetim alanında yer almaktadır. Ayrıca, yine yönetmel denetim alanında konumlanan üst kurul denetimi (BDDK vb.), etik denetimi (Kamu Görevlileri Etik Kurulu) ve ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği Kurumu) makale dışı bırakılmıştır

Denetim mekanizmasına ilişkin algılar ve olgular, sadece meşruiyet krizi yaratmaz, aynı zamanda devletin en temel işlevinin sorgulanması anlamına gelir. Bu çerçevede açıkça, devletin değişimi üst başlığı altında Türkiye'nin en önemli yönetsel sorunları arasında kamu yönetiminin denetimi başlığının açılması doğaldır. Yazarların pozisyonlarına ve uygulamacıların bilgilerine göre etkisizlikten, işlevsizlikten, başarısızlıktan türlü kapasite sorunlarından söz edilebilir. Denetime ilişkin yapısal ve işlevsel pek çok sorun yumağı içinde konuya denetim elemanlarının penceresinden bakıldığında, özlük haklarındaki güncel gerileme onlar açısından önemli bir açmazı ya da prestij kaybını temsil edebilir. Kısaca, hangi perspektif veya çıkarların temsili temelinde bakılırsa bakılsın, ortada çözülmesi gereken sistem kapasitesi sorunları olduğu açıktır (Çiner, Bölükbaşı ve Karakaya, 2024).

Bu makale, Türkiye için yaşamsal sorunlardan biri olan yönetsel denetim konusuna odaklanmıştır. Türkiye'de 2000'li yılların ortalarında başlayan kamu yönetimi reform siyasetinin ve gündeminin denetime ilişkin perspektifini değerlendirmek ve yirmi bir yıllık sürecin bilançosunu çıkarmayı amaçlamaktadır. Makale, 2003 tarihli 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi Kontrol Kanunu (KMYKK)³ ile 2004 tarihli, kamuoyunda yoğun bir biçimde tartışılan kamu yönetimi reformu olarak da bilinen, 5227 sayılı Kamu Yönetimi Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun'dan (KYTK) günümüze kadar olan dönemin kuşbakışı değerlendirmesi niteliğindedir.

KYTK'nın genel gerekçesinde ve denetimi düzenleyen 38, 39 ve 40. maddelerin gerekçelerinde özetle; mevcut denetim sisteminin yolsuzlukları önlemede yeterli ve etkili olmadığı saptanmıştır. Rehberlik, eğitim ve danışmanlık hizmetlerine ağırlık veren yeni bir denetim modeli önerilmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından TBMM'ne geri gönderilmesinin ardından KYTK kamuoyunda müfettişlerin başını çektiği bir biçimde tartışılmıştır. Bu bağlamda, yine mesleki olarak akademik ünvanlı kişiler akademide de denetimin dönüştürülme istenen doğasını tartışmaya açmıştır. KYTK'dan itibaren teftiş kurullarının konumu, varlığı ve sistemdeki yeri şiddetli bir sorgulamaya konu olmuştur.

Bu makale, KYTK'dan bu yana geçen neredeyse çeyrek asırlık bir dönemde denetim işlevindeki değişen anlayışı ve somut değişimi değerlendirmeyi hedeflemektedir. Ancak bu yapılırken, iç denetim faaliyetlerinin temeli olan rehberlik ve performans denetimlerinin⁴ etkili olup olmadığı konusu bu makalenin kapsamı dışındadır. Çünkü alanyazında konu ile ilgili çalışmalar, teftiş kurullarının kaldırılacağı, işlevsizleştirileceği varsayımı üzerinden etkisizleşmesine ya da mali yönetimin uluslararası standartlara kavuşturularak iç denetimin övgüsüne odaklanmıştır.

Ayrıca, alanyazın alanın terminolojik karışıklığının da aynasıdır.⁵ Bu bağlamda, Türkiye'de akademik olarak kamu yönetimi denetimi çalışmanın önündeki en temel engellerden biri daha işin başındaki terminoloji karmaşasıdır. Çünkü teftiş ile iç denetime zihinlerde atfedilen tanımlar farklıdır. Bu nedenle, Türkiye

³ RG: 24.12.2003, 25326.

⁴ 5018 sayılı Yasa'nın 63. maddesinin ilk cümlesi iç denetimi tanımlamaktadır: "İç denetim, kamu idaresinin çalışmalarına değer katmak ve geliştirmek için kaynakların ekonomiklik, etkililik ve verimlilik esaslarına göre yönetilip yönetilmediğini değerlendirmek ve rehberlik yapmak amacıyla yapılan bağımsız, nesnel güvence sağlama ve danışmanlık faaliyetidir." Bu tanım, denetimin tek fonksiyonunun performans denetimi gibi anlaşılmasına neden olmaktadır. Oysa izleyen ikinci cümlede "Bu faaliyetler, idarelerin yönetim ve kontrol yapıları ile mali işlemlerinin risk yönetimi, yönetim ve kontrol süreçlerinin etkinliğini değerlendirmek ve geliştirmek yönünde sistematik, sürekli ve disiplinli bir yaklaşımla ve genel kabul görmüş standartlara uygun olarak gerçekleştirilir." ifadesi yer almaktadır. İç denetim, faaliyet ve işlemleri kontrol etmediği gibi, yönetimin, faaliyet ve işlemlerini kontrol etme kapasitesini ve yeterliliğini denetlemektedir. Bu da klasik teftiş (veya klasik denetim) faaliyetinden ayrıldığı en temel nokta olarak değerlendirilebilir.

⁵ Bu makalede, söz konusu karmaşadan azade makalelere gönderme yapılmıştır. Bu makalede, denetim ifadesinden kasıt hangi ünvanla olursa olsun merkezi yönetimin geleneksel anlamdaki teftiş, inceleme ve soruşturma faaliyetlerini içeren faaliyetlerdir. İç denetim ise 5018 sayılı KMYKK'nda yer alan ve iç kontrol faaliyetlerinin bir parçası olan faaliyetler olarak kullanılmıştır.

bağlamında, yazılı düzenlemelerin lafzına ve uygulama rehberlerine bakılmadan tanımlarda uzlaşılması mümkün değildir. Bu durum, sadece sisteme Anglo-sakson temelli iç denetimin sisteme girişiyle ilgili de değildir, konunun öncesi de vardır. Nitekim alanyazından buna en güzel örneklerden biri, 1998 tarihli TODAİE'nin *Kamu Yönetimi Sözlüğü*⁶ dür. Sözlükte, denetim ve teftiş konuları yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır (Bozkurt, Ergun ve Sezen, 1998: 62, 232-233). Buna benzer şekilde, Türkiye'de akademik alanyazın, devletin en temel işlevindeki tanımlarda patinaj çekmektedir. Özcesi, terminolojik netlik, alanyazında çok az çalışmada vardır. Özellikle müfettişlerin ya da iç denetçilerin meslek dergilerinde ya da bu ünvanlı kişilerin akademik çalışmaları dışında⁶, konunun son derece karmaşık bir biçimde aktarıldığı bilinmektedir. Hatta, tarihsel bir bakışla, bu karmaşanın temelinde denetim elemanlarının ünvanlarının olduğu da iddia edilebilir. Ortada benzer tanımlarla aynı görevleri yerine getiren bir meslek grubu söz konusudur. Denetim elemanları kurumlarına göre müfettiş, denetçi, denetmen, kontrolör gibi farklı isimler almıştır. 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne (CHS) geçilmesinin ardından tüm bakanlıklarda müfettiş kadrosu ihdas edilmiş, farklı ünvanlarla görev yapan denetim elemanlarının büyük bir çoğunluğu müfettiş kadrosuna atanmıştır. Bu anlamda, bakanlıklar açısından bir standarda kavuşulmuştur.

Özetle, KYTK'dan günümüzde geldiğimiz noktada, yönetim sistemimize iç denetim işlevi eklenmiştir ve çeşitli değişiklikler meydana gelmiş olmakla birlikte teftiş birimleri hala görevlerini sürdürmektedir. Bu kapsamda, makalenin ilk bölümünde teftiş birimlerinin dönüşümü ile iç denetim sisteminin kurulmasına dayanak teşkil eden gelişmeler ve yasal düzenlemeler incelenecektir. İkinci bölümde, teftiş birimlerinin geçirdiği değişim ele alınacak, üçüncü bölümde ise her iki birimin günümüzdeki durumunun bir değerlendirmesi ve karşılaştırması yapılacaktır.

1. BİRİNCİ REFORM DÖNEMİ: TEFTİŞ KURULLARININ KALDIRILMASININ GÜNDEME GETİRİLMESİ VE İÇ DENETİMİN TRANSFERİ

Adalet ve Kalkınma Partisi 2002 yılında iktidara geldiğinde, Acil Eylem Planı'nda saptadığı sorunların çözümü için süreç içerisinde köklü reformlar önermiş ve bunları uygulamıştır. Bunun önemli unsurlarından biri, kamu yönetimi reformunun ilk adımı olarak da değerlendirilebilecek 2003 tarihli 5018 sayılı KMYKK'dır. Özünde, Anglo-Sakson mali yönetim ilkelerini Türkiye'de var olan yapıya transfer eden bu Yasa, mevcut maliye birikiminin yönünü önemli ölçüde değiştirmiştir. Daha açık bir ifadeyle, Avrupa Birliği (AB) kuralları ve uluslararası standartlar temelinde bir politika transferi söz konusudur (European Commission, 2006: 6). 5018 sayılı Yasa, Anglo-Sakson yönetim/maliye düşüncesi ve pratiğinin Türkiye'ye yabancılığı nedeniyle birçok açıdan eleştirilmiştir (Karatepe, 2010).

Ancak KMYKK, 2002 yılında iktidara gelen hükümetin tasarrufu değildir. Türkiye'nin neoliberal küreselleşme sürecine eklenmesi çerçevesindeki politika transferi adımlarından biri olarak kamu mali yönetim sisteminin dönüştürülmesi konusunun hatırlanması gereken belirli bir tarihselliği vardır. Bu kapsamda, Dünya Bankası'nın 1995 tarihli Kamu Mali Yönetimi Projesi'nden ve Uluslararası Para Fonu (IMF) niyet mektuplarından politika transferinin detayları rahatlıkla izlenebilir.⁷ Özellikle 18.01.2002 tarihli IMF Niyet Mektubu'nda çarpıcı bir biçimde, "2002 yılı Haziran ayı sonuna kadar uluslararası standartlarla uyumlu nitelikleri haiz Mali Yönetim ve İç Kontrol Kanunu Meclis'e sunulacaktır (yapısal kriter). Mali Yönetim ve İç Kontrol

⁶ Terminolojik ve içerik açılarından netliğe sahip çalışmalardan yararlandıklarımızı burada anmak yerinde olur: (Okur, 2010; Yücel, 2009; Tütüncü, Yaman, 2011: 10-13; Bülbül, 2022).

⁷ Bu metinlerin tamamı Maliye Bakanlığı tarafından derlenmiştir (Arcagök, 2004).

Kanunu bütçeleme, muhasebeleştirme, şeffaflık ile iç ve dış kontrolü kapsayacaktır.” ifadesi yer almaktadır (IMF Niyet Mektubu Tercümesi, 2025).

Nitekim bu bağlamda, Türkiye’de ilk olarak, IMF talebiyle 2002 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nda (TCMB) İç Denetim Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2002). Bir yıl sonra da KMYKK ile iç denetim işlevi genelleştirilmiştir.

14.04.2003 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesinde, Türkiye’den “AB uygulamaları ve uluslararası düzeyde kabul görmüş kontrol ve denetim standartlarına uygun olarak, kamu iç mali kontrolüne ilişkin mevzuatın kabul edilmesi ve etkili biçimde uygulanmasının sağlanması” talep edilmektedir (DPT, 2003: 16). Özetle, uluslararası standartlara ve iyi uygulamalara dayalı Kamu İç Mali Kontrol Sistemini kabul eden yasal bir çerçeve beklenmiş (Bülbül, 2022) ve 2003 yılı Ulusal Programı’nın 28. *Mali Kontrol* başlıklı kısmında “uluslararası kontrol ve denetim standartlarına uyumlu olarak kamu iç mali kontrol mevzuatının kabul edilmesi” önceliklendirilmiştir (Ulusal Program, 2003). Kamu iç mali kontrolü modeli⁸, mali kontrol ve denetim faaliyetlerini şeffaflık, etkinlik, etkililik ve ekonomiklik ilkelerini de kapsayan bir perspektife dönüştürmektedir (Bülbül, 2022). Kısacası, anılan uluslararası kuruluşların belirttiği unsurlar temelinde KMYKK çıkmıştır.

Buna, yasalaşmayan ancak kamuoyunda pek çok açıdan eleştirilen 2004 tarihli 5227 sayılı KYTK eklendiğinde denetim sisteminin mantığına etki eden politikalar daha iyi kavranabilir. Temel düşünce, neoliberal devletin küçültülmesi ideolojisinin sonucu olarak devletin düzenleyici işlevinin öne çıkması ve bunun da denetim işlevinin biçimini değiştirmesidir. Bu bağlamda, çelişkili bir biçimde hem denetimin ön plana çıkması gerektiği kamuoyunda reform savunucuları tarafından ifade edilirken hem de bünyeye yeni mekanizmaların eklenerek teftişin niteliğinin değiştirilmesi ve teftiş kurullarının kaldırılması gündeme gelmiştir. Bir yandan mevcut denetim düzeninin, yapısal ve işlevsel olarak sorunları ortaya konulurken bunların çözümü için önerilenler adeta “demokratikleşme”, “bürokratik vesayet” gibi genel, soyut başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır (Şahan, 2019: 123-125).

İktidar, uluslararası kuruluşların desteğiyle kamu mali yönetimi alanındaki politika transferini gerçekleştirmiş, daha açık bir deyişle iç denetim sistemini getirmiştir. Bu sistemin gelişini fırsat görerek, kamu yönetimi reformunun içinde teftiş kurullarının kaldırılması konusunu düzenlemiştir. Kısaca, iktidara göre bürokratik vesayetin temsilcilerinden biri olarak görülen, kendilerini devletin sahibi olarak bilen bir meslek grubu olan müfettişlerin yerini adeta iç denetçilere bıraktığı bir politika tasarlanmıştır.⁹ Söz konusu politika tasarımının arka planında, iktidar partisinin ilk yönetsel tecrübelerinin belediye ölçeğinde olması ve basından izlenebildiği kadarıyla Maliye Teftiş Kurulu’nun denetim rolünün kırılması olduğu belirtilmelidir. Buna, Maliye Teftiş Kurulu örneğinde, kurulun kaldırılması için 1980’lerden itibaren, özellikle uluslararası kuruluşların politika önerileri ve Bahçeci’nin deyişiyle içeriden “çürüme” ya da çürütme eklenmelidir (Bahçeci, 2025: 478-480, 483).

KYTK’nın 38, 39, 40. maddelerinde kamu yönetiminin denetlenmesi konusu düzenlenmiştir. Yasa’nın mantığında, iç denetim sistemlerini oluşturuncaya kadar teftiş kurullarının devamı, sonrasında kurumların iç denetimlerini kendi denetçilerine bırakması yatmaktadır. Özcesi, KYTK ile birlikte teftiş kurullarının

⁸ “Kamu iç mali kontrol sisteminin üç temel bileşeni bulunmaktadır: Yönetmelik hesap verebilirliğe dayalı mali yönetim ve kontrol, fonksiyonel olarak bağımsız iç denetim ve bu bileşenlere yönelik standartlar ve metodolojiler geliştirmekle görevli Merkezi Uyumlaştırma Birimi.” (Bülbül, 2022).

⁹ 5018 sayılı KMYKK geçici 5.maddesine göre, 31.12.2005’den 31.12.2007 tarihine kadar müfettişlere sınavsız iç denetçi olma hakkı tanınmıştır.

kaldırılması konusu gündeme getirilmiştir. Ayrıca, KYTK, teftiş kurullarının da düzenlendiği 3046 sayılı Yasayı yürürlükten kaldıran hükümler içerdiği için bakanlık örgütlenmesindeki değişim bağlamında da tartışılmıştır.

Nitekim KYTK'nın denetim ile ilgili 38. maddesinin gerekçesinde “...*Bu kısımda kamu yönetimindeki geleneksel denetim uygulamaları köklü bir şekilde değiştirilmeye çalışılmaktadır. Her şeyden önce, bu maddede denetimin amacı yeniden belirlenmekte ve denetimde rehberlik, eğitim ve danışmanlık yaklaşımı öne çıkarılmaktadır. Böylece kamu yönetiminde hataları bulmak değil, onları ortaya çıkmadan önlemek, iyi uygulamaları yaygınlaştırarak kamu yönetiminin sistem ve süreçlerinin geliştirilmesini sağlamak ve çalışanları geliştirmek suretiyle performanslarını artırmak mümkün olacaktır.*”, 40. maddesinin gerekçesinde ise “...*Genel gerekçede de belirtildiği üzere, günümüzde yönetimin kalitesi denetimin kalitesiyle yakından ilişkili hale gelmiş; ancak ülkemizde arzu edilen nitelikte bir denetim sistemi oluşturulamamıştır. Halen kurallara uygunluğa ve geçmişe yönelik olarak, hedeflerden ve performans göstergelerinden yoksun şekilde gerçekleştirilen denetim etkili olamamaktadır. Çok sayıda olması nedeniyle kimi zaman çakışan ve hata bulmaya yönelik olan bu denetim anlayışı sonucunda yöneticiler iş yapamaz hale getirilirken israf ve yolsuzluklara da engel olunamamaktadır. Yeni denetim sistemi, kişilerin denetlenmesi yerine iş, süreç ve sonuçların denetlenmesine dayanmaktadır. Yapılan düzenlemeyle, denetim sistemi performans esaslı ve iç denetim boyutu güçlendirilmiş hale getirildiğinden denetimi yapacak olanların örgütlenme yapılarının da değişmesi gerekmektedir.*” ifadeleri yer almaktadır. Söz konusu gerekçelerden, etkili olmayan geleneksel denetim sistemine yeni bir yaklaşım getirilmek suretiyle işlerlik kazandırılmasının amaçlandığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca KYTK'nın genel gerekçesinden de izlenebileceği gibi bu işlerlik piyasa dostu reformlar temelinde, denetleme ile kamu politikalarının uygulanması işlevini birbirlerinden ayırarak gerçekleşmektedir (Güler, 2005: 114).

KYTK Genel Gerekçesinin 38. Maddesi denetimde, rehberlik, eğitim ve danışmanlık yaklaşımının öne çıkarılmasının temelinde kamu yönetiminde hataların ortaya çıkmadan önlenmesi, iyi uygulamaların yaygınlaştırılması ve personel performansının artırılması yattığını vurgulamaktadır. Sosyal güvenlik sisteminin dönüşümünün ardından birleştirilen Emekli Sandığı, Bağkur ve Sosyal Sigortalar Kurumu teftiş kurulları¹⁰, 2006 yılında rehberlik ve teftiş başkanlığı olarak düzenlenmiş ve KYTK ile getirilmesi düşünülen denetimin rehberlik işlevi ilk olarak Sosyal Güvenlik Kurumu ile hayata geçmiştir.

5227 sayılı Yasa'nın ilgili maddeleri denetimin teşkilatlanmasına yer vermediği için, örgütlenmeye ilişkin çözümü zaman içinde bakanlıklara bırakan bir perspektife sahipti. Bunun yanında, KMYKK ile iç denetim işlevi düzenlenmişti. Bu iki politika birlikte düşünüldüğünde, bir yandan kaldırılacak teftiş kurullarının gelecekteki yapılanması ile diğer yandan uluslararası standartlara dayalı iç denetim sisteminin nasıl konumlanacağı daha sonraki düzenlemelere bırakılmıştır. Nitekim, *İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğe*¹¹ göre iç denetimin biriminin konumu üst yöneticiye bağlı bir şekilde belirlenmiştir.¹²

Mevcut yapı, dönemin kamu yönetimi konusunda yoğun tartışmalarından da etkilenerek iç denetimi bir örgütsel yapı içinde konumlandırmaktan çok iç denetimi ayrı bir birim olarak değil, iç denetçiler olarak, adeta politika danışmanı gibi ele almayı seçti. Önceleri teşkilat şemasında iç denetim birimleri yer almıyordu. 5018 sayılı Yasada yapılan değişiklikle Maliye Bakanlığı'na bağlı İç Denetim Koordinasyon Kurulu (İDKK) tarafından uygun bulunan idarelerde iç denetim biriminin kurulmasının önü açılrsa da yeterli kadrolar oluşturulamadığı için entegrasyon istenen hızda gerçekleşmemiştir.¹³ Sonuçta, iç denetim işlevi, yürütmenin içindeki denetçiler

¹⁰ Sosyal güvenlik sistemi, 31.05.2006 tarihli ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile oluşturulurken; bunu uygulayacak Sosyal Güvenlik Kurumu'nun yapısı 16.05.2006 tarihli ve 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu ile düzenlenmiştir.

¹¹ RG.12.07.2006, 26226.

¹² Bu dönemde, bakanlıklarda teftiş kurulları için üst yönetici “bakan” iken; iç denetçiler için “müsteşar”dır.

¹³ İç denetçilerin sınav, eğitim ve atanmaları İDKK tarafından yürütülmekte; ancak kadroları ve özlük hakları görev yaptıkları kurumlarında bulunmaktadır.

tarafından yapılmış, teftiş birimleriyle bağlantısı kurulmamıştır. Bir diğer deyişle, KYTK'nın öngördüğü değişim gerçekleşmediği için teftiş birimleri kamuoyunda yoğun tartışmaların öznesi olsalar da pozisyonlarını korumuştur.

KMYKK ile getirilen iç denetim işlevi fiilen 2007 yılında uygulanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, hem teftiş kurulları (teftiş, denetim, inceleme ve soruşturma şeklinde sıralanan tüm işlevleriyle) sistemde yerini korumuş hem de iç denetim işlevi buna eklenmiştir. Kamu yönetimi ve kurumsal kültür açısından iki denetim de kimine göre çakışmış, kimine göre iç denetim daha işin başından işlevsiz olarak doğmuştur. Dönemin makale ve çalışmalarında bu karmaşa, üzerinde yoğunlukla durulan bir nokta olmuştur. Sonuçta, ele alınan birinci dönemde, teftiş birimleri örgütsel açıdan belli belirsiz bir değişime konu olmuş, sisteme iç denetim işlevi eklenmiştir.

Bu bölümde son olarak altı çizilmesi gereken bir diğer husus daha vardır. O da daha önce bahsedilen ve iç denetim işlevinin kamu yönetimi sistemindeki ilk örneği olan TCMB'nin örgütsel yapısındaki değişimdir. Buna göre, 2009 yılında, Teftiş Kurulu Başkanlığı ve İç Denetim Genel Müdürlüğünü Denetim Genel Müdürlüğü adı altında birleştirilmesine karar verilmiştir (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2009: 142).

1. İKİNCİ REFORM DÖNEMİ: ÖNCE REHBERLİK SONRA TEFTİŞ YA DA TEFTİŞ KURULLARININ İÇ DENETİME BENZEŞEREK SİSTEME TUTUNMASI

Türk kamu yönetiminin en temel taşlarından birini oluşturmuş olan 3046 sayılı Yasa ile bakanlıkların örgütlenmesi düzenlenmişti. Buna göre, merkez teşkilatı, ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri ve yardımcı birimler sınıflandırılmıştı. Bakanlıkların örgütlenmesinde homojen bir yapı söz konusuydu. Bakanlıklarda bakan adına teftiş yapmak üzere görevlendirilen müfettişler danışma ve denetim örgütlenmesi içinde yer almaktaydı. Bu da, eski sistemde bakanın pozisyonu düşünüldüğünde, siyaset ile yönetim arasında siyaset lehine bir dengeyi temsil etmekteydi. Çünkü bakanlar, parlamenter sistemde siyaseten daha kuvvetli bir konumdaydı.

KYTK ile kaldırılması düşünülen teftiş kurulları 2011 yılındaki bakanlıklara ilişkin kanun hükmünde kararnamelere kadar varlıklarını sürdürmüştür. 2011 yılından itibaren merkezi yönetim düzeyinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda, bakanlık sisteminde köklü bir değişim gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Teftiş kurullarının yerlerine çeşitli rehberlik ve denetim birimlerinin geçirilmiş olmasıyla Türkiye'deki geleneksel teftiş anlayışında önemli bir değişim başlamıştır. Adalet, Dışişleri, İçişleri, Kültür ve Turizm Bakanlıkları Teftiş Kurulları baştan itibaren korunurken bunların dışındaki denetim birimleri farklı isimler altında örgütlenmiş ve kurul niteliğini kaybetmişlerdir. Ayrıca yeni kurulan bu denetim birimlerinden bazılarında birimin müsteşara bağlı olduğu veya bakana bağlı olduğu halde bu yetkilerin müsteşara devredilebileceği ya da makama bağlı olduğu yönünde düzenlemeler yer almıştır. Burada dengenin siyasetten yönetime doğru kaydığı yorumu yapılabilir.

Resmi Gazete Tarih ve Sayısı	Birimin İlk Halinin Adı	Değişikliğin Yapıldığı Resmi Gazete Tarih ve Sayısı	Değişen Birimin Adı
07.04.1984 18365	Adalet Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	-	Adalet Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı

¹⁴ Bu konu ile ilgili olarak bkz. (Dik, 2017).

27.05.1983 18059	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Teftiş Kurulu	08.06.2011 27958	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı
14.12.1983 18251	Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Teftiş Kurulu	08.06.2011 27958	Çevre, Orman ve Şehircilik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
05.08.2003 25102	Çevre ve Orman Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı		
08.06.2011 27958	Çevre, Orman ve Şehircilik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	04.07.2011 27984	Orman ve Su İşleri Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
18.01.1985 18639	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	02.11.2011 28103	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
06.07.1994 21982	Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	13.07.2010 27640	Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
20.12.1994 22147	Dış Ticaret Müsteşarlığı Kontrolörleri Kurulu Başkanlığı	17.09.2011 28057	Ekonomi Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı
01.03.1985 18681	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Teftiş Kurulu	02.11.2011 28103	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı
14.05.1991 20871	Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Teftiş Kurulu Başkanlığı	27.02.2014 28926	Gençlik ve Spor Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı
13.07.1993	Gümrük Müsteşarlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	08.06.2011 27958	Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
23.02.1985 18675	İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu	-	İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu
29.04.2003 25093	Kültür ve Turizm Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	-	Kültür ve Turizm Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
14.12.1983 18251	Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı ¹⁵	10.07.2011 27990	Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı
30.04.1992 21226	Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	14.09.2011 28054	Millî Eğitim Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı
26.04.1975 15219	Millî Savunma Bakanlığı Teftiş Dairesi Başkanlığı	15.10.2002 24907	Millî Savunma Bakanlığı Teftiş Dairesi Başkanlığı
26.04.1975 15219	Millî Savunma Bakanlığı Personel Daire Başkanlığı ve İşçi Münasebetleri Şube Müdürlüğü	16.12.2011 28144	Millî Savunma Bakanlığı Askeri İş Teftiş Kurulu Başkanlığı
14.12.1983 18251	Sağlık Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	02.11.2011 28103	Sağlık Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı
18.01.1985 18639	Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	08.06.2011 27958	Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
09.08.1991 20955	Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	08.06.2011 27958	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
14.12.1983 18251	Ulaştırma Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	01.11.2011 28102	

¹⁵ Teftiş Kurulu ile birlikte Hesap Uzmanları Kurulu, Gelirler Kontrolörleri Başkanlığı kapatılmış ve taşrada görev yapan vergi denetmenleri de dahil olmak üzere tüm birimler Vergi Denetim Kurulu adı altında birleştirilmiştir ancak geleneksel anlamda teftiş görevi sadece Teftiş kurulunda yer aldığı için diğer kapatılan birimlere tabloda yer verilmemiştir.

21.02.2002 24678	Denizcilik Müsteşarlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı		Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı
---------------------	--	--	---

Tablo 1 İkinci Reform Dönemindeki Değişiklikler

Birinci dönemde iç denetim birimlerinin kurulması ile başlayan dalga, ikinci dönemde bakanlıkların isimlerinin peyderpey değiştirilmesi ile devam etmiştir. Öncesinde yeknesak bir biçimde teftiş kurulu olarak görev yapan yapılardan bazıları niteliğini aynı şekilde sürdürürken, Tablo 1’de görüleceği üzere bazıları rehberlik ve teftiş başkanlığına, bazıları denetim hizmetleri başkanlığına bazıları ise rehberlik ve denetim başkanlığına dönüştürülmüştür.¹⁶ Burada altı çizilmesi gereken en önemli nokta, söz konusu birimlerin evvelden beri üstlendikleri teftiş, denetim, inceleme ve soruşturma fonksiyonlarının, birimlerin isimleri değişmekle birlikte, aynı şekilde devam ettiğidir. Fakat bazı denetim birimlerinde müfettiş ünvanından vazgeçilmiş, denetçi veya uzman gibi ünvanlar benimsenmiş, atandıkları makamlarda değişiklikler olmuştur.

Bakanlık	Resmi Gazete Tarih ve Sayısı	Yönetmelik	İlgili Maddeler
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı	14.09.2012 - 28411	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı Yönetmeliği	12, 52, 62, 64, 78
Çevre ve Şehircilik Bakanlığı	25.12.2011 - 28153 20.09.2013 - 28771	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	5, 7, 51, 58
Orman ve Su İşleri Bakanlığı	10.10.2012 - 28437	Orman ve Su İşleri Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	8, 16, 58
Ekonomi Bakanlığı	27.12.2012 - 28510	Ekonomi Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı Yönetmeliği	6, 8, 20, 25
Gençlik ve Spor Bakanlığı	16.11.2014 - 29177	Gençlik ve Spor Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı Yönetmeliği	10, 42, 49, 56
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı	13.10.2011 - 28083 20.12.2014 - 29211 ¹⁷	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	6, 8, 47, 48, 58
Gümrük ve Ticaret Bakanlığı	18.08.2012 - 28388	Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	7, 8, 9, 54

¹⁶ Burada Ekonomi Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı’na dönüştürülen Dış Ticaret Kontrolörleri Kurulu örneği özel olarak bahsedilmeye değerdir. 26.03.1995 tarihli ve 22239 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan Dış Ticaret Kontrolörleri Kurulu Yönetmeliği’nin 40. maddesinde “Denetimde amaç, denetlenen birimin gelecekte daha mükemmel sonuçlar elde etmesine, yolsuzluk ve usulsüzlüklerin en aza indirilmesine yönelik her türlü çözüm ve önerileri getirmektir. Kontrolörler bu esastan hareketle; (...) b) Mevzuattan ve standartlardan sapmalar varsa bunları belirlemek ve ekonomik, sosyal, teknik ve hukuki nedenleri tahlil ederek sapmaların düzeltilmesi, iş ve hizmet verimi ile kalitenin optimal ve rasyonel bir düzeye çıkarılması için öneriler getirmek, şeklindeki amaçları göz önünde tutarlar. Kontrolörlerin çalışma anlayışı, etkin, verimli, ekonomik, eğitici ve caydırıcı bir denetim sistemini öngördüğünden, hata arayan ve sadece tenkit eden bir denetim anlayışı değildir.” ifadeleri yer almakta, adeta birinci dönemdeki reform anlayışını öngören bir nitelik taşımaktadır. Buna rağmen, Kurul, 2011 yılında kapatılarak Denetim Hizmetleri Başkanlığı’na dönüştürülmüştür. İktidarın iradesine uygun bir düzenlemeyi halihazırda barındıran bu yapının kapatılmaması beklenirdi. Üstelik, kontrolör ünvanı ile çalışan personel dış ticaret uzmanı kadrolarına atanmış ve kendilerine denetim yetkisi verilmiştir. Kanımızca bu değişimi, iktidarın iradesi üzerinden açıklamak mümkün değildir. Buradaki çelişkiyi *Kamu Tercih Teorisinde* anlatılan ve politika yapım sürecine etkisi olan bürokrat grubunun sürece içeriden müdahalesi ile açıklamak bize kabul edilebilir gelmektedir.

¹⁷ Bakanlığın 2011 Yönetmeliği’nde de yakınsama saptanmış olmakla birlikte, tablodaki madde numaraları 2014 tarihli Yönetmeliğe aittir.

Milli Eğitim Bakanlığı	24.05.2014 - 29009	Milli Eğitim Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı ile Maarif Müfettişleri Başkanlıkları Yönetmeliği	68, 69, 70, 73
Sağlık Bakanlığı	03.10.2013 - 28784	Sağlık Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı Yönetmeliği	6, 10, 49, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 67, 68
Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı	24.07.2014 - 29070	Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı Yönetmeliği	5, 40

Tablo 2 İkinci Dönemde İç Denetim ile Geleneksel Teftiş Yaklaşımının Yakınsadığı Bakanlıklar

İkinci dönemde meydana gelen değişim sonrasında iç denetimin doğasına hakim olan rehberlik, performans denetimi, kaynakların etkili, ekonomik ve verimli kullanılması gibi ilkelerin 10 denetim biriminin yönetmeliğinde de yer aldığı anlaşılmıştır.

Tablo 2’de, bu birimlerde KMYKK’nın 63. maddesinde düzenlenen iç denetimin tanımına ve ilkelerine yakınsayanlar ile denetim rapor türlerinde iç denetim etkisi olanlar saptanmaya çalışılmıştır. Buna göre, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlıkları’nın yönetmeliklerinde iç denetim sistemindeki gibi rapor düzenlenmesine ilişkin hükümler bulunmaktadır.

Söz gelimi, iç denetim ile geleneksel teftişin yakınsamasına ilk örneklerden biri, 2012 tarihli Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı Yönetmeliği’nin Genel Denetim başlıklı 62/1. maddesidir.¹⁸ Ekonomi Bakanlığı’nın, Sağlık Bakanlığı’nın ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın Tablo 2’de anılan yönetmelik maddelerinde iç denetim yaklaşımının doğrudan kopyalandığını vurgulamak gerekir.

Ancak, teftiş kurullarına rehberlik gibi işlevlerin dahil edilmesi teftiş işlevini adeta zayıflatmaktadır. Çünkü buradaki mantığın özünde, KYTK gerekçesinden de görüleceği gibi, daha önceki teftiş uygulamalarının etkili olmadığı iddia edilmektedir. Bu nedenle, teftiş işlevinden önce müfettişlerin ilgili idareye rehberlik etmesi ve sonrasında teftiş etmesi beklenmektedir. Bu da, piyasa dostu denetim anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (m.52), Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (m.47) ve Sağlık Bakanlığı (m.10) yönetmeliklerinde “...hata arayan ve sadece tenkit eden statik denetim sisteminin reddedildiği” vurgulanmaktadır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (m.51), Orman ve Su İşleri Bakanlığı (m.16), Milli Eğitim Bakanlığı (m.68, 70), Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (m.8), Gençlik ve Spor Bakanlığı (m.10) yönetmeliklerinde “...rehberlik anlayışına dayanan eğitici, doğru işler için teşvik edici ve güven artırıcı, verimli, ekonomik (...), hata ve usulsüzlükleri önleyici (...) etkin bir denetim sistemi” vurguları yer almaktadır. Görüldüğü gibi KYTK’nın 38. Madde gerekçesi ilgili Yönetmeliklerde yer almaktadır. Her ne kadar KYTK yasalaşmamış olsa da ruhu ilgili Yönetmeliklerle yaşatılmaktadır.

¹⁸ İlgili madde şu şekildedir: “M. 62 – (1) Genel denetim; kurum ve kuruluşların faaliyet ve işlemlerinde hataların önlenmesine yardımcı olmak, çalışanların ve kuruluşların gelişmesine yönetim ve kontrol sistemlerinin geçerli, güvenilir ve tutarlı hale gelmesine rehberlik etmek amacıyla; hizmetlerin süreç ve sonuçlarını mevzuata, önceden belirlenmiş amaç ve hedeflere, performans ölçütlerine ve kalite standartlarına göre tarafsız olarak analiz etmek, karşılaştırmak ve ölçmek, kanıtlara dayalı olarak değerlendirmek, elde edilen sonuçları rapor haline getirerek ilgililere duyurmak suretiyle yapılır.”

2. ÜÇÜNCÜ REFORM DÖNEMİ: İÇ DENETİME İLGİNİN KAYBOLMASI VE TEFTİŞİN İÇ DENETİME YAKINSAMASI

CHS ile birlikte, cumhurbaşkanlığı kararnameleri aracılığıyla yönetsel düzen yeni baştan tanımlanmıştır. Bu değişiklikler, incelendiğinde denetim birimlerinin hepsinin isminde teftiş ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Ancak reform öncesi döneme benzer bir şekilde isimler aynı kalmamış, kimi bakanlıklar rehberlik ve teftiş başkanlığı olarak kimileri ise teftiş kurulu başkanlığı olarak düzenlenmiştir.

Birimin Önceki Adı	CHS Sonrası Adı
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı	Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Kurulu Başkanlığı	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Ekonomi Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı	Ticaret Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Gençlik ve Spor Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı	Gençlik ve Spor Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı
Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı ¹⁹	Hazine ve Maliye Bakanlığı Teftiş Başkanlığı
İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı	İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı
Kültür Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	Kültür ve Turizm Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı	Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Milli Savunma Bakanlığı Teftiş Dairesi Başkanlığı	Milli Savunma Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Milli Savunma Bakanlığı Askeri İş Teftiş Kurulu Başkanlığı	
Sağlık Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı	Sağlık Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı
Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Orman ve Su İşleri Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	Tarım ve Orman Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı	
Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Denetim Hizmetleri Başkanlığı	Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı

Tablo 3 Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Ardından Yapılan Değişiklikler

2018 yılında CHS ile birlikte teftiş birimleri hizmet birimleri örgütlenmesi altında sınıflandırılmış, mevcut ana hizmet birimleri ile danışma ve denetim birimleri ayrımı ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle teftiş birimlerinin kurullarının özgün bir sınıflandırma içinden çıkartılarak bakanlığın hizmetlerini yürüten diğer birimlerden biri haline getirilmesi etkinlikleri ve kurum içinde daha önceden var olan öncü rolleri ya da prestijleri açısından bir kayıp olarak değerlendirilebilir.

¹⁹ Vergi Denetim Kurulunun tamamı kapatılmamış sadece Maliye Teftiş Kurulu yeniden oluşturulmuştur.

İkinci ve üçüncü dönem düzenlemeleri sonrasında, birinci dönemde öne çıkan denetim birimlerinin rehberlik etme fonksiyonlarının birim isimlerine de açıkça yansdığı görülmektedir. İkinci dönemde, 2018 yılı öncesinde, 8 bakanlığın denetim birimi rehberlik ibaresi taşımaktadır. Buna karşılık, günümüzde 16 bakanlıktan 8 tanesi Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı olarak örgütlenmiştir.

Teftiş kurullarının adlarındaki değişim, kurulların iç yapılarında önemli bir değişime neden olmuş görünmemektedir. Ancak kurulların işlevi dikkatle incelendiğinde, KMYKK ile gelen Anglo-Sakson mali yönetim düşüncesi ile kamu işletmeciliğinin ilkeleri buluşturulmuştur.

Bakanlık	Resmi Gazete Tarih ve Sayısı	Yönetmelik	İlgili Maddeler
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	11.12.2021 - 31686	Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Hakkında Yönetmelik	13, 47, 53
Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	06.07.2019 – 30823 ²⁰ 12.11.2022-32011	Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Yönetmeliği	5, 10, 59
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	16.01.2020 - 31010	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği	6, 7
Hazine ve Maliye Bakanlığı	26.11.2019 - 30960	Hazine ve Maliye Bakanlığı Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	3, 45
Gençlik ve Spor Bakanlığı	13.12.2019 - 30977	Gençlik ve Spor Bakanlığı Rehberlik ve Denetim Başkanlığı Yönetmeliği	10, 42, 49, 56
İçişleri Bakanlığı	02.06.2021 -31499	İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Yönetmeliği	3, 6, 7, 12, 39, 47, 50, 51, 53, 59, 73
Millî Eğitim Bakanlığı	11.04.2023 - 32160	Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği	6, 8, 42, 45, 55, 56, 57, 58, 59, 61
Sağlık Bakanlığı	23.08.2022 - 31932	Sağlık Bakanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği	6, 12, 52, 53, 54, 56, 58
Tarım ve Orman Bakanlığı	20.01.2021 - 31370	Tarım ve Orman Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	3, 14, 59
Ticaret Bakanlığı	28.02.2020 -31053	Ticaret Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	7, 8, 9, 52
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı	15.12.2023 - 32400	Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı Yönetmeliği	6, 11, 13, 58

Tablo 4 Üçüncü Dönemde İç Denetim ile Geleneksel Teftiş Yaklaşımının Yakınsadığı Bakanlıklar

Denetim birimlerinin geçmişe dönük ve cezalandırıcı yaklaşımının değiştirilmesi konusunda meri mevzuat hükümleri incelendiğinde, 11 Bakanlığın yönetmeliğinde işlerin etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yürütülmesinin denetimine ilişkin görev verildiği, dolayısı ile 5018 sayılı Yasa ile iç denetim birimlerine tanınan yetkilerin teftiş birimlerinde de yer aldığı görülmektedir.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nın

²⁰ 2019 Yönetmeliğinin adı Çevre ve Şehircilik Bakanlığı olmakla birlikte, 2022 yılında Yönetmeliğin adı Bakanlığın adıyla uyumlu olarak değiştirilmiştir.

Yönetmeliklerinde iç denetim sistemine benzer rapor düzenlenmesine ilişkin hükümler olduğu görülmektedir. Tablo 4’de ilgili maddeler belirtilmiştir.

1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nde bakanlıkların hizmet birimleri arasında iç denetim birimlerine yer verilmemiştir. Ayrıca, iç denetim birim başkanları 3 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nde Cumhurbaşkanı tarafından atanan üst yöneticiler veya sayılan diğer kadrolar arasında yer almamaktadır. *İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik*’te iç denetim birimi başkanı, “*üst yönetici tarafından görevlendirilen ve iç denetim faaliyetinin yönetiminden sorumlu olan iç denetçi*” olarak tanımlanmıştır. Özcesi, 3 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nde “iç denetim birimi başkanı” kadrosu ihdas edilmemiştir. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nda da ihdas edilmeyen bir kadronun ayrı bir özlük hakkı düzenlenmesi beklenemez. Bu nedenle de iç denetim birim başkanı açısından bir atama işlemi söz konusu değildir. İç denetçiler arasından birinin, üst düzey yöneticinin onayı ile iç denetim birimi başkanı olarak görevlendirilmesi söz konusudur.

İç denetim birim başkanını atayacak olan üst düzey yöneticinin kim olacağı net değildir. 5018 sayılı Yasa’nın 11. maddesinde bakanlıklarda en üst düzey yöneticinin Cumhurbaşkanı tarafından belirleneceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla teftiş veya denetim birimlerinin başkanları Cumhurbaşkanı tarafından atanırken iç denetim birimi başkanları ilgili bakanlığın üst düzey yöneticileri tarafından görevlendirilmektedir. Bakanlıklarda bakan her durumda üst yönetici olarak konumlanmamıştır. Söz konusu üst düzey yönetici, bakan veya bakan yardımcısı olabilir.

CHS öncesi dönemde 5018 sayılı Yasa’nın 11/e maddesine göre bakanlıklarda üst düzey yönetici müsteşar olarak belirlenmiş olduğundan konu ile ilgili bir belirsizlik de yoktu ve görevlendirmeler müsteşar tarafından yapılmaktaydı. 2018 yılında 5018 sayılı Yasa’da yapılan değişiklikle belirleme cumhurbaşkanına bırakıldı. 08.08.2018 tarih ve 2018/5 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesinde, 5018 sayılı Kanunun 11. maddesinden aldığı yetkiye dayanarak Cumhurbaşkanı bakanlıklarda kimin üst yönetici olduğunu belirlemiştir. “*Bakanların kendilerine doğrudan bağlı hizmet birimleri bakımından, bakan yardımcılarının ise kendilerine bağlı hizmet birimleri bakımından bakanlık en üst yöneticisi sayılması*” uygun görülmüştür. Sonuçta, bu düzenlemeyle bakanlıklarda iç denetim biriminin kime bağlı olduğu da belirsizleşmiştir. Yasa iç denetim biriminin üst yöneticiye bağlı olduğuna hükmetmekle birlikte hangi üst yöneticiye bağlı olduğunu düzenlememiştir. Bu nedenle, iç denetim birimini bazı bakanlıklarda bakana, bazı bakanlıklarda ise bakan yardımcısına bağlamak şeklinde bir uygulama gelişmiştir. İç denetim birimleri, güncel olarak 10 bakanlıkta bakanlık makamına, 7 bakanlıkta bakan yardımcılığı makamına bağlıdır.

İç Denetim Biriminin Bulunduğu Bakanlık	Birimin Bağlı Olduğu Makam
Adalet Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Dışişleri Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı
Hazine ve Maliye Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı
Gençlik ve Spor Bakanlığı	Bakanlık Makamı
İçişleri Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı
Kültür ve Turizm Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı
Millî Eğitim Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Millî Savunma Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı

Sağlık Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Tarım ve Orman Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Ticaret Bakanlığı	Bakanlık Makamı
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı	Bakan Yardımcılığı Makamı

Tablo 5 İç Denetim Birimlerinin Bağlı Oldukları Makam²¹

Başkanın atanması yerine görevlendirilmesi ve birimin bağlı olduğu üst yöneticinin her kurum için aynı olmaması, iç denetimin kurumsallaşması ve idare içinde etkinlik kazanmasının önünde açık bir engel teşkil etmektedir.

Bakanlıkların teşkilat şemaları incelendiğinde tüm teftiş/denetim birimlerinin bakana bağlı olarak görev yapmasına karşılık iç denetim birimlerinin bazılarının bakan yardımcılığı makamına bağlı olarak görev yaptığı görülmüştür. “Teftiş birimlerinin görece bağımsızlıklarının karinesi” (Örsan Akbulut, Özgen, Fındık, Seymenoğlu ve Almış, 2012: 27) bağlı oldukları makamdır. Ayrıca teftiş veya denetim birimlerinin başkanları Cumhurbaşkanı tarafından atanırken iç denetim birimi başkanları ilgili bakanlığın üst düzey yöneticileri tarafından görevlendirilmektedir. Rehberlik/teftiş birimleri karşısında iç denetimin görece bağımlı olduğu değerlendirilmektedir.

İç Denetim Biriminin Bulunduğu Bakanlık	Dolu Kadro	Boş Kadro	Toplam
Adalet Bakanlığı	19	1	20
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	16	4	20
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	14	1	15
Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	12	13	25
Dışişleri Bakanlığı	1	2	3
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	11	4	15
Hazine ve Maliye Bakanlığı	11	44	55
Gençlik ve Spor Bakanlığı	13	17	30
İçişleri Bakanlığı	8	17	25
Kültür ve Turizm Bakanlığı	13	7	20
Milli Eğitim Bakanlığı	12	28	40
Milli Savunma Bakanlığı	7	63	70
Sağlık Bakanlığı	26	29	55
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	14	6	20
Tarım ve Orman Bakanlığı	32	9	41
Ticaret Bakanlığı	21	20	41
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı	8	12	20
Toplam	238	277	515

Tablo 6 Bakanlıkların İç Denetçi Kadro Dağılımları (03.03.2025)

Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerine göre Mart 2025 itibarıyla tüm kamu kurumlarında toplam 2096 iç denetçi kadrosu bulunmaktadır. Bu kadroların 1157’si boş, 937’si ise doludur (HMB, 2025). İç denetim birimlerinin Bakanlıklardaki kadrolarının ise 515 kadronun 277’sinin boş olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi, Türkiye’de bakanlıklardaki istihdamın sayısal görünümüne ilişkin ünvan temelinde (başmüfettiş, müfettiş, uzman, uzman yardımcısı vb.) genel bir istatistik kamuoyuna açıklanmamaktadır.

²¹ Tablo, Bakanlıkların internet sayfalarındaki teşkilat şemaları esas alınarak düzenlenmiştir.

Kanımızca, söz konusu kadrolardaki boşluğun nedeni olarak iç denetçiler ile müfettişlerin özlük hakları konusunda yanlış bir algı vardır. Bakanlıklarda müfettişler ile iç denetçilerin özlük hakları hemen hemen eşittir, aralarında herhangi kayda değer bir fark yoktur, aynı maaşı almaktadırlar. Yasa, iç denetçilerin mevcut denetim elemanları ve kariyer uzmanlarından sınav ve diğer yetkinlikleri sağlayanlar arasından atanmasını öngörmektedir. Burada bir seçim söz konusudur. Buna karşılık, bir müfettişin, iç denetçi kadrosuna talip olmasını özendirerek bir şey yoktur. Aksine özlük dışı olanaklar (statü, etkinlik vb.) açısından kaybedecekleri vardır. Bir diğer ifadeyle sistemin kuruluşunda bir çeşit tutarsızlık vardır.

Rehberlik, Teftiş ve Denetim Faaliyetlerinin Düzenli ve Etkin Bir Şekilde Yerine Getirilmesine İlişkin 2024/14 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi'nde *"Kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet kalitesi ve performansının artırılması amacıyla denetim görevi esnasında kamu hizmetinin gerekleriyle bağdaşmayan usul, yöntem ve uygulamalar tespit edilerek eksiklik veya hataların öncelikle yerinde giderilip düzeltilmesi sağlanacak, bu konuda ilgili kurumlara ve personele rehberlik edilecektir."* ifadeleri ile tüm denetim birimleri için performans artışına yönelik olarak rehberlik edilmesi talimatı verilmiştir.

Özcesi, bugün gelinen noktada, iktidarın reform siyaseti düşünüldüğünde, KYTK ile ulaşılmak istenen denetime ilişkin hedeflere yakınsandığı bize kabul edilebilir gelmektedir. Daha açık deyişle, iktidarın hata, hile bulma ve soruşturma yapma odaklı denetim faaliyetinin rehberlik ve performans odaklı denetime dönüştürme hedefine en azından düzenleme boyutunda varıldığı açıktır.

Birçok bakanlık için performans denetimi ve rehberlik faaliyetleri yasal olarak temellendirilmiş, son olarak 2024 yılındaki Genelge ile de tüm bakanlıklara talimat verilmiştir. 5227 sayılı Yasa'nın dönemin Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilmesinin ardından gündeme gelen teftiş kurullarının kaldırılması tartışmaları o dönem için yerinde bir tartışma konusu olabilir. Ancak bugün bakıldığında her ne kadar KYTK'da teftiş kurullarının düzenlendiği 3046 sayılı Yasa'yı yürürlükten kaldıran düzenlemeler içerse ve ilk amaç bu olsa da, iktidarın iradesi değişiklik göstermiş, rehberlik ile önleyici denetime ilişkin düzenlemeler teftiş kurullarının bünyesine eklenerek varılmak istenen sonuca ulaşılmıştır.²² Aynı Yasa'da Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'nun da kapatılması planlanmış, nitekim 2010 yılında da Kurul Sayıştay'a devredilmiştir. İdare tarafından teftiş kurullarının kaldırılması eğer amaçlanmış olsa idi, Başbakanlık Yüksek Denetim Kurulu örneğinde olduğu gibi izleyen yıllardaki düzenlemeler ile söz konusu birimlerin kaldırılmasının önünde bir engel bulunmamaktaydı. Buradaki iradenin iç denetime hakim olan anlayışın teftiş birimlerine transfer edilmesi yönünde değiştiği düşünülebilir.

SONUÇ

Türkiye'deki kamu yönetimi alanyazını hem terminolojik bakımdan sorunludur hem de teftiş ile iç denetim arasındaki sınırı tam anlamıyla çizememektedir. Bu nedenle, alanyazındaki bazı çalışmalarda hatalı bir biçimde teftiş ile iç denetim birimlerinin iç içeliğinden ya da görevlerinin çakışmasından söz edilmektedir. Bu noktada, makale şu sonuca varmıştır: Teftiş ile iç denetimin öznesi ve nesnesi ortaktır. Öznesi, devletin denetim elemanları, nesnesi ise idarenin faaliyet ve işlemleridir. Ancak bunların yaklaşımları, beslendikleri yönetsel ve mali kültür birbirlerinden farklıdır. Bu yönüyle araştırıldığında, ortadaki sorunu anlamak daha kolay olacaktır.

Bu makale, Türkiye'nin geçirdiği neredeyse çeyrek asırlık devlet reformu döneminde bakanlıklarda denetim konusundaki gelişmeleri, KMYKK ve KYTK'dan günümüze, üç dönem altında değerlendirmiştir.

²² Burada, KYTK'da öngörülenler ve sonrasındaki yerel yönetimler ile ilgili düzenlemeler ile bir köprü kurulabilir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. (Çiner, 2017).

Kısaca, 2002-2011 yılları arasındaki birinci dönemde iktidar, teftiş kurullarını kaldırmak istemiş ve uluslararası standartlara dayalı bir iç denetim sistemi benimsemiştir. Bu dönemde, bakanlıklarda, 2007 yılında sisteme dahil edilen iç denetim işlevinin geleneksel teftiş ile birlikte varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Teftişin geleneksel, yani tespit edici, iç denetimin önleyici yaklaşımları birbirlerinden farklı işlevleri temsil etmektedir. İç denetim işlevinin, bünyeye yabancılığı bir tarafa, kendisinin değersiz ya da gereksiz bir yönetsel faaliyet olduğunu iddia etmek kolay değildir. Sonuçta, iç denetimde var olan merkezi otorite, iç denetçilerin kişisel yeteneklerine güvenmeyen, onları meslek hayatı boyunca izleyip sertifikalandıran bir perspektiftedir. Bunun yanında, müfettişlik ise daha çok usta çırak ilişkisi ya da üstatlık temelinde bir meslek grubudur.

2011-2018 yılları arasındaki ikinci dönemde, birinci dönemdeki reformlara devam edilmiştir. İktidar, reform yapma iradesini sürdürmekle birlikte konuyu etraflıca düzenleme sorumluluğunu almamış, kurumların iradesine bırakmıştır. Teftiş kurullarının bazıları teftişe, bazıları rehberliğe vurgu yaparak devam etmişlerdir. Kısaca “önce rehberlik yap sonra teftiş et” anlayışı bakanlıklara egemen olmuş, teftiş birimleri heterojen bir yapı sergilemiş ve iç denetime yakınsayarak sistemde tutunmuştur. 2011 yılında bakanlıkları yeniden düzenleyen kanun hükmünde kararnameler ile birlikte rehberlik gibi işlevler dahil edilerek bu dönemde teftişin konumu zayıflatılmıştır.

Üçüncü dönem olan 2018 yılından günümüze kadar, CHS ile çıkartılan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kurul olarak örgütlenen teftiş birimlerini muhafaza ederken, farklı isimlerle olan teftiş birimlerini yeniden yapılandırmıştır. Buna karşılık, CHS ile birlikte iç denetime ilişkin ise hiçbir düzenleme öngörülmemiştir. Dolayısıyla iç denetimin teftişin yerine getirilmesi düşünülse de bu gerçekleşmemiş, teftiş kurulları neredeyse yirmi üç yıllık sürecin sonunda yıpransalar da varlıklarını korumuşlardır. Özcesi, bu dönemde, önceki dönemlere kıyasla daha homojen bir nitelik kazanan teftiş birimleri iç denetimden transfer ettiği rollerini artırmış görünmektedir. Ancak halen isim karmaşası devam etmektedir.

Bu makale, söz konusu üç dönemdeki gelişmeleri hukuki zemin üzerinden incelemiştir. Ancak, hukukta yazılı olup bir diğer deyişle mevzuatta hüküm bulunup uygulanmayan maddeler olabilir. Hukuk ve yönetim ile uygulama arasında bir açık varsa, burada idarenin davranışını anlamak için bir alan araştırması yerinde olur. Bu makale, sınırları gereği böyle bir araştırmaya dayanmamaktadır.

Günümüzde iç denetimin sınırlı kaldığı, somut durumda iç denetim birimi başkanlıklarının varlıklarını sürdürse de bu denetim biçimine sahip çıkılmadığı düşünülebilir. Bu bağlamda, önümüzdeki dönemde, tıpkı 2009 yılında TCMB örneğinde görüldüğü gibi, teftiş birimleri ile iç denetim işlevinin birleştirilmesi gündeme gelebilir. Denetimin klasik teftiş usulünde mi yoksa bilgi sistemleri ya da performans denetimi gibi işlevlerle de desteklenen uluslararası denetim standartlarıyla mı devam edeceği hususu da önemli bir başka tartışma konusudur.

CHS sonrası dönemde de teftiş birimlerine ilişkin değişiklikler yapılmaya devam edilmektedir. Üç dönemin sonunda hala bitmemiş bir reformdan söz etmek mümkündür. Bitmemiş reformun ya da bir tür geçiş aşamasının bütünsel bir değerlendirmesi yapıldığında denetimde yapı ve aktörlerin konumunun değiştiği ve yeni işlevler eklendiği görülmektedir. Teftiş birimlerinin yeniden teşkilatlanmasında ve iç denetim işlevinin geleceği konusunda mesleki pek çok görüş ortaya atılmaktadır. Bize göre, teftiş ile iç denetim işlevlerinin ya görev tanımları net bir şekilde farklılaştırılarak birbirlerinden tamamen ayrıştırılması ya da birbirleriyle buluşturulması gerektiğinin altı çizilmelidir. Türkiye’de denetim konusunda çok boyutlu ve kapsamlı bir düzeltme ancak buradan başlanarak söz konusu olabilir.

KAYNAKLAR

- Akbulut, Örsan, H. Mimaroglu Özgen, D. Fındık, Ö. Seymenoglu, O. Almiş (2012), *Türk Kamu Yönetiminde Teftiş ve İç Denetim*, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No: 364.
- Arcagök, M. Sait Ed. (2004), *Ulusal ve Uluslararası Çalışmalar Işığında Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Bahçeci, Barış (2025), *Türkiye Devletinin Varoluş Döngüsünde Maliye Teftiş Kurulu 1879-2011*, İmge Yayınları.
- Bozkurt, Ömer, Turgay Ergun, Serije Sezen Ed. (1998), *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No: 283.
- Bülbül, Mehmet (2022), “Kamu Mali Yönetimi Reformunun Başarısı(zlığı) Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mali Kılavuz*, 87, s.145-168.
- Çiner, Can Umut (2017), “Yeniden Kamu Yönetimi Temel Kanunu: Yerel Yönetimler Alanındaki Bilanço”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 28, s.27-52.
- Çiner, Can Umut, H. Tolga Bölükbaşı, Oral Karakaya (2024), Türkiye’de Bireysel Kamu Politikası Kapasitesi: Mülki İdare Amirleri Örneği”, *Amme İdaresi Dergisi*, 57/2, s.1-28.
- Dik, Esra (2017), *Türkiye’de Bakanlık Sisteminin Geleceği*, İmge Yayınları, Ankara, 2017.
- DPT, Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi (14 Nisan 2003 Tarihinde AB Konseyi Tarafından Kabul Edilen Nihai Metin), https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2003.pdf, 2003, Erişim Tarihi: 27.04.2025.
- European Commission (2006), *Welcome to the World of PIFC*, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/2/2019/09/brochure_pifc_en.pdf. Erişim Tarihi: 27.04.2025.
- Güler, Birgül Ayman (2005), “Kamu Yönetimi Temel Kanunu Üzerine”, *Devlette Reform Yazıları*, YAYED, Paragraf Yayınevi, s.75-127.
- HMB (2025), <https://www.hmb.gov.tr/kamu-idareleri-ic-denetci-kadrolari>, Erişim Tarihi: 27.05.2025.
- IMF Niyet Mektubu Tercümesi (2025), <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/034318eb-6b0e-4d9e-85e8-6926902d6780/standby2002-2004.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-034318eb-6b0e-4d9e-85e8-6926902d6780-m3fB7D8>, s.19, Erişim Tarihi: 1.6.2025.
- Karatepe, Kamil (2010) “Bürokratik Dokunulmazlığın İnşası: Denetim Sisteminde “Reform” ve Teftiş Kurullarının Kaldırılması”, *Mülkiye*, Cilt: XXXIV, Sayı: 268, s.91-121.
- Magdalijs, Christophe (2004) “Le contrôle de l’action administrative, contribution à une typologie réorientée des contrôles”, *Pyramides*, 8, s. 65-82.
- Okur, Yaşar (2010), “Türkiye’de Teftiş ve İç Denetim: Kavramlar, Beklentiler ve Hayatla Yüzleşme”, *Maliye Dergisi*, Sayı 158, s.570-586.
- Örnek, Acar (1998), *Kamu Yönetimi*, İstanbul, Metinler Matbaacılık.

Şahan, Yusuf (2009), *Türk İdari Denetim Sisteminde Değişim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.

TBMM (2025), KYTK Genel Gerekeçesi, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c041/tbmm22041054ss0349.pdf>. Erişim Tarihi: 19.05.2025.

TBMM (2025), KYTK, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc088/kanuntbmmc088/kanuntbmmc08805227.pdf. Erişim Tarihi: 19.05.2025.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2002), *Yıllık Rapor 2002*. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/6832b8f2-f5f1-45a3-b63c-097e9167f0d4/2002_Yillik_Rapor.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-6832b8f2-f5f1-45a3-b63c-097e9167f0d4-mh5zkN7, Erişim Tarihi: 7.6.2025

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2009), *Yıllık Rapor 2009*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/95d30d54-335f-4540-847d-9068a4322c69/09turkce.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-95d30d54-335f-4540-847d-9068a4322c69-m3fBcyR>, Erişim Tarihi: 7.6.2025.

Tütüncü, Süleyman, Yaman, Adem (2011), “Klasik Denetim Modeli İle İç Denetim Modeli Birbirine Alternatif Midir? Yoksa Birbirlerini Tamamlayan Fonksiyonlar Mıdır? Kamu Denetim Sisteminin Değerlendirilmesi”, *Denetim*, 6, s.10-13.

Ulusal Program (2003), (2003 Yılı Ulusal Programı: Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı" ile "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programının Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı), <https://www.ab.gov.tr/196.html>. Erişim Tarihi: 1.5.2025.

Yücel, Bilal (2009), “Amaç ve Unsurları Bakımından Maliye Teftiş Kurulu Uygulamalarında Klasik Anlamda Teftiş”, *Maliye Dergisi*, Sayı 157, Temmuz-Aralık, s.47-64.

Uluslararası Hegemonya Aracı Olarak Türkiye Maarif Vakfı
The Turkish Maarif Foundation as an Instrument of International Hegemony

Zübeyde Erdoğan Çelikkın, Dr., Bağımsız Araştırmacı, Eposta: zubeydee@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-0211>

Öz

Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılması ve Amerika Birleşik Devletleri hegemonyasının gerilemesiyle dünya çok kutupluluğa doğru evrilmeye başladı. Türkiye yönetici sınıfı bunu Cumhuriyet'in kuruluş ilkesi olan “yurtta sulh cihanda sulh” politikasının sonu ilan etti ve uluslararası hegemonya arayışına girdi. Bu arayışın mekânlarından biri de Afrika'dır. 2000'li yıllarda uygulamaya geçirilen Afrika açılımı Türkiye siyasetçileri ve bazı akademisyenlerin diliyle “sert güç” olarak tanımlanan askerî müdahale ve anlaşmalar yanında ideolojik faaliyet yürütecek “yumuşak güç” araçlarını da gerektirmekteydi. Yumuşak ve sert güç kavramları ABD'li neoliberal siyasetbilimci ve politikacı Joseph Samuel Nye tarafından 1990'larda geliştirilmiştir. Nye'nin yaklaşımı 20. yüzyılın başlarında Gramsci tarafından geliştirilen hegemonya kuramındaki “zor” ve “rıza” araçlarını hatırlatmaktadır. Türkiye Maarif Vakfı (TMV) “yumuşak güç” uygulamak üzere kurulmuş ve Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) ile bağlantılı okullarını devralarak faaliyetine başlamıştır. Bu çalışmada vakfın kuruluş dönemi tartışmaları, web sitesinde yer alan bilgi ve açıklamalar, faaliyet raporları ve çeşitli web siteleri ile gazetelerde yer alan vakıf haberleri nitel yöntemle incelenmiştir. Ayrıca vakıf okullarının ve faaliyetlerinin ülkelere göre dağılımı nicel yöntemle ele alınarak vakfın etkinliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Afrika özelinde Türkiye'nin yumuşak ve sert güç uygulamalarının ekonomik sonuçları irdelenmiştir. Ayrıca, ekonomik ve askerî bağımlılık koşullarında özerk bir dış politika uygulamanın güçlüğüne dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hegemonya, Afrika açılımı, yumuşak güç, sert güç, Türkiye Maarif Vakfı

ABSTRACT

The collapse of the Soviet Union and the Eastern Bloc, coupled with the decline of U.S. hegemony, has driven the world toward multipolarity. The Turkish ruling class declared this shift as the end of the Republic's founding principle, “peace at home, peace in the world,” and embarked on a quest for international hegemony. One of the arenas for this pursuit has been Africa. The “Africa Initiative,” implemented in the 2000s, required not only military interventions and agreements—termed “hard power” by Turkey's ruling elite and some academics—but also ideological tools of “soft power.” The concepts of soft and hard power were developed in the 1990s by the neoliberal U.S. political scientist and policymaker Joseph Samuel Nye. Nye's approach recalls the tools of “coercion” and “consent” from Antonio Gramsci's theory of hegemony formulated in the early 20th century. Türkiye Maarif Vakfı (TMV) was established to

exercise soft power, commencing its activities by taking over schools linked to Fethullah Gülen (FETÖ). By analyzing debates during TMV's establishment, information on its website, activity reports, and news coverage in various media outlets, this study seeks to elucidate the foundation's role. The economic consequences of Turkey's soft and hard power practices in Africa are examined, alongside the challenges of pursuing an autonomous foreign policy under conditions of economic and military dependency.

Keywords: Hegemony, Africa Initiative, Soft Power, Hard Power, Türkiye Maarif Vakfı

GİRİŞ

Samir Amin devletin kumanda konumundaki yönetici sınıfın hem ulusal ve hem de komprador olduğunu, koşullar egemen emperyalizm karşısında özerkliği artırmaya elverişleyse bunun kullanılacağını belirtmektedir (Dembélé, 2019: 149). Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılması uluslararası koşullarda önemli bir değişim yarattı. Dünya iki kutuplu olmaktan çıktı ve 2000'li yıllarda ise ABD hegemonyası zayıflayarak çok kutupluluk tartışılmaya başlandı. Dünya haritası yeniden şekillenirken uluslararası ilişkilerde değişim de kaçınılmaz oldu. Bu belirsizlik koşullarında her ülke orta ve uzun vadeli yeni politikalar belirleme çabasına girdi. Türkiye yönetici sınıfı da 2000'li yılların başında mevcut hegemonyanın zayıflamasını ve çok kutupluluğa doğru evrilmeyi okuyarak “yurtta sulh, cihanda sulh” politikasından ricat etti ve yayılmacı bir politikayla bölgesel hegemonya arayışına girdi.

Eski Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT) Müsteşarı Emre Taner 5 Ocak 2007 tarihindeki MİT'in 80. kuruluş yıldönümü konuşmasında dünyadaki tüm değerlerin, ilişkilerin, sistemlerin ve düzenlerin yeniden şekillendiği bir sürece girildiği saptamasıyla, Türkiye'nin gerek stratejik gerekse jeopolitik önemi nedeniyle kendisini hiçbir zaman olayların akışına bırakma ya da “bekle-gör-tavır al” taktiği ile sınırlama lüksüne sahip olmadığını, dolayısıyla yalnız savunma pozisyonunda kalmasının kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Taner, gelecek döneme hazırlanmak için de üç alanda sağlam bir yapı önermektedir. Birincisi güçlü bir ekonomi, ikincisi kusursuz bir dış politika ve üçüncüsü caydırıcı bir askerî yapılanmadır (Taner, 2007). Eski MİT Müsteşarının söylediği bu üç unsur tam da uluslararası hegemonyanın koşullarını tarif etmektedir. MİT Müsteşarının 2007 yılında ifade ettiği yaklaşım son yıllarda Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan tarafından da tekrarlanmaktadır. Erdoğan Türkiye'nin Türkiye'den daha büyük olduğunu ve ufkunu 782 kilometrelik bir alanla sınırlamayacağını belirterek “... Türkiye ve Türk milleti mukadderattan kaçamaz, saklanamaz, tarihin bize yüklediği misyonu görmek ve kabul etmek zorundayız. Türkiye'nin Libya'da Somali'de ne işi var diyenler burnunun dibini görmeyenlerdir” diyerek yayılmacılığın bir kader olduğunu vurgulamaktadır (‘Kısa Dalga’, 2024). Amerikan çıkarlarının meşrulaştırılmasının kökenleri de “açık/kaçınılmaz yazgı” düşüncesine dayandırılmaktaydı. Bu “kaçınılmaz yazgı” anlayışına göre ABD'nin Atlantik'ten Pasifik'e, Kuzey Kutbu'ndan tropiklere kadar olan bölgeye yayılması “tanrının bariz isteği”dir (Şenler, 2014: 411). “Yumuşak güç” kavramının mucidi Joseph Samuel Nye'nin bir kitabı da Liderliğe Mecbur: Amerikan Gücünün Değişen Doğası başlığını taşımaktadır (Nye, 1991). Nye kitabında ABD'nin liderliğinin zorunluluğunu ve bunun hangi araçlarla sürdürülebileceğini tartışmaktadır. Türkiye yönetici sınıfı da benzer söylemler ve araçlarla bölgesel hegemonyanın yollarını döşemeye çalışmaktadır.

TMV bölgesel hegemonya araçlarından biri olarak faaliyete geçirilmiştir. Bu düşünceden yola çıkılarak yazılan makalede önce hegemonya kavramı ve uluslararası ilişkilere uygulanmasına ilişkin kuramlara değinilmiştir. Daha sonra Türkiye'nin bölgesel güç olma arayışının ifadesi olarak Afrika açılımına yer verilmiştir. Üçüncü başlıkta TMV'nin kuruluş tartışmaları, mali yapısı ve faaliyetleri açıklanmıştır. Afrika ülkeleri ile ilişkileri geliştirmek üzere faaliyet gösteren ve devletten doğrudan/dolaylı destek alan başka kuruluşlar da bulunmaktadır ve dördüncü bölümde bu vakıf ve derneklerden birkaçının faaliyetlerine yer verilmiştir. Çalışmanın beşinci bölümünde Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ile birlikte Afrika'ya asker göndermesi ve Afrika ülkeleriyle yapılan askerî eğitim anlaşmaları açıklanmıştır. Türkiye Afrika ülkelerinin ordularını eğittiği gibi askerî donanım da ihraç etmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise Afrika açılımının yarattığı pazardan sağlanan ekonomik getirilere yer verilmiştir.

Hegemonya

“Hegemonya” kavramı önceki düşünür ve politikacılar tarafından kullanılmış olsa da kavrama özgün anlamını kazandıran Antonio Gramsci’dir. Terry Eagleton Gramsci’nin eserlerinden yola çıkarak hegemonyayı “toplumsal yaşamda birisinin kendi ‘dünya görüşü’nü bir bütün olarak toplum bünyesine baştan sona yayarak ve böylece kendi çıkarı ile toplumun çıkarını büyük ölçüde eşitleyerek, ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik kurması” olarak tanımlamaktadır (Eagleton, 2005: 168). Gramsci’ye göre hegemonya belirli bir sınıfsal tabana dayansa ve onun özsel ekonomik çıkarlarının örgütlenmesini esas alsın da kültürel ve ideolojik örgütlenme, yani sivil toplum alanı ön plandadır; çünkü hegemonik grup sivil toplumu denetleyebilen gruptur (Portelli, 1982: 171-173). “Yönetici sınıf hegemonyasının özsel görünümü, onun entellektüel tekelinde, yani kendi öz temsilcilerinin öbür aydınlar katmanında uyandırdıkları çekiciliktedir” (Portelli, 1982: 73). Bunun için temel sınıfın temsilcileri öbür toplumsal katmanların temsilcilerine seslenir ve ast aydınları yönetir (Portelli, 1982: 75). Yönetici sınıfın dünya görüşünün tüm topluma yayılması için her toplumsal katmana karşılık düşen nitel basamaklar vardır. Bunların en üstünde “en işlenmiş dünya görüşü olarak felsefe” ve en altta “folklor” vardır; orta düzeyde ise “din” ve “ortakduyu”dan söz edilmelidir (Portelli, 1982: 17). İdeolojiyi yaymakla görevli örgütler ise temelde kilise, öğretim örgütü ve basın örgütleridir (Portelli, 1982: 21-22). Hegemonik güç hem bilgi üretimi hem de eğitim için organik aydınlara ihtiyaç duyar; çünkü her hegemonyacı ilişki zorunlu olarak bir eğitim ilişkisidir (Okur, 2015: 140).

Robert Warburton Cox Gramsci’den aldığı hegemonya terimini 1980’lerde uluslararası ilişkilere uyarlamıştır (Okur, 2015: 132). Cox “Gramsci Hegemony and International Relations: An Essay in Method” başlıklı makalesinde önce Gramsci’nin hegemonya kavramını irdelemektedir. Gramsci’nin Machiavelli’den devraldığı “yarı insan yarı hayvan” imgesini kullanarak hegemonyayı “rıza” ve “zor”un zorunlu bileşimi olarak tarif ettiğini belirtir; görünür olan “rıza”dır; örtülü olan “zor” ise gerektiğinde ortaya çıkar (Cox, 1993: 52). Dolayısıyla hegemonya “zorun zırhıyla korunan konsensüs”tür (Okur, 2015: 138). Bir dünya hegemonyası, egemen bir sosyal sınıf tarafından kurulan içsel (ulusal) hegemonyanın dışa doğru genişlemesidir; içsel hegemonyanın ekonomik ve sosyal araçları olan kültür ve teknoloji uluslararası hegemonyanın da araçları olur (Cox, 1993: 61). Uluslararası hegemonya yalnız devletler arası ilişkilerle sınırlı değildir; tüm ülkelere nüfuz eden baskın üretim biçimine sahip bir dünya ekonomisi düzenidir. Dünya hegemonyası sosyal, ekonomik ve politik yapı olarak tanımlanabilir; ancak aynı zamanda devletler ve içerisinde faaliyet gösteren sivil toplum güçleri için “evrensel normlar”, “kurumlar” ve “mekanizmalar”la ifade edilir (Cox, 1993: 62). Elbette büyük güçler dış politikalarını belirlemede göreceli özgürlüğe sahipken daha küçük güçlerin özerkliği sınırlıdır (Cox, 1993: 59). Özellikle ekonomik gücü elinde bulunduran büyük ekonomiye sahip ülkeler kendi politikalarını diğer ülkelere empoze edebilmektedir. Üzerinde hegemonya kurulacak ülkelerin iktidardaki sosyal tabakaları ile hegemonik güç arasındaki uzlaş ve bütünleşmeler için hegemon gücün diğerlerinin paylaşabileceği evrensel bir vizyon üretmesi ve gerekirse kendi kısa vadeli çıkarlarını göz ardı etmesi gerekmektedir (Okur, 2015: 47).

Gramsci’nin “rıza” ve “zor”un birliği olarak 1900’lerin başlarında formüle ettiği ve Cox’un 1980’lerde uluslararası ilişkilere uyarladığı hegemonya kuramına benzer bir yaklaşım Amerikalı düşünür Nye tarafından geliştirilmiştir. Uluslararası ilişkilerde neoliberalizm kuramını geliştiren ve aynı zamanda ABD Ulusal İstihbarat Konseyi Başkanı ve uluslararası güvenlikten sorumlu Savunma Bakanı Yardımcısı olarak görev yapmış olan Nye, 1991 yılında yayımladığı *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* adlı kitapta “yumuşak güç” kaynakları ve Amerikan hegemonyasındaki değişimi ele almıştır (Nye, 1991). 2004 yılında yayınladığı kitabın adı *Soft Power The Means to Success in The World Politics*’dir. Kitapta yumuşak güç “zorlama veya bedel ödemek yerine çekiciliğini artırarak istediğini elde etme yeteneği” olarak tanımlanmaktadır. Bir ülkenin kültürü, politikaları ve siyasal idealleri başkalarının gözünde meşru görüldüğü

ölçüde yumuşak gücü artır. İktidarın “gerçek anahtarı kaç düşmanını öldürdüğün değil, müttefiklerini ne kadar genişlettiğindir” diye özetler (Nye, 2004: ix-x). Nye yumuşak gücü tanımlarken tıpkı Gramsci’nin “rıza” yaratmanın önemini vurgulaması gibi karşısındakini “ikna” gücünü ve bakış açısını karşı tarafa benimsetmenin/meşru göstermenin önemini vurgulamaktadır.

Nye 2002 yılında yazdığı “The Information Revolution and American Soft Power” başlıklı makalede bilgi teknolojilerinin ve internetin ulaştığı seviyede hükümetlerin artık merkezden ve yalnızca “sert güç” kullanarak hegemonya kuramayacağını anlatmaktadır. Ona göre bilginin yaygınlaşması geleneksel bürokrasilerin tekeli ortadan kaldırmış ve devlet dışı örgütlenmelerin dünya politikasında oynadıkları rolü güçlendirmiştir (Nye, 2002: 61-62). Böylece yumuşak güç kısmen hükümetlerce ve kısmen diğer güçlerce yaratılmaktadır (Nye, 2002: 70). Nye, ayrıca yumuşak gücün yalnız kültürel güç olmadığını, gündem belirleme ve çekiciliğe dayandığını belirtmekte ve örnek olarak her yıl ABD’de okuyan 600 bini aşkın yabancı öğrencinin veya silikon vadesinde başarı elde eden bir girişimcinin ülkesine taşıdığı değerlerin öneminden söz etmektedir (Nye, 2002: 72). Nye terör hareketleri gibi bazı durumlarda “sert güç” kullanmanın bir zorunluluk olduğunu, ancak mesela Soğuk Savaş durumunda sert gücün yetersiz kaldığını ve yumuşak gücün öneminin arttığını belirtmekte ve yumuşak ile sert gücün birlikte kullanımına “akıllı güç” adını vermektedir (Nye, 2004: xiii).

Nye’nin geliştirdiği “yumuşak” ve “sert” güç kavramlarıyla ilgili Türkçe literatürde birçok makale bulunmakta ve politikacıların da yaygın olarak bu söylemi kullandığı görülmektedir. İbrahim Kalın MİT’in kuruluş yıldönümü konuşmasında “hegemonik güç mücadelesi” ve “çok kutuplu bir dünyaya geçişin sancılarını” betimledikten sonra şöyle devam etmektedir:

“... sahada ve masada elde edilen kazanımları ulusal ve uluslararası alanda kalıcı hale getirmenin yolu, zihinleri ve kalpleri kazanmaktan geçer... Yumuşak, ince, sert, caydırıcı, önleyici, konvansiyonel, asimetrik ve yeni teknolojik güç unsurlarını kullanmayı temel ilke ittihaz eden Millî İstihbarat Teşkilâtı, ülkemizin stratejik hedeflerine ulaşmasında kritik bir role sahiptir” (Kalın, 2023: 28).

Türkiye Kalın’ın belirttiği yumuşak güç kullanımı için yurt dışında faaliyet göstermek üzere bazı örgütler kurmuştur. Bunlardan hemen hemen en önemlisi olan Türkiye Maarif Vakfıdır (TMV) ve yasanın Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve komisyonlardaki tartışmaları sırasında sık sık sivil toplumun önemi ve yumuşak güç kullanmanın gereği dile getirilmiştir.

1. TÜRKİYE’NİN ULUSLARARASI HEGEMONYA ARAYIŞI VE AFRİKA AÇILIMI

Dönemin MİT Müsteşarı Emre Taner Türkiye’nin yayılmacı bir politika izlemesi gerektiğine ilişkin konuşmasını 2007 yılında yapmış olsa da Türkiye 1990’lardan beri bu açılıma uygun dış politikanın araçlarını yaratmaya başladı. Örneğin 1992 yılında kurulan ve 2011 yılında yeniden yapılandırılan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansının (TİKA) web sitesinde “1991’de Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte dünyada önemli değişimler yaşanmıştır. Birçok yeni ulus devlet tarih sahnesine çıkmış, ortak tarihi ve kültürel değerlere sahip olduğumuz bu yeni ulus devletlerin Türkiye’den büyük beklentileri olmuştur” denilmektedir (‘TİKA’, t.y.). Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak faaliyet yürüten Yunus Emre Vakfı 2007’de kurulmuş, Vakıf 2009’da Yunus Emre Enstitüsünü (YEE) kurarak uluslararası faaliyet göstermeye başlamıştır (‘YEE’, t.y.). Dış politika araçlarından bir diğeri Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye tarafından 2009 yılında kurulmuştur (‘TDT’, t.y.). 2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) kurulmuştur (‘YTB’, t.y.).

Türkiye'nin Afrika ile ilgili çalışmaları İsmail Cem'in Dışişleri Bakanlığı döneminde hazırlanan Afrika Eylem Planı ile başlamıştır. Plan Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin ekonomik, ticari, eğitim, kültürel, siyasi, diplomatik ve savunma alanlarında geliştirilmesini öngörmekteydi (Dışişleri Bakanlığı, 1999). Planda Afrika ile ilişkiler siyasi ve diplomatik, ekonomik ve sosyal-kültürel olmak üzere üç farklı sütun üzerine oturtulmuştu (Akgün-Özkan, 2010: 532). Ancak ülke içindeki siyasal ve ekonomik krizler planın ancak 2005 yılından itibaren uygulanabilmesine neden olmuştur.

Dışişleri Bakanlığının hazırladığı “Belirsizlikler Çağında Kararlı ve Güçlü Türk Dış Politikası” başlıklı rapor uluslararası sisteme belirsizliklerin ve artan güç rekabetinin damga vurduğu belirtilerek dünyanın farklı bölgeleriyle ilgili değerlendirme yapmaktadır. Afrika ile ilgili bölümde “genç nüfus, zengin doğal kaynaklar, büyüyen ve entegrasyon yönünde ilerleyen ortak pazar gibi fırsatlara da sahip olan Afrika Kıtası'nın stratejik önemi her geçen gün artmaktadır” denilmektedir (‘Dışişleri Bakanlığı’, 2024: 33). OECD'nin 2017 Afrika Ekonomik Görünüm Raporu'na göre en hızlı büyüyen ikinci ekonomik bölge Afrika'dır (‘OECD’, 2017: 28). Bir başka çalışmaya göre Afrika 2050 yılında dünya nüfusunun % 25'ine sahip olacaktır. Kıta halen en hızlı büyüyen ekonomiler arasında, mineral kaynakların yüzde 30'u, petrol kaynaklarının % 12'si, doğalgazın % 8'i, yenilenebilir su kaynaklarının % 10'u ve tarıma elverişli arazilerin % 65'ine sahiptir (Bulushi, 2023). Aynı makalede kıtada faaliyet gösteren yabancı oyuncular olarak ABD'nin yanında Çin, Rusya, Türkiye, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri sayılmaktadır (Bulushi, 2023). Afrika üzerinde büyük güçlerin yeni hegemonya yarışı ve Çin-ABD rekabeti vardır. Çin başat girişimci olarak kıtadaki 54 ülkeden 48'i ile diplomatik ilişkiler kurmuştur (Tepeciklioğlu, 2012: 60, 63).

Dışişleri Bakanlığının yukarıda belirtilen raporuna göre, Türkiye Afrika açılımı kapsamında Somali ve Etiyopya ihtilafında arabulucuk yapmış, kıta ile ticaret ve yatırımı artırmış, 2023 yılında İstanbul'da Türkiye-Afrika IV. Ekonomi ve İş Forumunu (TABEF) düzenlemiş, Doğu Afrika Topluluğu Fonuna (EAC) ortak ve Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğuna (ECOWAS) gözlemci statüsü kabul edilmiş, Hükûmetler Arası Kalkınma Otoritesi Dostlar Grubuna (IGAD) ve Büyük Göller Bölgesi Uluslararası Konferansına (ICGLR) üye olmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 2024: 34-36). Afrika zirvelerinin ilki 2006 yılında ve ikincisi 2007 yılında ve üçüncüsü 2016 yılında İstanbul'da yapılmıştı (Tepeciklioğlu, 2012: 81; Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, t.y.).

Türkiye'nin Afrika açılımının amacı kısa vadede BMGK Geçici Üyeliği, orta vadede kıta ülkeleriyle ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve uzun vadede bölgesel güç olma isteğidir (Akgün ve Özkan, 2010: 543; Quadri, 2021: 117; Tepeciklioğlu, 2012: 76). Türkiye, Afrika ülkelerinin oy kullanabilmesi için birikmiş 20 milyon dolarlık aidat borçlarını ödemiş ve 2009-2010 yılı BMGK Geçici Üyeliği'ni oyların % 80'ini alarak kazanmıştır (Tepeciklioğlu, 2012: 77). Ancak 2015-2016 döneminde aynı oyu alamamıştır (Quadri, 2021: 117).

Türkiye'nin kıtada diğer ülkelere göre avantajlı olması tarihsel bağlara dayandırılmaktadır. Diğer taraftan Batı'nın sömürgeci geçmişi ve Afrika'nın 20. yüzyıl boyunca bu bağlılıkları koparması ile doğan boşluğu Türkiye'nin doldurabileceği düşünülmektedir (Quadri, 2021: 117). ABD'nin 1950 tarihli “Ulusal Güvenlik Belegesi”nde ABD'nin yayılmacı politikası “ABD'nin hoşgörüsü, cömert ve yapıcı etkileri, uluslararası ilişkilerde açgözlü olmaması” gerekçeleri yer almaktaydı (Şenler, 2014: 411). Benzeri şekilde Türkiye de sık sık Afrika'ya sömürgeci bir düşünceyle değil, “kazan/kazan” formülüyle yaklaştığını öne sürmektedir. Türkiye'nin Afrika'daki varlığını “tarihi, kültürü ve coğrafyası gibi sahip olduğu yumuşak güç kaynakları ve bu kaynakları kullanan farklı kesimlerin varlığıyla meşrulaştırmak mümkündür” denilmektedir (Oğurlu, 2018: 72). Yumuşak güç kullanarak dış politika yapım sürecinin parçası olan devlet dışı kurum ve kuruluşlar “iş dünyası, her türlü sivil toplum kuruluşları, düşünce kuruluşları ve entellektüeller” olarak

sayılmaktadır (Oğurlu, 2018: 68-69). Aşağıda açıklandığı üzere başta TMV olmak üzere birçok vakıf ve dernek Afrika’da faaliyet yürütmektedir.

2. TÜRKİYE MAARİF VAKFI

Vakfın temeli 2016 darbe girişimi öncesinde Fethullah Gülen tarafından Afganistan, Pakistan ve Afrika ülkelerinde açılan okullara dayanmaktadır. Vakfın kuruluş yasası 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden bir ay öncesine rastlamaktadır. TMV 17 Haziran 2016 tarihinde 6721 sayılı Yasa ile kurulmuş ve Yasa 28 Haziran 2016 tarih ve 29756 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Darbe girişiminden sonra Fethullah Gülen örgütüne ait tüm okullara el konulmuş ve ilgili ülkelerle anlaşmalar çerçevesinde okullar TMV’ye devredilmiştir. Vakfın genel bütçeden pay alması ve Türkiye Cumhuriyeti adına yurt dışında eğitim faaliyeti yürütme yetkisine sahip tek kuruluş olması öngörülmüştür.

Vakıf yasası ile ilgili Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu Raporu’na göre Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) vakfın eğitmenleri yetiştirme görevinin üniversiteler ve Millî Eğitim Bakanlığına ait bir yetkinin devri anlamına geldiği, oysa bu yetkinin devredilemeyeceği, yurt dışında okul açma tekelinin vakfa verilmesinin Millî Eğitim Bakanlığı’nın yetkisine müdahale olduğu, yasanın devrim yasalarından olan Tevhidi Tedrisat Kanunu’na aykırılığı, mütevelli heyet üyelerinin 72 yaşına kadar görev yapmasının taraflı ve siyasi bir yapıya yol açacağı, Millî Eğitim Bakanlığı’nın denetim yetkisi olmayan vakfa Anayasa’ya aykırı olarak kamusal görev verildiği ve yurt dışında yeni bir cemaat yapılanmasına gidildiği belirtilerek yasaya şerh koymuştur (‘TBMM’, 2016: 11-15). Komisyon raporuna Millîyetçi Hareket Partisi (MHP) de şerh koymuştur. Bu partinin şerh metninde temel olarak vakfa mütevelli atamalarının cumhurbaşkanı ve bakanlarca değil, alanında yetkin kişilerce yapılması ve vakfın mali denetiminin Sayıştay veya ilgili kurum tarafından yapılması için yasada açık hüküm yer alması gerektiği vurgulanmaktadır (‘TBMM’, 2016a: 16-17). Komisyon raporunda görüşü bulunmayan Halkların Demokratik Partisi (HDP) adına yasanın meclis görüşmeleri sırasında konuşan Mithat Sancar Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetlerinin daha önce büyüttükleri ve "paralel yapı" dedikleri organizasyona alternatif yaratmak istediklerini ve onun yerine geçecek kurumlar kurmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Sancar konuşmasında paralel yapıya karşı mücadelenin gerekçesi hukuk birliğini sağlamak olmalıyken yapılan şeyin hukuk devletini daha da çökertecek bir yapılanmaya devlet eliyle gidilmesi olduğunu, Cumhurbaşkanı ve bakanlar tarafından atanan mütevelli heyet ile vakfın Millî Eğitim Bakanlığı’na paralel bir yapı olacağını eklemektedir (‘TBMM’, 2016b).

Muhalefet partilerinin yukarıda özetlenen eleştirileri, vakfın kuruluş amacını anlamadıklarını ya da Türkiye’nin yayılmacı bölgesel politikalarına karşı olmadıklarını göstermektedir. CHP yasanın bazı maddelerinin iptali için Anayasa Mahkemesine (AYM) başvurmuştur (‘AYM’, 2016). İptal dilekçesinde de yasanın özüne ilişkin bir itiraz bulunmamaktadır.

Aşağıda Vakfın kuruluş süreci, örgüt yapısı, okul ve yurt işletmeleri, öğrenci bursları, Türkiye üniversitelerinin tanıtımı için kurduğu Ajansın faaliyetleri ve düzenlediği eğitim zirveleri ile paneller ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu başlıklar altındaki açıklamalarla vakfın işlevi daha iyi anlaşılacaktır.

3.1. Yumuşak Güç” Söylemi

TMV’nin kurucu Başkanı Birol Akgün ve Yönetim Kurulu Üyesi Mehmet Özkan ortaklaşa yazdıkları bir makalede, Doğu Bloku’nun dağılmasının belirsizlik ve tehditler yanında fırsatlar da yarattığı saptamasıyla Türk dış politikasının “pasif Batı yanlısı politikadan aktif ve yapıcı küresel aktöre” dönüştürülmesinin hedeflendiği belirtilmektedir (Akgün ve Özkan, 2010: 527). Makaleye göre belirtilen hedefe ulaşmak için iş grupları, sivil toplum örgütleri, yatırımlar, insani yardım ve eğitim aktiviteleri

Türkiye'nin yeni dış politikasında “yumuşak güç” araçları olarak önem kazanmıştır (Akgün ve Özkan, 2010: 528). TMV yasasının TBMM genel kurulunda ve komisyon raporlarında da vakfın uluslararası hegemonya için rıza yaratma aracı olduğu açıkça belirtilmektedir. Neoliberal söylemle vakıf “yumuşak güç-soft power” olarak faaliyet yürütecektir. Yasanın genel gerekçesinde “yurtiçinde ve yurtdışında vatandaşlarımıza veya soydaş ve akraba topluluklarımıza öğrenimleri sırasında maddi ve manevi destek verme” amacı öne sürülmesine karşın (‘TBMM’, 2016d) Meclis Genel Kurul tutanaklarında AKP adına konuşan İsmet Uçma “bu kurumlarımız çağdaş dış politika argümanları açısından birer "soft power" olarak değerlendirilmelidir” demektedir (‘TBMM’, 2016c). Yasanın Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyon raporunda hükümet “ülkemizin bölgesinde ve dünyada artan gücü ve etkinliğine katkı sağlayacak olan bu eğitim kurumlarının sayısının ve niteliğinin artırılabilmesi için yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmaktadır, dünyada da bunun pek çok örneği vardır” ifadeleriyle yasa savunulmaktadır. Aynı raporda vakfın Türkiye’de okul açmasının düşünülmediği de belirtilmektedir (‘TBMM’, 2016a).

Vakfın uluslararası hegemonyanın bir aracı olduğu faaliyet raporlarından da anlaşılmaktadır. 2016-2020 dönemi faaliyetlerine ilişkin raporda vakfın “kamu diplomasisine katkı”sı anlatılmaktadır (‘TMV’, 2021a: 40). 2021 yılı faaliyet raporunda “Vakfın Kamu Diplomasisine Katkıları” başlığı altında “ülkenin girişimci ve insani dış politikasına, ayrıca kamu/kültür/egitim diplomasisine önemli katkılar sunar” denilmektedir (‘TMV’, 2022: 56). 2022 yılı faaliyet raporunda yer alan “... TMV devletimizin bir yumuşak güç unsuru olarak uluslararası eğitim ihtiyacını çok boyutlu olarak ele alarak karşılamaktadır” (‘TMV’, 2023a: 24) ve “... stratejik olarak öncelik arz eden bölgelerde alternatif okulların açılması” (‘TMV’, 2023a: 39) hedefi belirtilmektedir. Vakfın 2023 yılı faaliyet raporunda “faaliyet gösterilen ülkelerde ‘Türkiye Çalışmaları’ ve benzeri akademik faaliyetleri destekler ve Türkiye algısının olumlu yönde gelişmesi için çalışmalar yapar” (‘TMV’, 2024a: 10) ve “... TMV devletimizin bir yumuşak güç unsuru olarak uluslararası eğitim ihtiyacını çok boyutlu olarak karşılamaktadır” (‘TMV’, 2024a: 22) ifadeleri yer almaktadır.

Vakfın mütevelli heyeti oluşumundan da yurt dışında faaliyet göstereceği anlaşılmaktadır. Kuruluşundan Ocak 2025’de Bakü Büyükelçiliğine atanana dek Mütevelli Heyeti ve Yönetim Kurulu Başkanı olarak görev yapan Birol Akgün ile Mütevelli Heyeti ve Yönetim Kurulu Üyesi Mehmet Özkan’ın akademik çalışmaları karşılaştırmalı siyaset, Türk dış politikası ve uluslararası örgütler alanında yoğunlaşmaktadır (‘Bakü Büyükelçiliği’ t.y.). Yasa’nın 4. maddesine göre vakıf organlarında görev alanlara diplomatik pasaport verilecektir.

Birol Akgün’ün Vakıf Mütevelli Heyeti Başkanı olduğu tarihlerde Metin Çelik ile birlikte yazdığı makale “Etkili Bir Yumuşak Güç Unsuru Olarak Uluslararası Eğitimin Türk Dış Politikasındaki Yeri” başlığını taşımaktadır (Akgün ve Çelik, 2023). Makalede uluslararası diplomaside kültür ve eğitim faaliyetlerinin önemi vurgulanmaktadır:

“... Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı... başlayan kamu diplomasisinde kurumsallaşma sürecine 2000’li yıllarda hız vermiş, 2007’de Yunus Emre Vakfı’nı kurmuş, Vakıf daha sonra 2009’da Yunus Emre Enstitüsü’nü (YEE) kurmuş, 2010’da Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığını (YTB), 2016’da ise Türkiye Maarif Vakfı’nı (TMV) kurmuştur. Böylece Türkiye etnik, dil, din, kültür, tarih bakımından köklü bağları bulunan Türk, soydaş ve akraba topluluklarla birlikte bütün dünya kamuoyuyla insani yardım, kalkınma ve alt yapı yardımları, kültür ve en önemlisi eğitim faaliyetleri yoğun kamu ve kültür diplomasisi faaliyetleri vasıtasıyla temas kurmuştur.” (Akgün ve Çelik, 2023: 139-140).

Akgün ve Çelik’in bir başka makalesine göre vakıf her ne kadar eğitim kurumu olsa da Fethullah Gülen Terör Örgütü (FETÖ) ile mücadelenin etkin bir aracı olmuştur:

“TMV, bugün Türkiye’nin en etkili kültürel diplomasi aygıtı durumundadır... Türkiye’nin FETÖ’yle mücadelesinin uluslararası eğitim ayağını oluşturan TMV, yurtdışındaki FETÖ iltisaklı okulların kapatılması için yoğun diplomatik girişimlerde bulunmaktadır. Bu girişimler neticesinde FETÖ iltisaklı okulları kimi ülkeler kapatıp Millileştirdi, kimileri kapatıp TMV’ye devretti, kimileri kapatmamasına rağmen TMV’ye yeni okul açma izni verdi, kimileri ise kapatmadığı gibi henüz TMV’ye de okul açma izni vermedi...Kurulduğu günden Temmuz 2023’e kadar 226 FETÖ iltisaklı okul TMV girişimleriyle kapatılmış ve Vakfa devredilmiştir. TMV girişimleri neticesinde ilgili ülkelere kapatılan, Millileştirilen ve TMV’ye devredilenler bir arada değerlendirildiğinde, ABD ve Batı Avrupa hariç dünya genelindeki FETÖ iltisaklı okulların %75’i kapatılmıştır (Akgün ve Çelik, 2022: 340-341).

FETÖ okullarının büyük kısmı Amerika Birleşik Devletleri’nin bölgedeki amaçları çerçevesinde Afganistan ve Pakistan’da faaliyet göstermekteydi. TMV Afganistan ve Pakistan dahil 19 ülkedeki bu okulları devralmıştır. Ancak vakıf öncelikli olarak kuruluşundan bugüne faaliyetlerini daha çok Afrika kıtasında yoğunlaştırmıştır. Meclis Komisyon raporunda “son dönemde Afrika ülkeleri başta olmak üzere Moğolistan’dan Avustralya’ya kadar pek çok ülkeden yeni eğitim kurumları açılması yönünde Bakanlığımıza talepler gelmektedir” sözleri yumuşak güç kullanımı için Afrika’nın önceliğini ortaya koymaktadır (TBMM, 2016a).

3.2. Vakıf Örgütlenmesi

TMV’nin kuruluş yasasının 1. maddesine göre vakfın amacı yurt dışında okul öncesi eğitimden üniversite eğitime kadar okullar, eğitim kurumları ve yurtlar açmak, burs vermek, yurt içi de dâhil olmak üzere bu kurumlarda görev alabilecek öğretmenleri yetiştirmek, bilimsel araştırmalar ve araştırma-geliştirme çalışmaları yapmak, yayınlar yapmak ve metotlar geliştirmek ve faaliyet gösterdiği ülkenin mevzuatına uygun diğer eğitim faaliyetlerini yürütmektir. TBMM Komisyon Raporu’nda vakfın yurt içinde okul açmasının düşünülmediği vurgulanmaktadır. Rapor’da ayrıca Millî Eğitim Vakfı’nın daha çok yurt içinde faaliyet göstermesi ve Yunus Emre Vakfının da yalnızca kültürel faaliyetleri amaçlaması nedeniyle yurt dışında eğitim işleri ile uğraşan bir vakfa gereksinim duyulduğu açıklanmaktadır (TBMM, 2016a: 7). Vakfın web sayfasında vakıf misyonu “bütün dünyadan insanlığın ortak birikimi ile Anadolu’nun kadim irfan geleneğini esas alan yetkin eğitim faaliyetleri yürütmek” ve vizyonu “ilmini ve irfanını insanlığın barış ve huzuru için kullanacak erdemli bireyler yetiştiren, alanında öncü, güvenilir bir marka eğitim kurumu olmak” olarak açıklanmaktadır.

Yasanın 7. maddesi 12 kişiden oluşan mütevelli heyetin 7 daimi üyesinin cumhurbaşkanı tarafından, diğer üyelere ikisinin Millî Eğitim Bakanlığı, birinin Dış İşleri Bakanlığı, birinin Maliye Bakanlığı ve birinin de Yükseköğretim Kurumu tarafından atanacağı hükmünü taşımaktadır. Mütevelli heyet üyelerinden beşi kamu kurumlarını temsil etse de karar yeter sayısı kadar daimi üye cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve dört yıllık yüksek öğrenim dışında kamu görevlisi olma şartı da bulunmamaktadır. Mütevelli heyet üyelerinin görev sürelerinde 72 yaş dışında sınır yoktur. Kurulduğu 2016 yılından bugüne dek 12 kişilik mütevelli heyet üyesinden 7’si değişmiş, 5’i kuruluşundan bu yana görevini sürdürmektedir. Mütevelli Heyeti ve Yönetim Kurulu Başkanı Birol Akgün’ün Ocak 2025’te Bakü Büyükelçisi olarak atanması nedeniyle yerini Mütevelli Heyet Üyesi M. Mustafa Özdil’e bırakmıştır (TMV, 2021a, 2022a, 2023a, 2024a, 2025a).

Vakfın ikinci zorunlu organı yönetim kuruludur ve yönetim kurulu mütevelli heyetin kendi arasından veya dışardan seçeceği 7 kişiden oluşmaktadır. Kuruluşundan bugüne yönetim kurulu üyelerinden 3’ü değişmiş olup 4’ü görevini sürdürmektedir (TMV, 2021a, 2022a, 2023a, 2024a, 2025a).

Vakfın diğer zorunlu organı denetim kuruludur. Kuruluş yasasının 3. maddesinin 6. bendine göre vakfın denetim kurulu Millî Eğitim Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı temsilcilerinin de bulunduğu beş kişiden

oluşmalıdır. Ancak Sayıştay'ın Millî Eğitim Bakanlığı 2018 yılı işlemlerinin denetimi sonucunda düzenlediği rapora göre vakfın denetim kurulunda Millî Eğitim Bakanlığı ile Maliye Bakanlığı temsilcileri yer almamaktadır ('Sayıştay', 2018: 48). Vakfın 2016-2021 dönemine ilişkin 5 yıllık faaliyet raporunda belirtilen denetim kurulu üyeleri ile sitesinde yayınladığı son listedeki üyeleri karşılaştırıldığında üyelerin dördünün aynı olduğu, bir üyenin değiştiği görülmektedir ('TMV', 2021a, 2025a). Üyelerden hiç biri Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) ve Maliye Bakanlığı (MB) temsilcisi değildir. Dolayısıyla Sayıştay raporunda eleştirilen konu halen düzeltilmemiş ve yasaya rağmen vakıf denetim kurulunda herhangi bir kamu görevlisinin bulundurulmamıştır ('TMV', 2021a; 'TMV', t.y.). Böylece kamu kaynağı kullanan vakıf, yasasında öngörülmesine karşın denetim kurulunda kamu görevlisi bulundurmamaktadır.

Vakıf mütevellî heyeti ve yönetim kurulu üyelerinin kamu görevlisi olma zorunluluğu yoktur ve 72 yaşına kadar görev yapabilecektir. Denetim kurulunda yasaya göre zorunlu olan MEB ve MB temsilcileri Sayıştay raporuna karşın temsil edilmemektedir. Vakfın okullarında çalıştıracağı eğitimcileri kendisinin yetiştirme yetkisi vardır. Bu veriler dikkate alındığında vakıf müfredatına ve eğitim anlayışına bürokrasinin hiçbir şekilde müdahale etmemesi hedeflenmiştir.

3.3. Vakfın Mali Kaynakları

Türkiye Maarif Vakfı'nın gelirleri ilgili yasanın 5. maddesinin 2. bendinde sayılmıştır. Buna göre vakfın gelirleri her türlü bağış ve yardımlar, iktisadi işletme ve iştiraklerden elde edilecek gelirler ve Cumhurbaşkanlığı kararı ile genel bütçe ve ilgili kamu kurumları bütçesinden aktarılan tutarlardan oluşacaktır. Geçici 1. maddenin 2. bendine göre kuruluş işlemleri için MEB bütçesinden 1 milyon lira aktarılacaktır. Ayrıca 2016 ve 2024 yılları arasında MEB bütçesinden aktarılan tutarlar Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Buna göre 2016 yılında 90.000.000 lira ile başlayan kaynak transferi 2024 yılında 5.702.000.000 liraya ulaşmıştır. Bu yıllarda aktarılan toplam tutar 14.212.829.000 liradır (Resmî Gazete, 19.10.2016/29862; 17.8. 2017/30157; 24.6.2018/30458; 26.6.2019/30813; 4.3.2020/31058; 4.2.2021/31385; 26.5.2022/31847; 5.4.2023/32154; 29.5.2024/32560). 2024 yılında vakfa aktarılan 5.702.000.000 liralık kaynak aynı yılın MEB bütçesi olan 1.092.129.000.000 liranın binde 5'inin üzerindedir ('Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, t.y.). 2024 yılında Türkiye'deki ilk ve orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı 14.644.230 ve MEB bütçesi 1.092.668.000 liradır. Buna göre öğrenci başına 74.577 lira kaynak tahsis edilmektedir ('MEB', t.y.). Vakfa 2024 yılında ayrılan kaynağın 55.282 olan öğrenci sayısına bölünmesi halinde öğrenci başına 103.144 lira kaynak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Personel ücretlerinde de bu farkı görmek mümkündür. Vakıf Başkanı Birol Akgün yurt dışı personele ödenen aylık ücretin 2.887-6.637 dolar aralığında olduğunu belirtmektedir ('Gazete Duvar', 2021). Aynı yıl Türkiye'de öğretmen maaşları ise 377-576 dolar aralığındadır (Euro News, 2021).

Vakfa aktarılan nakdi kaynaklar yanında genel merkez olarak kullanılmak üzere İstanbul'da bir taşınmaz MB tarafından bedelsiz olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca vakfın düzenlediği uluslararası eğitim zirvelerine kamu kuruluşları sponsor olmaktadır. Vakfın web sitesinde Türk Hava Yolları, Halkbank, İstanbul Borsası, İstanbul Ticaret Odası ve Anadolu Ajansı'nın sponsor olduğu belirtilmektedir ('TMV', 2025b).

Vakıf ilk beş yıllık faaliyet raporunda vakıf ve okulları işleten şirketine ait bilanço ve gelir tablosu bilgilerine yer vermemiştir ('TMV', 2021a). 2021-2023 yıllarına ait faaliyet raporlarına göre vakıf gelirlerinin yüzde 80'inden fazlası amaca dönük faaliyetler için harcanmıştır ('TMV', 2022a: 82, 2023a: 43, 2024a: 51). Vakfın mali tablolarında dikkati çeken bir konu da vakfa aktarılan kaynağın önemli bir kısmının başka kişi veya kurumlara aktarılmasıdır. Bilançoda "diğer alacaklar" olarak görülen rakam 2020 yılında 118.349.000 lirayken 2023 yılında 3.311.615.000 liraya yükselmiştir. Vakfın "diğer alacaklar" kaleminde yer alan bu

tutarlar 2020 yılında aktif büyüklüğünün yüzde 24'ünden 2021'de yüzde 50'sine ve 2023 yılında yüzde 70'ine ulaşmıştır ("TMV" 2022a: 81, 2023a: 42, 2024a: 52). Başka kişi ve kurumlara verilen ve sürekli büyüyen alacak rakamı 2023 yılında 3.311.615.000 liraya ulaşmıştır ve sayı 2020-2023 dönemi amaca dönük harcama tutarı olan 3.902.908.000 liraya yaklaşmaktadır. Faaliyet raporlarında bu alacakların hangi kişi, kurum ve işlemlere ilişkin olduğu açıklanmamaktadır. Vakıf Sayıştay denetimine tabi olmadığı için faaliyetleri ve mali tablolarına ilişkin kamuoyuna açıklanan bilgiler sınırlıdır.

Vakfın 2023 yılı faaliyet raporuna göre vakıf kaynaklarıyla yapılan yatırım ve harcamaların esasını Fethullah Gülen Terör Örgütü (FETÖ) ile ilişkili okulların devralınması, "stratejik öncelik arz eden bölgelerde alternatif okulların açılması", faaliyet gösterilen ülkelerdeki eğitim kurumlarının sübvansiyonu ve Türk diasporasının eğitim ihtiyaçlarına katkı verilmesi oluşturmaktadır ("TMV", 2024a: 49). Bu açıklamadan, vakfın faaliyet gösterdiği ülkelerdeki diğer eğitim kurumlarına kaynak aktardığı anlaşılmaktadır.

TMV tamamen kamu kaynağı kullanarak uluslararası eğitim kurumları ve yurtlar kurmaktadır. Hazineden aktarılan tutarın dışında vakfın önemli bir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Faaliyet raporuna göre 2016 yılında 9.340 lira, 2017 yılında 6.836.344 lira, 2018 yılında 10.778.417 lira, 2019 yılında 4.885.906 lira, 2020 yılında 8.077.234 lira, 2021 yılında 36.428.004 lira, 2022 yılında 2.620.505 lira ve 2023 yılında 10.024.516 lira nakdi bağış alınmıştır ("TMV", 2024a: 50). ABD Başkanı Trump'ın faaliyetlerini durdurduğu USAID'in fon sağladığı kuruluşlar içerisinde TMV de sayılmaktadır; ancak ne kadar fon aktarıldığı hakkında bilgiye ulaşılamamıştır ("Sol", 2025a). Açıklanan verilere göre büyük ölçüde diğer ülke yurttaşlarına eğitim, yurt ve burs hizmetleri veren vakıf Millî Eğitim Bakanlığı'nın ülke içerisinde öğrencilere sunduğu imkânların üzerinde kaynak kullanmaktadır. Bu kaynakların nasıl kullandığı ise kamu organları tarafından denetlenememektedir.

3.4. Okullar Yurtlar ve Burslar

Vakfın 2021 yılında yayınladığı "Beşinci Yılında Türkiye Maarif Vakfı" başlıklı faaliyet raporuna göre vakıf kuruluşunu takiben 19 ülkede (Afganistan, Çad, Ekvator Ginesi Cumhuriyeti, Etiyopya, Fildişi Sahili, Gabon, Gine, Irak, Kamerun, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Mali, Moritanya, Nijer, Pakistan, Somali, Sudan, Tunus, Venezuela) faaliyeti olan FETÖ bağlantılı 216 okulu devralmıştır. İlk beş yılda bu ülkelere ek olarak 26 ülkede (ABD, Afganistan, Arnavutluk, Avustralya, Bosna-Hersek, Burundi, Cibuti, Gambiya, Gana, Güney Afrika, Gürcistan, Irak, Kırgızistan, Kongo Cumhuriyeti, Kosova, Macaristan, Madagaskar, Makedonya, Moritanya, Pakistan, Romanya, Senegal, Sierra Leone, Somali, Tanzanya, Tunus) okul açılmıştır ("TMV", 2021a: 113). Okulların dışında 44 yurt açmıştır ("TMV", 2025a). 2016 yılında Gine ve Somali'de, 2017 yılında 7'si Afrika'da olmak üzere 13 ülkede, 2018'de 8'i Afrika'da olmak üzere 16 ülkede, 2019 yılında 3'ü Afrika'da olmak üzere 11 ülkede ve 2020 yılında Belçika'da okul açmıştır ("TMV", 2021a: 114-117). Bu ülkeler ve okullardan dikkati çeken sayılar şunlardır: Pakistan'da FETÖ'den devir 83 okul, 27 kampüs ve 11 öğrenci yurdu, Afganistan'da FETÖ'den devir 45 okul ve 4 eğitim merkezi, Mali'de 29 okul ve bir yurt, Irak'ta 15 okul, Kamerun'da 14 okul, Senegal'de 13 okul, Gine'de 10 okul, Tanzanya'da 9 okul ve 2 yurt, Moritanya'da 9 okul, Nijer'de 9 okul, Romanya'da 7 okul, Somali'de 7 okul ve 3 yurt, Kosova'da 7 okul ve 1 eğitim merkezi, Sudan'da FETÖ'den devir 6 okul, Çad'da 6 okul, Etiyopya'da 4 okul ve 1 eğitim merkezi ile faaliyet gösterilmektedir ("TMV", 2021a: 139-196).

Vakıf 2021-2025 yılları arasında da okul, eğitim kurumu ve yurt açmaya devam etmiştir. 2025 yılı itibarıyla okul ve yurt açılan yeni ülkeler Azerbaycan, Bulgaristan, Burkino Faso, Güney Afrika, Hollanda, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kolombiya, San Tomo ve Prinsipe, Sırbistan, Togo ve Zambiya'dır. 2025 yılı başı itibarıyla Afrika kıtasında 28 ülkede, Balkanlar ve Orta Avrupa'da 12 ülkede, Asya Pasifik'te 5 ülkede,

Orta Doğu'da 5 ülkede, Amerika kıtasında 4 ülkede ve Avustralya'da olmak üzere toplamda 55 ülkede 466 eğitim kurumu ve 44 yurt açmıştır ("TMV", 2025c). Faaliyet sürdürülen Afrika ülkeleri Burkina Faso, Burundi, Cibuti, Çad, Ekvator Ginesi, Etiyopya, Fildişi Sahili, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Güney Afrika, Kamerun, Kongo, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Madagaskar, Mali, Moritanya, Nijer, Sao Toma ve Principe, Senegal, Sierre Leone, Somali, Sudan, Tanzanya, Togo, Tunus ve Zambiya'dır ("TMV", 2025c). Bu ülkelerin dışında Vakıf Millî Eğitim Bakanlığı'nın Suriye'nin kuzeyinde "Fırat Kalkanı" ve "Zeytin Dalı" harekât bölgelerinde sürdürdüğü eğitim faaliyetlerine maddi destek ve materyal katkısı sağlamaktadır ("TMV", 2021a: 77; "TMV", 2022a: 63). Ayrıca New York Üniversitesi ile birlikte New York Tırana Üniversitesini kurmuştur ("TMV", 2025c).

Akgün ve Çelik'in makalesinde vakfın faaliyet yürütülen ülkenin yerel müfredatıyla birlikte Cambridge gibi uluslararası müfredatlar kullandığı, ayrıca kendi müfredatı olan Uluslararası Maarif (IM) programını da geliştirdiği belirtilmektedir. Vakıf okullarında uygulanan bütün müfredatlarda Türkçe seçmeli yabancı dil olarak öğrencilere öğretilmekte, Türk kültürü ve medeniyeti dersi de verilmektedir. Okulların amacı eğitim süresince Türkçe becerileri kazandırmanın yanında Türk kültürünü öğretmek, Türkiye'yi tanıyan ve Türkiye'ye dost gençler olarak mezun olmalarını sağlamaktır. Makaleye göre TMV Türkiye'nin en etkili kültürel diploması aygıtı durumundadır (Akgün ve Çelik, 2022: 340-341).

Vakfın önemli faaliyetlerinden biri de gerek orta öğretimde ve gerekse yüksek öğretimde burslar vermektir. İlk faaliyet raporuna göre 2020-2021 döneminde 17 Maarif Okulu mezununa Türkiye'de lisans eğitimi yapması için burs verilmiştir. Ayrıca 31 lisans öğrencisine istihdama dayalı burs, 13 yüksek lisans ve 3 doktora öğrencisine araştırma destek bursu verilmiştir ("TMV", 2021a: 56-57). 2022 yılı faaliyet raporuna göre lisans, lisanüstü ve doktora olmak üzere 2021-2022 döneminde 63 öğrenciye ve 2022-2023 döneminde 56 öğrenciye burs verilmiştir. Raporda bu öğrencilerin uyruklarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır ("TMV", 2023a: 29). Rapora göre 2023 yılı itibarıyla Vakıf okullarından mezun olan 8.541 öğrenciden 2.153'ü Türkiye'de lisans eğitimi sürdürmektedir ("TMV", 2023a: 30). Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) Türkiye'nin Afrikalı öğrencilere verdiği bursları tek bir çatı altında toplayarak sistematik hale getirmiştir ve Türkiye'de 54 Afrika ülkesinden 60 binin üzerinde öğrenci vardır (The Wall Africa Journal Turk, 2025). Yüksek Öğretim Kurulu Başkanı 2024 yılında toplam 198 ülkeden 350 bine yakın uluslararası öğrencinin Türkiye'de eğitim gördüğünü belirtmektedir (Karar Gazetesi, 2024). Buna göre Türkiye'de okuyan uluslararası öğrencilerin % 17'sinden fazlası 54 Afrika ülkesinden gelmiştir. YTB'nin web sayfasında paydaşlar olarak çeşitli bakanlıkların yanı sıra TİKA, YEE ve TMV sayılmaktadır ("YTB", t.y.). Somali'nin Savunma Bakanı Abdülkadir Mohamed Nur YTB bursu ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde okumuş ve 2016 yılında mezun olmuştur (Cuğ, 2024b).

3.5. Maarif Ajansı

Vakıf Ağustos 2018'de Maarif Ajansı kurmuştur. Ajans 2016-2020 yılları arasında 23 kamu kurumu, 78 üniversite, 44 sivil toplum kuruluşu ve 15 eğitim kurumu olmak üzere 200'ün üzerindeki kuruluş ile protokol düzenlemiştir ("TMV", 2021a: 49). Faaliyet raporlarında bu kuruluşlardan yalnızca kamusal örgütlenmeler ve Türkiye Diyanet Vakfı isim olarak belirtilmiş, protokol imzalayarak para aktarılan ve işbirliği yapılan diğer kuruluşlar açıklanmamıştır. Bu protokoller çerçevesinde Sudan, Mali, Tunus, Arnavutluk, Irak, Pakistan, Afganistan, Somali, Malta, Nijer ve Kosova'da eğitim fuarları düzenlemiş ve Türk üniversitelerinin tanıtımını yapmıştır. Bu fuarlara devlet ve vakıf üniversiteleri yanında TİKA, YEE ve Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) da katılmıştır ("TMV", 2021a: 58-59). Kuruluşlarla yapılan protokoller sonraki yıllarda da sürdürülmüştür.

Ajans 2020 yılında Vakfın şirketi olan Uluslararası Maarif Eğitim Kurumları AŞ'nin alt markası olarak ticari faaliyet yürütmek üzere yeniden yapılandırılmıştır ("TMV", 2023a: 35; 'Maarif Agency', t.y.). Maarif Ajansı eğitim fuarları, Türkiye tanıtım günleri ve Türk üniversiteleri tanıtım günleri gibi faaliyetler yürütmektedir. Ajans Katar Üniversitesi ile de işbirliği yapmıştır ("TMV", 2024a: 44). 2023 yılında Fas, Tanzanya, Kırgızistan, Kenya, Etiyopya ve Mali'de eğitim fuarı düzenlemiştir ("TMV", 2024a: 47). Türk üniversitelerinin yurt dışında düzenlediği Yabancı Öğrenci Sınavı (YÖS) organizasyonları da Maarif Ajansı tarafından yürütülmektedir ("TMV", 2023a: 38).

3.6. Söyleşi Panel ve Eğitim Zirveleri

TMV'nin ideolojik yapısı ve yaymak istediği anlayış "eğitim" yerine "maarif" sözcüğünün kullanılmasında kendini göstermektedir. Vakfın 'Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ile birlikte hazırladığı Maarif Ansiklopedisi'nin tanıtım yazısında "maarif" şöyle tanımlanmaktadır:

"Türkçenin mâna, mahiyet ve kavrayış bakımından derinlikli kelimelerinden biri olan maarif kavramı ise, 1930'ların ortasında icat edilen "eğitim" kelimesinden çok dahaengin ve şümüllü bir dünyaya işaret etmektedir. Marifet kelimesinin çoğulu olan maârif 'hüner, beceri, ilham, keşif, sezgi, manevi ve ruhi tecrübe, daha önemlisi bir ustanın elinde ilim ve meslek tahsili, bir şeyin izini takip ederek tefekkür ve tezekkür etme, tanıma ve bilme' anlamlarında var olmuştur. Ârif, sınırlarını/haddini, vazifesini, varlık sebebini ve önce kendini sonra diğerlerini, çevreyi, doğayı nihayetinde de yaratıcısını bilen ve tanıyan demektir" ("Türk Maarif Ansiklopedisi", t.y.).

Vakıf, pozitif bilimlerin dışında sezgi, manevi deneyim ve "ilim ve meslek tahsili" olarak tanımladığı "maarif" sözcüğünü kullanmayı tercih etmektedir. Vakfın çeşitli ülkelerde yaptığı eğitim fuarlarında TDV ile birlikte çalışması eğitime yaklaşımının bir başka göstergesidir. Vakfın düzenlediği söyleşiler ve uluslararası eğitim zirveleri de bu yaklaşım çerçevesindedir. 2016-2020 döneminde 30 seminer düzenlenmiştir. Vakfın yayımlacı bir dış politikanın aracı olduğu ve bu amaçla yaydığı ideoloji söyleşi başlıklarından da anlaşılmaktadır. Beş yıllık faaliyet raporunda yer alan söyleşilerden bazıları aşağıda belirtilmiştir ("TMV", 2021a: 90-92):

-Prof. Dr. Birol Akgün tarafından sunulan "TMV'nin Türk dış politikası içindeki misyonu ve Yeni Türkiye içindeki vizyonu"

-Doç. Dr. Mehmet Ali Doğan tarafından sunulan "Osmanlıdan günümüze misyonerlik"

-Prof. Dr. Ahmet Kavas tarafından sunulan "Afrika'da sömürgecilik ve Afrika'nın geleceği, Türkiye açısından önemi"

-Nijer Ortaöğretim Bakanı Mohamed Sanoussi Elh. Samro tarafından sunulan "Nijer devletinin eğitimdeki öncelikleri ve Türkiye-Nijer ilişkileri"

-Zafer Sırakaya tarafından sunulan "Türkiye'nin yumuşak gücü ve yurt dışındaki insan kaynağı"

-Prof. Dr. Raşit Küçük tarafından sunulan "Resulullah dönemi Medine'sinde eğitim-öğretim"

-Prof. Dr. İsmail Kara tarafından sunulan "Maarif kavramı çerçevesinde Türk eğitim düşüncesi".

Vakfın sonraki faaliyet raporlarında söyleşiler hakkında bilgi bulunmamaktadır. İnternet sitesinde son yıllara ait birkaç söyleşi ve panel ile ilgili döküm yapılmıştır. Buna göre Mayıs 2024 ayında Afrika Günü dolayısıyla "Afrika'ya Anlamak" başlıklı panel düzenlenmiştir ("TMV", 2024c). 2024 yılında 15 Temmuz

darbe girişimine ilişkin vakıf yönetim kurulu üyesi Dr. Halime Kökçe'nin sunuş yaptığı "Bir Vatanseverlik Destanı" başlıklı panel düzenlenmiştir ("TMV", 2024d).

Vakıf 2021-2024 döneminde dört kez uluslararası eğitim zirvesi düzenlemiştir. İstanbul'da yapılan zirvelere dünyanın çeşitli üniversitelerinden ve uluslararası kuruluşlardan eğitim uzmanları yanında bazı ülkelerin eğitim bakanları katılmaktadır. Birinci zirve 2021 yılında yapılmıştır. Bu zirveye Katar Eğitim ve Yüksek Öğretim Bakanı ve Nijer Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Bakanı konuşmacı olarak katılmıştır ("TMV", 2021b). 2022 yılında yapılan 2. Zirveye Kamerun Cumhuriyeti Orta Öğretim Bakanı, Mali Eğitim Bakanı, Zambiya Eğitim Bakanı ve Özbekistan Cumhuriyeti Halk Eğitim Bakanı katılmıştır ("TMV", 2022b.). 3. Zirveye Bosna Hersek Eğitim Bakanı, Demokratik Kongo Cumhuriyeti İlk Orta ve Teknik Eğitim Bakanı ve Malezya Eğitim Bakanı katılmıştır ("TMV", 2023c). 2024 yılında yapılan son zirveye Endonezya İlköğretim ve Ortaöğretim Bakanı, Kuzey Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanı, Gambiya Yüksek Öğrenim Araştırma Bilim ve Teknoloji Bakanı, Leshota Krallığı Eski Eğitim ve Öğretim Bakanı ve Liberya Eğitim Bakanı konuşmacı olarak katılmıştır ("TMV", 2024b). Yapılan tüm zirvelere Afrika ülkelerinden bir veya daha fazla bakan katıldığı anlaşılmaktadır.

TMV ilkokuldan üniversiteye tüm eğitim kurumları, eğitim zirveleri, söyleşiler, hazırlanan Maarif Ansiklopedisi, Maarif Ajansı ve sağladığı burslarla Türkiye'de yüksek öğretim imkânı sunması gibi faaliyetlerle, başta Afrika ülkeleri olmak üzere, Türkiye dış politikasının hedef ülkelerinde hegemonya kurmaya dönük çalışmalar yapmaktadır. Vakfın eğitim yerine "maarif" sözcüğünü seçmesi ve bu sözcüğü pozitif bilimlerin dışında "yaratıcıyı tanıyan ve bilen" insan yetiştirme olarak tanımlaması ve bu yaklaşım çerçevesinde ansiklopedi ve eğitim müfredatı geliştirme çabası ideolojik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Okullarda Türkçe öğretimi ve Türk kültürünü yayma faaliyetleri de hegemonyanın diğer önemli araçlarıdır. Bu faaliyetler hedef ülkelerdeki Türkiye algısını etkilediği gibi düşünce ve yaşam biçimlerini de şekillendirmeyi hedeflemektedir.

4. AFRIKA'DAKİ DİĞER TÜRK VAKIFLARI VE DERNEKLERİ

Türkiye'de birçok vakıf ve dernek parlamenter sistemde bakanlar kurulu kararıyla ve cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde cumhurbaşkanı kararıyla vergiden muaf tutulmuş veya kamuya yararlı kurum statüsü tanınmıştır. Bu vakıf ve dernekler herhangi bir izne gerek kalmadan bağış toplayabilmekte ve topladıkları bağışlar ilgili kişi ve kurumların vergi matrahından düşürülmektedir. Böylece, hazineye aktarılması gereken vergi doğrudan bu vakıf ve derneklerin kullanımına sunulmaktadır. Son yıllarda vergi muafiyeti ve kamu yararına kurum statüsü tanınan vakıf ve derneklerin yoğun olarak Afrika ülkelerinde de faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. TMV'nin protokol yaptığı 200'e yakın kurum içerisinde belirtilen vakıf ve derneklerin de bulunma ihtimali vardır. Bu vakıf ve derneklerden bir kaçış aşağıda açıklanmıştır.

TMV ile protokol yapan ve kaynak aktarılan TDV 36'sı Afrika ülkesinde olmak üzere 42 ülkede 1383'ü tamamlanmış ve 131'i devam eden toplam 1631 adet su kuyusu projesi yapmıştır. Ayrıca Afrika ülkelerinden Somali ve Cibuti'de birer cami inşa etmiştir. Sitede vakfın hangi ülkelerde faaliyet gösterildiği ve su kuyusu açma maliyetleri belirtilerek bağış talep edilmektedir ("TDV", t.y.). İHH İnsani Yardım Vakfı'nın sitesine göre vakıf Çad, Gana, Gine, Mali, Afganistan, Nijer, Pakistan, Burkina Faso, Sudan, Somali, Kamerun, Benin, Togo, Nijerya, Fildişi Sahili, Zimbabve, Uganda, Kenya, Tanzanya ve Sierra Leone'de su kuyusu açmıştır ("İHH", t.y.). Belirtilen ülkelerin tamamına yakını Afrika'dadır ve aynı zamanda TMV'nin faaliyet gösterdiği ülkelerdir. Aynı vakıf Sudan'a ikinci kez "iyilik gemisi" adıyla gıda yardımı göndermiştir ("İHH", 2025). Suffa Vakfı Afrika ile ilgili faaliyetlerini Afrika Dostluk Derneği ile işbirliği üzerinden yürütmektedir ("Suffa Vakfı", t.y.).

İyilik Denizi Derneği Afrika ve Asya’da su kuyuları açmaktadır ve sayfasında kuyuların özellikleri ve nasıl bağış yapılacağına ilişkin ayrıntılı bilgilere yer vermiştir (‘İyilikdenizi’, t.y.). Mis Darusselam İlim Kültür ve Sosyal Yardım Derneği Afrika’da kurban kesimi, su kuyusu açtırma ve mescid yaptırmayı faaliyetlerinin başında saymaktadır (‘Misdarder’, t.y.). İnsana Değer Veren Dernekler Federasyonu (İDDEF) de Afrika başta olmak üzere yurt dışında eğitim ve su hizmetleri yapmaktadır. Federasyonun sitesinde, bağlı derneklerle 29 ülkede 5111 su kuyusu açtığı belirtilerek yeni kuyular için bağış talep edilmektedir (‘İDDEF’, t.y.). Sitenin eğitim faaliyetleri sayfasına göre Moritanya, Senegal, Gine, Mali, Gana, Burkina Faso, Nijer, Benin, Nijerya, Fildişi Sahili, Kosova, Sudan, Etiyopya (Habeşistan), Somali, Kenya, Uganda, Tanzanya, Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan, Hindistan, Kamboçya, Malezya, Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Meksika, Çad, Bosna Hersek, Sırbistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Sri Lanka olmak üzere 55 ülkede toplam 55 medrese açmıştır (‘İDDEF’, t.y.).

Belirtilen vakıf ve dernekler Afrika ülkelerinde bir taraftan su kuyusu açmak gibi insani yardım faaliyetleri yaparken diğer yandan cami ve medrese yapımı ile toplumların düşünce yapısını dönüştürmeye çalışmaktadır. Gramsci’nin hegemonya için rıza yaratma araçları olarak özellikle öne çıkardığı din ve eğitim kurumlarının yoğun olarak kullanılması dikkat çekmektedir.

5. “SERT GÜÇ”: TÜRK ORDUSU AFRIKA’DA

Gramsci hegemonya kavramını “zorun gölgesinde rıza” olarak düşünmekteydi. Hegemonya arkasında “zor” olmayan bir “rıza” değil, ama “zor”un “rıza”nın önüne geçmediği ve bu ikisinin karşılıklı dengelendiği koşullarla sağlanabilmektedir (Yıldırım ve Haspolat, 2023: 128). Türkiye’nin Afrika açılımında da bunu görmek mümkündür. Haziran 2024’de BBC World tarafından yayınlanan “What is Turkey’s ambition in Africa?” başlıklı videoda Türkiye’nin Afrika ile olan eğitim, sağlık, inşaat, tarım ve diğer ekonomik alanlardaki ilişkisinin yanısıra askerî ilişkileri de ele alınmıştır. Türkiye’nin 54 Afrika ülkesinden 44’ünde büyükelçiliğinin bulunduğu ve 48 ülke ile ekonomik ilişkilerinin olduğu belirtilen videoya göre 14 Afrika ülkesi ile askerî işbirliği bulunmaktadır. Afrika ülkeleriyle askerî eğitim anlaşmaları yapılmasının yanı sıra askerî donanım ve teçhizat da ihraç edilmektedir. Afrika’daki anti-terörist özel komando eğitiminde ABD (DANAB) ve Türkiye (GORGOR) tarafından eğitilen iki grup vardır. Ayrıca Afrika ülkelerinden askerler Türkiye’ye eğitilmek üzere gönderilmektedir. Videoda TMV’nin Afrika ülkelerindeki yüzlerce okulundan da söz edilmektedir (‘BBC World’, 2024).

TLDR News Global adlı haber sitesinde Türk Ordusu ile ilgili “Why is Turkey’s Military Everywhere” başlık bir video yayınlanmıştır. Nisan 2024’de yayınlanan videoda Türkiye’nin 425.000 kişilik ordusuyla dünyada 8. ve NATO içerisinde 2. sırada yer aldığı, Suriye, Doğu Afrika, Körfez, Libya, Azerbaycan, Somali gibi birçok ülkede askerî güç bulundurduğu gibi askerî eğitim konusunda da birçok ülke ile anlaşmalar yapıldığı, silahlı ve silahsız insansız hava araçları gibi askerî teçhizatın Etiyopya’dan Ukrayna’ya birçok ülkeye ihraç edildiği ve bu alanda dünyada ön sıralara yükseldiği belirtilmektedir. Türkiye’nin orta büyüklükte bir ülke olarak bölgesel güç olma isteği vurgulanmaktadır. Gerek bu videoda ve gerekse BBC World’ün videosunda Türkiye’nin bu hedef için Osmanlı Dönemi geçmişini kullandığı belirtilmektedir. “Türkiye Avrupa’nın aksine Osmanlı’nın sömürgecilik geçmişinin bulunmadığı ve Osmanlı’nın bu bölgeleri görece olarak özerk şekilde yönettiği ve şimdi de “kazan-kazan” formülüyle hareket ettiğini iddia etmektedir” (‘TLDR News Global’, 2024) denilmektedir.

Millî Savunma Bakanlığının (MSB) web sayfasında “Türkiye’nin Barışı Destekleme Harekâtına Katkıları” başlığı altında 1990’lı yıllardan başlayarak bugüne dek BMGK, AGİT ve NATO kararları çerçevesinde Türk Ordusunun katıldığı hareketler açıklanmıştır. Buna göre Türkiye 36 harekâta katılmıştır.

Bu görevlerden 9'u geçmiş dönem, 15'i biten görevler ve 12'si devam eden görevler olarak belirtilmiştir. Belirtilen 33 görevden 18'i BM kararları, 14'ü NATO kararları ve 2'si AGİT kararları çerçevesinde yerine getirilmiştir. Bunların yanında İsrail-Filistin sorunu için kurulan Uluslararası Geçici Mevcudiyeti çerçevesinde 1997-2008 döneminde gözlemcilik görevi üstlenmiştir. Ayrıca Türkiye 39 ülkenin Birleşik Görev Kuvveti adı altında, dünyanın en önemli deniz ticaret yollarını içeren açık denizlerde “kanunsuz devlet dışı aktörlerle mücadele etmek” amacıyla oluşturduğu çok uluslu deniz gücü ortaklığının bir üyesidir ve bu çerçevede diğer ülke deniz kuvvetleri ile birlikte Aden Körfezi, Somali açıkları ile mücavir bölgelerde görevlidir (‘MSB’, t.y.).

Belirtilen 36 görevin hangi ülkelerle ilgili olduğuna baktığımızda; harekâtlardan 14'ü Kosova, Arnavutluk, Romanya, Bulgaristan, eski Yugoslavya, Makedonya, Saraybosna, Litvanya, Polonya ve Gürcistan gibi eski sosyalist ülkelere yapılmıştır. Harekâtın 10'u Afganistan, Irak, Ürdün, İsrail-Filistin ve Doğu Timor gibi Ortadoğu ve Asya ülkelerine dönük yapılmıştır. Somali, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Libya ve Tunus gibi Afrika ülkeleri ile ilgili harekât sayısı ise 9'dur. Türk Ordusu ayrıca Akdeniz'de “Etkin Çaba Harekâtı” ve “Deniz Muhafaza Harekâtı” ve Aden körfezi ve çevresindeki “Birleşik Deniz Kuvveti”nde görev yapmaktadır (‘MSB’, t.y.).

Uluslararası anlaşmalar ve bu anlaşmaların TBMM tarafından onaylandığına ilişkin yasa Resmî Gazete’de yayınlanmaktadır. Buna göre TMV’nin faaliyet gösterdiği Afrika ülkeleri ile ilgili çok sayıda askerî eğitim antlaşmaları bulunmaktadır. Türkiye 1999-2024 döneminde Gambiya, Mali, Senegal, Burkina Faso, Moritanya, Somali, Etiyopya, Gabon, Libya, Tunus, Sudan, Gana, Gine, Nijer, Nijerya, Cibuti, Fildişi Sahili, Ruanda, Madagaskar, Tanzanya, Kongo, Uganda, Burundi ve Kamerun ile birden fazla kez “askerî alanda eğitim, teknik ve bilimsel işbirliği” anlaşması yapmıştır (Resmî Gazete: 10.2.1999/23607; 11.7.1999/23752; 28.11.2001/24597; 4.12.2001/24603; 4.9.2002/24866; 13.2.2009/27140; 14.11.2010/27759; 26.4.2011/27916; 25.10.2011/28095; 11.7.2012/28350; 11.9.2012/28108; 12.10.2012/28439; 17.1.2013/28531; 30.1.2013/28544; 15.3.2013/28588; 4.4.2017/3028; 25.4.2013/28629; 8.10.2013/28789; 16.3.2017/30009; 5.6.2017/30087; 6.6.2017/30088; 23.6.2017/30105; 25.4.2018/30402; 2.5.2018/30409; 4.10.2021/31618; 24.2.2022/31760; 24.2.2022/31819; 15.9.2023/32310).

Bazı ülkelerle askerî alanda eğitim ve teknik işbirliği anlaşmaları yanında savunma sanayi alanında işbirliği anlaşmaları da yapılmıştır. Bu anlaşmaların yapıldığı ülkeler Tunus, Etiyopya, Gabon, Kongo, Gambiya, Çad, Mali, Nijer, Cibuti, Kamerun, Fildişi Sahili ve Gabon’dur (Resmî Gazete: 24.3.2006/26118; 4.6.2006/26188; 28.1.2014/28896; 9.1.2016/29588; 16.3.2017/30009; 5.6.2017/30087; 7.6.2017/30089; 25.4.2018/30402; 12.12.2018/30623; 24.2.2022/21760; 27.4.2022/31822). TMV’nin faaliyet gösterdiği ülkelere Güney Afrika, Sao Tome ve Principe ve Ekvator Ginesi dışındaki tüm ülkelerle askerî eğitim ve savunma sanayi işbirliği anlaşmalarının yapıldığı görülmektedir. Yapılan anlaşmalar çerçevesinde Afrikalı birçok asker Türk Ordusu tarafından eğitilmiştir. MSB verilerine göre Türk ordusu 64 ülkeye mensup 51.707 misafir askerî personele eğitim vermiştir ve 2025-2026 döneminde 4.148 askere eğitim verilmesi planlanmıştır (‘MSB’, t.y.).

Türk Ordusunun eğittiği askerlerin Türkçe öğrenmesi için MSB ile TMV arasında 20 Ekim 2020 tarihinde bir protokol yapmıştır. Bu kapsamda Gambiya’da 500, Mali’de 15, Sierre Leone’de 25 ve Somali’de 310 askerî personele Türkçe öğretilmiştir (‘TMV’, 2023a: 23). 2023 yılında da Gambiya, Mali, Somali ve Kırgızistan’da misafir askerî personele Türkçe eğitimi verilmiştir (‘TMV’, 2024a: 22).

Afrikalı askerlerin Türk ordusu tarafından eğitilmesi birçok gazete ve web sitesinde haber yapılmıştır. Yeni Şafak 15-16 bin kişilik Somali ordusunun üçte birini Türkiye’nin eğittiğini yazmıştır (Yeni Şafak, 2020). Star Gazetesi Gambiya silahlı kuvvetleri personelinin askerî alanda eğitim alabilmek için Türkçe

öğrendiği ve 2020'den beri 555 askerin Türkçe eğitim aldığını yazmıştır (Star Gazetesi, 2025). Flash haber sitesi "Fransa'yı ülkeden kovmuşlardı Çad askerini Türkiye'de eğitecek" manşetiyle Fransızların FAYA adlı askerî üssü terk etmesinden sonra Türkiye ile Çad arasında anlaşma yapıldığı ve Çad'ın Hürkuş-C hafif taarruz uçağı, Aksungur SİHA, Anka- S SİHA, MAM-2 mühimmat ve Cirit lazer güdümlü füze aldığını belirtmektedir ('Flash Haber', 2024). Bandology adlı haber sitesi Türkiye'nin Uganda özel kuvvetlerini eğittiğini, Türk savunma sanayisinin Afrika'da pazar aradığını, 14 Afrika ülkesiyle imzalanan ikili anlaşmalar ile askerî eğitim, endüstriyel üretim, savunma teçhizatı tedarik ve bakımında Türkiye'nin Afrika'da nüfuzunun arttığını yazmıştır ('Bandology', 2024). Karar gazetesinde "Türkiye'nin Afrika'da askerlerinin olduğu ülkeler sayıyı gören şok oldu" başlığıyla verilen haberde Afrika'da Türk İHA'larının çok yaygın olduğu, Aksungur, Bayraktar TB2, Anka ve Akıncı marka İHA'lardan hangi ülkelerin ne kadar aldığının dökümünü yapmıştır (Karar, 2024). İhraç edilen İHA'lar ile ilgili aynı bilgileri tekrarlayan Defence Tr adlı site Türkiye'nin Afrika'nın 19 ülkesindeki askerî ataşelikler ile iki üssünden söz etmektedir ('Defencetr', 2024). Kayaoğlu'nun Türkiye gazetesindeki haberinde Somali'den sonra Aden körfeğinde stratejik bir konumu olan Cibuti ile imzalanan anlaşma sonucunda Ankara'nın Doğu Afrika kapısının genişlediği, Türkiye'nin 10 yıl boyunca Somali karasularını koruyacağı gibi polis ve askerini de eğiteceğini yazmaktadır (Kayaoğlu, 2024). Bloomberg sitesi Osmanlıdan sonra ilk kez Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ayak izinin genişlediğini yazmıştır. Sitede bir de harita yayınlamış, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2011'deki Afrika gezisinden sonra bölgedeki askerî etkinliklerin arttığı, Somali'de denizasırmı askerî üs kurulduğu ve Somali, Sudan, Mali ve Gambiya askerlerinin Türk ordusu tarafından eğitildiği belirtilmektedir ('Bloomberg', 2019). Haber7 adlı web sitesi Nijer'in ABD askerlerini gönderdiğini ve Türk askeri istediğini belirterek, Türkiye'nin de Dışişleri Bakanı, Millî Savunma Bakanı, Enerji Bakanı, Savunma Sanayi Başkanı ve MİT başkanının bulunduğu heyet ile ülkeyi ziyaret ettiğini belirtmektedir. Habere göre Nijer hükümeti ABD askerlerinin ülkede bulunmasına ilişkin anlaşmayı iptal etmiştir ve 15 Eylül 2024 tarihine dek tüm ABD askerlerinin çekilmesi gerekmektedir ('haber7', 2024). Haberlerde büyük ölçüde propaganda dili hakim olsa da bir eğilim olarak Türkiye'nin Afrika'daki askerî etkinliği konusunda önemli bilgileri içermektedir.

YTB Resmî sitesinde Mürsel Bayram tarafından yayınlanan makaleye göre Türkiye-Afrika savunma ilişkilerindeki artış Afrika devletlerinin egemenliğini ve güvenliğini tehdit eden çatışmaların son 20 yıldaki olağanüstü artışıyla ilgilidir. El Kaide bağlantılı Boko Haram, El Şebab gibi örgütler nedeniyle kıtanın savunma ihtiyacı sürekli artmaktadır. Afrika devletlerinin toplam savunma harcamaları 2000 yılında 19 milyar dolar civarında iken 2021'de 60 milyar dolara yükselmiştir. (Bayram, 2022). Türkiye de bu pazardan payını almıştır. Türkiye son beş yıllık dönemde silah ihracatını yüzde 106 oranında artırarak yaklaşık iki katına çıkarmış ve dünyanın en büyük 11'inci silah ihracatçısı olmuştur. Sahra Altı Afrikası'na yapılan satışlar özellikle dikkat çekmektedir. Türkiye 54 ülkeden oluşan Afrika kıtasının 48 ülkesini kapsayan Sahra Altı Afrikası'na en çok silah tedarik eden dördüncü ülke olmuştur ('Sol', 2024). Savunma Sanayii Başkanı savunma ve havacılık sanayi ihracatının 2023-2025 döneminde yüzde 36 büyüdüğünü belirtmektedir ('Sol', 2025b).

Aralık 2016'da Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM) kurulmuştur. Derneğin web sitesinde Afrika ile Türkiye ilişkilerinin yanı sıra dünyanın çeşitli ülkelerinin Afrika'daki faaliyetlerine ilişkin makaleler yer almaktadır. Sitede Hasan Aydın'a ait iki makale dikkati çekmektedir. Makalede küresel ve bölgesel güçlerin nüfuz alanı yaratmak üzere Afrika'daki rekabetleri ve askerî üslerine ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Buna göre ABD ve Çin arasındaki rekabet Afrika'daki askerî üsler konusunda da görülmektedir. Halen en çok üs Fransa'ya ait olmakla birlikte ABD, Çin, Hindistan, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere ve Türkiye'nin de

askerî üssü bulunmaktadır. Bu üslerin kuruluş amacı küresel ve bölgesel nüfuz arayışındaki ülkelerin yeni emperyalist amaçları ile örtüşmektedir (Aydın, 2019a ve 2019b).

ABD Afrika ülkelerindeki faaliyetlerini yönetmek üzere Africom-Afrika Komutanlığı adlı bir örgüt kurmuştur ('Africom' t.y.). Millî Gazete'nin ifadesiyle Afrika'nın NATO'su olarak kurulan örgüt ABD çıkarlarının Afrika'da korunması için istihbarat toplamak ve ABD'ye muhalif yönetimleri saf dışı bırakmak için çalışmaktadır. Nitekim ABD'ye mesafeli duran Nijerya hükümetinin devrilmesini sağlamıştır (Millî Gazete, 2010). Mintpress News sitesinde yayınlanan bir yazıda Pentagon'un Africa ile ilgili 3D-diplomacy-development-defense iddiasının gerçekte tehdit, rüşvet ve bombardıman olduğu belirtilmekte ve 2019 yılı itibarıyla Somali, Nijer, Kamerun ve Nijerya'da en az 36 ABD saldırısında öldürülenlerin sayısını açıklamaktadır (Lee, 2022). USKAM adlı sitede yer alan makaleye göre Africom'un kuruluş amacı Afrika'da Çin ve Rusya etkisini dengeleyerek ABD çıkarlarının korunmasıdır. Africom'un kuruluşunda "yumuşak güç unsurlarını askerî kapasiteyle birleştiren 'akıllı güç' yaklaşımı" ile çalışacağı söylenmesine karşın sıkça "sert güç" kullanmıştır. Bu nedenle örneğin Nijer uzun süre ABD ile askerî iş birliğini sürdürmesine karşın 2023'te gerçekleşen darbenin ardından iktidara gelen yeni yönetim Fransız askerlerinin ardından ABD askerlerinin de ülkeyi terk etmesini istemiştir (İnce, 2025). Nijer'den sonra Çad da ABD askerlerinin çekilmesini istemiştir ('Oda Tv', 2024). Bu nedenlerle Africom başarısız bir örgütlenme olarak değerlendirilmektedir (Akbal, 2023; 'Sputnik', 2024).

Africom'un komutanı Şubat 2025'de Türkiye Genelkurmay Başkanı'nı ziyaret etmiş ve ikili ve heyetler arası görüşmeler yapılmıştır ('MSB', 2025; Cumha, 2025). Habere göre toplantılarda, Türkiye ile ABD arasında askerî ilişkiler, bölgesel güvenlik konuları ve savunma alanındaki iş birliği imkânları ele alınmıştır. Özellikle Afrika kıtasındaki güvenlik güçleri ve istikrarın sağlanmasına yönelik konular üzerinde görüşülmüştür. Toplantılarda, askerî eğitim, tatbikatlar ve iki ülke arasındaki stratejik ortaklık konuları yanında Türkiye'nin Afrika'daki askerî faaliyetleri ve insani yardım çalışmaları ele alınmıştır. Türkiye ile ABD arasında savunma ve güvenlik alanındaki temasların süreceği belirtilmiştir (Cumha, 2025). ABD'nin Ankara Büyükelçisi de Türkiye ile Afrika'daki fırsatlar hakkında görüşme yapmak için sabırsızlandıklarını ve Türkiye'nin Afrika'da özellikle Çin ile rekabet konusunda yaptıklarını takdir ettiklerini belirtmektedir (Star, 2024). Mart 2024'de toplanan Türkiye-ABD Stratejik Mekanizma Toplantısı'nda da bu yaklaşımı görmek mümkündür. Toplantıda ABD'nin ortaya koyduğu iki önemli husus vardır: birincisi Afrika, Orta Asya ve Orta Doğu'da Türkiye ile iş birliğinin geliştirilmesi ve ikincisi Çin ve Rusya'nın etkisine karşı Türkiye'nin öneminin vurgulanmasıdır (Taştekin, 2024). Afrika ülkelerinde ABD'ye karşı güçlü muhalefet olması nedeniyle Çin ve Rusya ile rekabet etmek isteyen ABD Türkiye'ye gereksinim duymaktadır.

Yukarıda açıklandığı üzere MSB'nin web sitesinde belirtilen Türk askerinin yurt dışı faaliyetleri büyük ölçüde BMGK ve NATO kararları çerçevesinde gerçekleşmiştir. NATO üyesi olan Türk ordusunun Afrika ülkelerindeki eğitim ve donatım faaliyetlerinin NATO'dan ne derecede özerk olduğu dikkate alınması gereken bir konudur. Diğer taraftan ABD ve Africom komutanı ile yapılan görüşmelerin Türkiye'nin Afrika'daki faaliyetlerinin yönünü ve ölçüsünü etkileyeceği anlaşılmaktadır. Bu koşullarda Türkiye'nin Afrika açılımı Çin ve Rusya'nın etkinliğini zayıflatmak üzere, halen hegemonik güç olan ABD ile Batı'nın göz yumduğu ölçüde ve sınırlı bir özerklikle sürdürülebilecektir.

6. AFRIKA İLE EKONOMİK İLİŞKİLER

Hegemonya ideolojik, politik ve kültürel alanlarda kurulmasına karşın ekonomik nitelikte olmaktan ve yönetici grubun ekonomik çıkarlarına dayanmaktan geri kalmaz (Portelli, 1982: 71). Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile askerî alandaki eğitim, teknik ve bilimsel işbirliği ile savunma sanayi alanındaki işbirliği anlaşmalarının yayınlandığı tüm Resmî Gazete sayılarında Afrika ülkeleriyle yapılan ekonomik anlaşmalar da

yer almaktadır. Bunlar enerji, madencilik, tarım, ormancılık, balıkçılık, hidrokarbon gibi özel ekonomik konuların yanı sıra, ticari ve ekonomik işbirliği veya yatırımların teşviki çerçeve anlaşması gibi genel işbirliğine ilişkin de olabilmektedir. Örneğin 24 Nisan 2022 tarihli Resmî Gazete’de Kamerun ile askerî eğitim ve askerî çerçeve anlaşmasının yanında Fildişi Sahili ve Ruanda ile yatırımların karşılıklı teşviki konusunda imzalanan anlaşma ilan edilmiştir (Resmî Gazete, 2022/31819). 12 Aralık 2018 tarihli Resmî Gazete’de Gabon ile savunma sanayi işbirliği anlaşmasının yanında Gine ve Zambiya ile ormancılık alanında yapılan işbirliği anlaşmasının imzalandığı ilan edilmiştir (Resmî Gazete, 2018/30623). 6 Haziran 2017 tarihli Resmî Gazete’de Nijerya ile askerî alanda işbirliği yanında Sierra Leone, Tunus, Sudan, Gambiya ve Nijer ile kültürel, ekonomik ve ticari işbirliği anlaşmaları imzalandığı ilan edilmiştir (Resmî Gazete, 2017/30088).

Ticaret Bakanlığı’nın (TB) 2023 yılında yaptığı duyuruda Afrika ile ticaretin son 20 yılda 800 kat arttığı belirtilmektedir. 2003 yılında Afrika ülkeleri ile 5.400.000.000 dolar olan toplam ticaret hacminin 2022 yılında 41.000.000.000 dolara ulaştığı, 2022 yılı ihracat hacminin 23.600.000.000 dolara ve ithalatın ise 17.400.000.000 dolar olduğu belirtilmektedir (‘TB’, 2023). Bakanlığın Ekonomik Görünüm Raporu’na göre 2024 yılında yapılan 261.800.000.000 dolarlık ihracatın 21.500.000.000 doları (% 8,22) ve 344.000.000.000 milyar dolarlık ithalatın 11.300.000.000 milyar doları (% 3,3) Afrika ülkeleri ile yapılmıştır (‘TB’, 2025: 44, 48, 49). 2024 yılında dünyanın en büyük 250 müteahhitlik firmasından 43’ü Türk firmasıdır ve bu firmaların 1972-2025 döneminde yaptığı müteahhitlik faaliyetlerinin % 18,1’i Afrika ülkelerinde gerçekleştirilmiştir (‘TB’, 2025: 56). Türkiye dış ticaret temsilciliği olarak 2025 yılı itibarıyla 111 ülkede, 162 merkezde ve 225 ateşe ve müşavir ile faaliyet göstermekte olup, bunlardan 30 ülke, 32 merkez ve 35 ateşe ve müşavir Afrika’dadır (‘TB’, 2025: 84). Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) verilerine göre Türkiye’nin 2016-2023 döneminde yurt dışında kontrol edilen girişim sayısı % 97,7 ve cirosu % 79,3 oranında artmış olup, girişim sayısının % 11,7’si ve girişim cirosunun % 10,8’i Afrika ülkelerinde gerçekleştirilmiştir (‘TÜİK’, t.y.).

Türkiye’nin eskiden beri ekonomik ilişkilerinin bulunduğu Kuzey Afrika ülkeleri dışında 2000’li yıllardan bu yana ekonomik ilişki geliştirdiği ülkeler aynı zamanda TMV’nin de okullar açtığı ülkelerdir. Bazı Afrika ülkeleriyle olan dış ticaret hacmimiz Ticaret Bakanlığının “ülke profili” raporlarından derlenerek aşağıda sunulmuştur (‘TB’, t.y.).

Tablo 1. Türkiye’nin Bazı Afrika Ülkeleriyle Yıllar İtibarıyla Dış Ticaret Hacmi

(milyon dolar)

Ülke	2002	2010	2023
Etiyopya		40	216 344
Kamerun		28	89 276
Kongo DC		-	17 187
Mali 3		11	128
Moritanya		12	39 175
Nijer -		15	111
Nijerya 244		471	818
Senegal 19		85	454
Somali -		-	426
Tanzanya		-	104 345

Tablo 1.de görüleceği üzere birçok Afrika ülkesiyle 2002 yılında ticaret ya hiç yapılmamaktaydı ya da çok düşüktü. 2002 yılında seçilen 10 ülke ile ticaret hacmi toplamı 346.000.000 dolar iken 2010 yılında 1.047.000.000 dolara ve 2023 yılında 3.264.000.000 dolara yükselmiştir. 2023 yılındaki toplam ticaret hacmi 2002 yılı hacminin 9,5 katı olmuştur.

Gazete ve web sitelerinde Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirdiğine ilişkin çok sayıda haber yer almıştır. “Gambiya Albayrak ile dünyaya açılacak” başlıklı habere göre Somali, Gine ve Kongo'dan sonra Gambiya'da da liman işletmesi 30 yıllığına Türk şirketine verilmiştir (Yeni Şafak, 2024a). Bir başka haberde Türkiye'nin Afrika'ya ihracatının 6 milyar dolara yükseldiği belirtilmektedir (Yeni Şafak, 2024b). Konuya ilişkin bir araştırmaya göre TMV'nin 11 okulunun bulunduğu Etiyopya'da çok sayıda ihale alan firma Etiyopya'nın imar bakanlığı gibi faaliyet yürütmektedir ve bu faaliyetleri için Türk Eximbank 100 binlerce dolar kredi kullandırmıştır. Türkiye 200'den fazla şirketi ile Etiyopya'ya en çok yatırım yapan ikinci yabancı ülkedir. Türkiye sahra altı Afrika'sına en çok silah satan dördüncü ülkedir ve Bayraktar şirketinin yönetim kurulu başkanı Etiyopya'dan onur madalyası almıştır (Cuğ, 2024a). Kore ve Kıbrıs'tan sonra 1993 yılında Türk ordusunun görev yaptığı üçüncü ülke olan Somali'de bir hava limanı ve bir liman işletmesi ihalesi alınmıştır (Cuğ, 2024b). The Economist, Türkiye'nin Somali'de 350 milyon dolara mal olması beklenen bir uzay limanı projesinin çalışmalarına başladığını belirtmiştir. Ancak bütçe açığı ve nitelikli mühendislerin yurtdışına göçü nedeniyle zorluklarla karşılaşabileceği vurgulanmaktadır (The Economist, 2025).

Türkiye-Afrika ekonomik ilişkilerinin bir boyutu da Türkiye'nin yaptığı parasal yardım ve hibelerdir. Resmî Gazete verilerine göre 2016-2025 döneminde Türkiye'nin yaptığı hibelerle ilgili 18 anlaşmadan 7'si Somali ve 2'si Cibuti ile ilgilidir (Resmî Gazete, 31.5.2016/29728; 3.11.2016/29877; 29.9.2017/30195; 26.11.2018/30637; 3.8.2019/30851; 5.8.2021/31559; 25.10.2023/32350). Birçok Afrika ülkesine yapılan sağlık alanındaki hibeler bunların dışındadır. Ayrıca Türkiye Somali'nin IMF borcunu ödemiştir (Resmî Gazete, 5.11.2020/31295). 2021 yılında Somali'ye 30 milyon dolar hibe kararı alınmıştır ve 2016 yılından 2021 yılına dek Somali'ye yapılan yardım tutarı 500 milyon doları aşmıştır. Bu yardımların amacı ekonomik beklentiler ve Somali'de faaliyet gösteren Türk şirketlerinin desteklenmesidir. Türkiye Somali'de petrol aramak istemektedir (Sözcü, 2021) ve 2025 yılında Somali ile Somali kara alanlarında hidrokarbon arama ve üretim anlaşması yapılmıştır. Anlaşmaya göre elde edilen gelirin % 30'u Türkiye'ye aktarılacaktır (Resmî Gazete, 25.4.2023/32171; ‘Sol’, 2025c).

Türkiye yönetici sınıfı çok kutupluluk ve “belirsizlik çağı” saptamasıyla uluslararası ilişkilerde yayılmacı politika izlemekte ve bölgesel hegemonik bir güç olmak için atılım yapmaktadır. Yayılmacı eğilimi ve hegemonya kurma arzusu yukarıda açıklanan ekonomik, askerî ve kültürel alanlardaki çabalarında somutlaşmaktadır. TMV kültürel alandaki en önemli araçlardan biridir. Ancak bazı önemli handikaplarla karşı karşıyadır. Birincisi NATO ile ilişkileri ve askerî-teknolojik bağlantı ve bağımlılığının özerk bir dış politikaya ne ölçüde izin vereceğidir. İkincisi ekonomik sorunları ve bağımlılıklarıdır. Türkiye ekonomisi başta enerji olmak üzere dışa bağımlıdır. İthalat yapılabildiği sürece üretim ve ihracat yapılabilmektedir. TÜİK verilerine göre 2024 yıl sonu itibarıyla toplam ihracat 237.559.000.000 dolar ve ithalat 321.411.000.000 dolar olmuştur. Buna göre dış ticaret açığı 83.853.000.000 dolardır (TÜİK, 2025). Dış borçlar ve borçların çevrilebilmesi diğer önemli sorundur. Türkiye'nin dış borç stoku 2024 yılsonu itibarıyla 515.000.000.000 dolar ile Millî gelirinin % 39'una ulaşmıştır (‘CNBC’, 2025). Diğer taraftan eğitilmiş insan kapasitesi de yurt dışına göç nedeniyle daralmaktadır. Nitekim Somali'deki uzay limanı projesinin yaşama geçirilmesinde mali yetersizlik yanında nitelikli mühendis açığı da engel olmaktadır. Üretici güçlerde sıçrama yaratacak teknolojik yenilikler ve uzun vadeli bir ekonomik strateji belirlenmeden özerk bir dış politika izlenmesi düşünülemez.

Orta büyüklükte ve ekonomisi dışa bağımlı bir ülke olarak Türkiye'nin özerkliğinin sınırları açıktır. Cox'un saptamasıyla devletlerin büyüklüğü ile özerkliği doğru orantılıdır (Cox, 1993: 59).

SONUÇ

20. yüzyıla damgasını vuran Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku yüzyılın sonunda dağıldı. Bu dağılmayla birlikte dünya önce tek kutuplulukla ve 21.yüzyılda ise çok kutuplulukla yüzyüze geldi. Çok kutupluluk ise ülkelerin dış politikalarında önemli sonuçlar doğurdu. Türkiye yönetici sınıfı “belirsizlikler çağı” olarak adlandırdığı dönemi bölgesel hegemonya için bir fırsat olarak görmektedir. 1998 yılında açıklanan ancak 2005 yılından itibaren hayata geçirilebilen Afrika açılımı bu yaklaşımın bir yansımasıdır. Türkiye tarihsel bağları olan Kuzey Afrika ülkeleri yanında tüm kıta ile olan ilişkilerini geliştirmek üzere ideolojik, kültürel, siyasi, askerî ve ekonomik çalışmalar yürütmektedir.

Türkiye Afrika'da hegemonya kurmak için Gramsci'nin “rıza yaratma” ve Nye'nin “yumuşak güç” olarak gördüğü eğitim faaliyetlerini TMV aracılığıyla sürdürmektedir. TMV Afrika'nın 28 ülkesinde yüzlerce okul, yurt ve diğer eğitim kurumlarıyla faaliyetini sürdürmektedir. TMV okullarında okuyan başarılı öğrenciler vakfın da maddi katkı sağladığı YTB bursları aracılığıyla Türkiye üniversitelerinde burslu olarak okumaktadır. Somali Savunma Bakanı AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. Vakıf eğitim zirveleri, yarışma programları, paneller, konferanslar, Maarif Ajansı, TMV Maarif Modeli ve Maarif Ansiklopedisi gibi çalışmalarla ideolojik faaliyetlerini birçok alanda sürdürmektedir. Askerî ve ekonomik ilişkiler Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerin diğer boyutlarıdır. BMGK, AGİT ve NATO görev güçleriyle Afrika'ya asker gönderen Türkiye, bu ülkelerle olan askerî ilişkilerini yıllar içerisinde geliştirmiştir. Türkiye birçok Afrika ülkesinin askerini eğittiği gibi İHA, SİHA ve çeşitli mühimmat ve teçhizat gibi diğer askerî donanım ürünleri de ihraç etmektedir. TMV ise Türk Ordusu tarafından eğitilen Afrika askerlerine Türkçe öğretmektedir. Eğitim kurumları ve askeri ile bu ülkelerde varlık gösteren Türkiye, bu vesileyle geliştirdiği ilişkiler sonucunda ticaret ve yatırım olanaklarını değerlendirmektedir. Sonuç olarak 2000'lerin başında çok düşük olan ticaret ve yatırım hacmi katlanarak artmıştır.

Bütün bu faaliyetlere karşın Türkiye'nin Afrika açılımı iki temel handikapla karşı karşıyadır. Birincisi Afrika'da yoğun ekonomik faaliyetleri olan Çin ve Rusya gibi güçlerle nasıl rekabet edebileceği ve ikincisi ekonomik ve askerî bağlantı ve bağımlılığı olan Batı ülkelerinden ne derece özerk davranabileceği konusudur. ABD Mart 2024'te yapılan Türkiye-ABD Stratejik Mekanizma Toplantısı'nda Türkiye'yi Afrika'daki Çin ve Rus nüfuzunu kırmak için kullanmak istediğini ortaya koymuştur. Diğer taraftan ABD'nin Afrika'da kurduğu Africom adlı askerî örgütün komutanı Şubat 2025'te Türkiye'ye gelmiş ve Genelkurmay Başkanı ile Türkiye'nin Afrika'daki askerî varlığını görüşmüştür. ABD'nin Türk ordusunu kendi hedefleri için kullanmak istediği anlaşılmaktadır. Türkiye Osmanlı'nın son döneminden beri zaman zaman uyguladığı büyük güçler arası denge politikasını uygulamaktadır. Ancak belirtilen ekonomik koşullarda Türkiye'nin uygulayabileceği güçler arası denge siyasetinin kendi stratejik hedeflerine ulaşmak için yeterli olacağı kuşkuludur. ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ politikasını yetersiz bularak yayılmacılığı savunan eski MİT Müsteşarının vurguladığı “dış politikada kusursuz hamleler”, “caydırıcı bir askerî yapılanma” ve her şeyden önemlisi “güçlü bir ekonomik yapı” özerkliğinin de olmazsa olmazlarıdır.

KAYNAKLAR

- Africom (t.y.). <https://africom.co.zw/#about>
- Akgün, Birol ve Mehmet Özkan (2010), “Turkey’y Opening to Africa”, *Journal of Modern African Studies*, 48 (4), pp. 525–546.
- Akgün, Birol ve Metin Çelik (2022), “Türkiye Maarif Vakfı: FETÖ İle Eğitim Yoluyla Yurt Dışında Mücadele”, 15 Temmuz Sonrası Türkiye içinde, s.311-344, (İstanbul: SETA yayınları).
- (2023), “Etkili Bir Yumuşak Güç Unsuru Olarak Uluslararası Eğitimin Türk Dış Politikasındaki Yeri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, (111), s.121-150.
- Anayasa Mahkemesi (2016), CHP’nin Türkiye Maarif Vakfı Hakkındaki Dava Dilekçesi, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2018/108?KelimeAra%5B%5D=Maarif%20Vakf%C4%B1>.
- Aydın, Hasan (2019a Temmuz 29), “Küresel Ve Bölgesel Aktörlerin Afrika’daki Askerî Üs Rekabeti”, <https://afam.org.tr/kuresel-ve-bolgesel-aktorlerin-afrikadaki-askeri-us-rekabeti/>
- (2019b Eylül 25), “Afrika’da Kurulan Askerî Üslerle İlgili Genel Bir Değerlendirme”, <https://afam.org.tr/afrikada-kurulan-askeri-uslerle-ilgili-genel-bir-degerlendirme/>
- Bakü Büyükelçiliği (t.y.), <https://baku-be.mfa.gov.tr/Mission/Biography>.
- Bandalogy (2024 Mayıs 11), “Türkiye Uganda Özel Kuvvetlerini Eğitiyor”, <https://www.bandalogy.com/turkiye-uganda-ozel-kuvvetlerini-egitiyor-askeri-afrika/>.
- Bayram, Mürsel (2022 Ekim 27) “Afrika’nın Savunmasında Türkiye”, <https://ytb.gov.tr/haberler/afrikanin-savunmasinda-turkiye>
- BBC World (2024), “What is Turkey’s Ambition in Africa?”, <https://www.youtube.com/watch?v=1cP1jLczvM0>.
- Bloomberg (2019 Mart 7), “Mapping The Turkish Military’s Expanding Footprint”, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-03-07/mapping-the-turkish-military-s-expanding-footprint-quicktake>.
- Bulushi, Samar Al (2023 July 19), “What Is AFRICOM? How the U.S. Military is Militarizing and Destabilizing Africa”, <https://www.teenvogue.com/story/what-is-africom-us-military-africa>.
- CNBC (2025 Mart 28), “Türkiye'nin dış borcu 2024'te 515 milyar dolara yükseldi” <https://www.cnbc.com/haberler/turkiyenin-dis-borcu-2024te-515-milyar-dolara-yukseldi-h11050?ysclid=manuu73ulv454983234>.
- Cuğ, Yalçın (2024a Temmuz 10), “Türkiye’nin Afrika Boynuzu Serüveni 1- Dört Koldan Etiyopya’ya Hücum”, <https://haber.sol.org.tr/haber/turkiyenin-afrika-boynuzu-seruveni-1-dort-koldan-etiyopyaya-hucum-394116>.
- (2024b Temmuz 12), “Türkiye’nin Afrika Boynuzu Serüveni 2- AKP’nin Kuşatması Altındaki Somali”, <https://haber.sol.org.tr/haber/turkiyenin-afrika-boynuzu-seruveni-2-akpnin-kusatmasi-altindaki-somali-394140>
- Cumha (2025 Şubat 25), “Genelkurmay Başkanı Orgeneral Metin Gürak ABD Afrika Komutanı Langley ile Görüştü”, <https://cumha.com.tr/genelkurmay-baskani-orgeneral-metin-gurak-abd-afrika-komutani-langley-ile-goerustu>.

- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (t.y.), “2024 yılı genel bütçeli idareler”. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/2a-2024-Yili-Genel-Butceli-Idareler-Ekonomik-Kod-Icmali-ile-2025-2026-Gider-Tahminleri.pdf>.
- Cox, Robert Warburton (1993), “Gramsci Hegemony ve International Relations: An Essay in Method” (Ed. Stephen Gill), Gramsci Historical Materialism and International Relations, (Cambridge: Cambridge University Press), p. 49-67.
- Defence Tr (2024 Kasım 10), “Türkiye’nin Afrika’daki Askerî Varlığı Büyüyor”, <https://www.defencetr.com/turkiyenin-afrikadaki-askeri-varligi-buyuyor>.
- Dembélé, Demba Moussa (2019), Samir Amin Anlatıyor Ezilen Halkların Sömürülen Sınıfların Organik Aydını, (Çev. Fikret Başkaya), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Dışişleri Bakanlığı, (1999), Afrika'ya Açılım Eylem Planı, (Ankara).
- , (2024), “Belirsizlikler Çağında Kararlı ve Güçlü Türk Dış Politikası”, https://www.mfa.gov.tr/site_media/html/belirsizlikler-caginda-kararli-ve-guclu-turk-dis-politikasi-2025-kitapcik.pdf.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, (t.y.), <https://www.deik.org.tr/etkinlikler-turkiye-afrika-is-ve-ekonomi-forumu-istanbul>.
- Eagleton, Terry (2005), İdeoloji, (Çev. Muttalip Özcan), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Euro News Tr (2021 Kasım 24), “Öğretmen Maaşları Dolar Bazında Ne Kadar Değişti”, <https://tr.euronews.com/2021/11/24/ogretmen-maaslar-dolar-baz-nda-ne-kadar-degisti-en-yuksek-maas-hangi-ulkede>.
- Flash Haber (2024 Aralık 28), “Fransa’yı Ülkeden Kovmuşlardı Çad Askerlerini Artık Türkiye Eğitecek”, <https://flashhabertv.com.tr/dunya/fransayi-ulkeden-kovmuslardi-cad-askerlerini-artik-turkiye-egitecek-194981/>
- Gazete Duvar (2021 Eylül 25), “Maarif Vakfı Yurtdışındaki Personele 25-58 Bin TL Arası Maaş Ödüyor”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/maarif-vakfi-yurtdisindaki-personele-25-58-bin-tl-arasi-maas-oduyor-haber-1536214>.
- Haber7 (2024 Temmuz 17), “ABD Askerlerini Gönderdiler Türkiye’yi İstiyorlar”, <https://www.haber7.com/siyaset/haber/3442576-abd-askerlerini-gonderdiler-turkiyeyi-istiyorlar-ankaradan-surpriz-hamle?ysclid=m92lu5riq1235166738>.
- İHH Vakfı (2025 Nisan 26). “İHH’nın 2nci İyilik Gemisi Sudan’a Uğurlandı”, <https://ihh.org.tr/haber/ihhnin-2nci-iyilik-gemisi-sudana-ugurlandi>
- (t.y.) <https://ihh.org.tr/su>.
- İnce, Osman Mücahid (2025 Şubat 27), “Africom’un Gölgesinde Güvenlik Politikaları ve Çıkar Çatışmaları”, <https://www.uskam.org.tr/makaleler/standard/africomun-golgesinde-afrika-guvenlik-politikalari-ve-cikar-catismalari>.
- İnsana Değer Veren Dernekler Federasyonu (t.y.), <https://www.iddef.org/su-kuyusu>.
- (t.y.). <https://www.iddef.org/egitim>.
- İyilik Denizi Derneği (t.y.), <https://www.iyilikdenizi.org/tr/projelerimiz/su-kuyusu-seferberligi>.
- Kalın, İbrahim (2023), “Belirsizlikler Çağında Hibrit Tehditler ve Stratejik Öngörü”, https://www.mit.gov.tr/en/duyuru_Millî-istihbarat-teskilati-baskani-sn-ibrahim-kalinin-mitin-97-kurulus-yil-donumu-konusmasi_25.html.

- Karar Gazetesi (2024a Nisan 19), “Türkiye’de Eğitim Gören Yabancı Öğrenci Sayısı Belli Oldu”, <https://www.karar.com/guncel-haberler/turkiyede-egitim-goren-yabanci-ogrenci-sayisi-belli-oldu-1856442>.
- , (2024 Kasım 9), “Türkiye’nin Afrika’da Askerlerinin Olduğu Ülkeler Sayısı Gören Şok Oldu”, <https://www.karar.com/dunya-haberleri/turkiyenin-afrikada-askerlerinin-oldugu-ulkeler-sayiyi-goren-sok-oldu-1907933>.
- Kasapoğlu, Çağıl (2020 Kasım 9), “Türkiye Somali’nin IMF Borcunu Neden Ödedi”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye-somalinin-imf-borcunu-neden-odedi-afrika-politikasi-acisindan-ne-anlama-geliyor-1789599>.
- Kayaoğlu, Yücel (2024 Şubat 28), “Türkiye’nin Afrika Boynuzundaki Etkinliği”, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/turkiyenin-afrika-boynuzundaki-etkinligi-1024597?ysclid=m917qmeqz19765941>.
- Kısa Dalga (2024), <https://kisadalga.net/haber/gundem/erdogan-turkiye-turkiyeden-daha-buyuktur-ufkumuzu-sikistiramayiz-116732>.
- Lee, Camp (2022 Aralık 22), “Hidden Truth Behind Africo US Africa Command”, <https://www.mintpressnews.com/hidden-truth-behind-africom-us-africa-command/283091/>
- Maarif Agency (t.y.). <https://maarifagency.com/>
- Millî Eğitim Bakanlığı (t.y.), Öğrenci İstatistikleri, <https://istatistik.meb.gov.tr/OgrenciSayisi/Index>.
- Millî Gazete (2010 Eylül 3), “ABD’nin Afrika’daki NATO’su Africom”, <https://www.Milligazete.com.tr/haber/1138276/abd-nin-afrika-daki-nato-su-africom?ysclid=m93z4jga5x761490592>.
- Millî Savunma Bakanlığı (t.y.) Barışı Destekleme Harekâtı, <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=BarisiDestekleme>.
- (t.y.) Askerî Eğitim İşbirliği, <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=AskeriEgitimIsBirligi>.
- (2025 Şubat 25). <https://www.msb.gov.tr/Basin-ve-Yayin/Haberler>.
- Mis Darusselam İlim Kültür ve Sosyal Yardım Derneği (t.y.), “Afrika’da Su Kuyusu Açtırmak”, <https://www.misdarder.org.tr/afrikada-su-kuyusu-actirmek/>.
- Nye, Joseph Samuel (1991), Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, (New York: Basic Books).
- (2002). “The information revolution and american soft power”, Asia-Pacific Review, 9 (1), p. 60-76.
- (2004), Soft Power The Means to Success in The World Politics, (New York: Public Affairs).
- Oda Tv (2024 Nisan 25), “Nijer’den Sonra Çad ABD Afrika’dan Kovuluyor”, <https://www.odatv.com/dunya/nijerden-sonra-cad-abd-afrikadan-kovuluyor-120040461?ysclid=m9vc7x5kzl328454258>.
- OECD (2017), African Economic Outlook, (Paris: OECD Publishing), p. 28, http://www.oecd-ilibrary.org/development/african-economic-outlook-2017_aeo-2017-en.
- Oğurlu, Ebru (2018), “1998-2018 Arası Dönemde Türkiye’nin Afrika Deneyimi: Fikirden Eyleme Bir Dönüşüm”, Avrasya Etüdleri, 54(2), s. 65-94.

- Okur, Mehmet Akif (2015), “Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yerelden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine”, Uluslararası İlişkiler, 12 (46), s. 131-151.
- Quadri, Yahya Goudja (2021), “Afrika’nın Değişen Jeopolitiğinde Türkiye’nin Rolü”, AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi, 3(2),113-121.
- Portelli, Hugues (1982), Gramsci ve Tarihsel Blok, (Çev. Kenan Somer), (Ankara: Savaş Yayınları).
- Resmî Gazete, 10.2.1999/23607; 11.7.1999/23752; 28.11.2001/24597; 4.12.2001/24603; 4.9.2002/24866; 24.3.2006/26118; 4.6.2006/26188; 13.2.2009/27140; 4.11.2010/27759;26.4.2011/27916; 25.10.2011/28095; 11.7.2012/28350; 11.9.2012/28408; 12.10.2012/28439; 17.1.2013/28531; 30.1.2013/28544; 15.3.2013/28588; 25.4.2013/28629; 8.10.2013/28789; 28.1.2014/28896; 9.1.2016/29588; 31.5.2016/29877; 28.6.2016/29756; 19.10.2016/29862; 3.11.2016/29877; 16.3.2017/30009; 31.3.2017/30024; 4.4.2017/30028; 5.6.2017/30087; 6.6.2017/30088; 7.6.2017/300089; 23.6.2017/30105; 17.8.2017/30157; 29.9.2017/30195; 25.4.2018/30402; 2.5.2018/30409; 24.6.2018/30458; 6.11.2018/30637; 12.12.2018/30623; 26.6.2019/30813; 3.8.2019/30851; 31.1.2020/31025; 4.3.2020/31058; 5.11.2020/31295; 4.2.2021/31385; 4.10.2021/31618; 5.8.2021/31559; 24.2.2022/31760; 24.4.2022/31819; 27.4.2022/31822; 26.5.2022/31847; 5.4.2023/32154; 15.9.2023/32310; 25.10.2023/32350; 9.5.2024/32560; 1.6.2024/32563,
- Sayıştay (2018), Millî Eğitim Bakanlığı Raporu, <https://www.sayistay.gov.tr/reports/download/r14QOVygb3-Millî-egitim-bakanligi>.
- Solar (t.y.), <https://scholar.google.com.tr/citations?user=Ky6WNdAAAAAJ&hl=tr>.
- (t.y.), <https://scholar.google.com.tr/citations?hl=tr&user=qZpyPRcAAAAAJ>.
- Sol (2024 Haziran 25), “Akp Cemaat Savaşının Afrika Cephesi Türkiye’den Nijerya’ya Silah Çıkarması”, <https://haber.sol.org.tr/haber/akp-cemaat-savasinin-afrika-cephesi-turkiyeden-nijeryaya-silah-cikarmasi-393879>.
- (2025a Şubat 5), “CIA’ya Daha Etkili Bir Paravan Lazım USAID Kapatıldı mı”, <https://haber.sol.org.tr/haber/ciaya-daha-etkili-bir-paravan-lazim-usaid-kapatildi-mi-yenilendi-mi-395986>
- (2025b Şubat 4), “Sermaye Savaşı Sevdî Savunma Sanayii İhracatta İlk 10’u Zorluyor”, <https://haber.sol.org.tr/haber/sermaye-savasi-sevdi-savunma-sanayii-ihracatta-ilk-10u-zorluyor-395974>.
- (2025c Nisan 11), “Türkiye’nin Afrika Çıkarması Devam Ediyor Somali Topraklarında Petrol ve Gaz Aranacak”, <https://haber.sol.org.tr/haber/turkiyenin-afrika-cikarmasi-devam-ediyor-somali-topraklarinda-petrol-ve-gaz-aranacak-397436>.
- Sözcü Gazetesi (2021 Ağustos 5), “Türkiye’den Somali’ye 30 Milyon Dolarlık Hibe”, <https://www.sozcu.com.tr/turkiyeden-somaliye-30-milyon-dolarlik-hibe-wp6575621?ysclid=lrhvk9d76a807113141>.
- Sputnik (2024 Mart 8), “Africom Komutanı Langley: Rusya Afrika Ülkelerindeki ABD Söylemini Bastırmayı Başardı”, <https://anlatilaninotesi.com.tr/20240308/africom-komutani-langley-rusya-afrika-ulkelerindeki-abd-soylemini-bastirmayi-basardi-1081499953.html?ysclid=m92m3xgx8844522500>.

- (2022 Mart 17), “ABD Africom: Çin’in Atlantik Kıyısına Bir Üs Kurmasını Engellemeliyiz”, <https://anlatilaninotesi.com.tr/20220317/abd-africom-cinin-atlantik-kiyisina-bir-us-kurmasini-engellemeliyiz-1054827132.html>.
- Star Gazetesi (2025 Şubat 26), “Türkiye’de Eğitim Almak İçin Çalışıyorlar Askerler Arasında Türkçe Seferberliği”, <https://www.star.com.tr/dunya/turkiyede-egitim-almak-icin-calisiyorlar-askerler-arasında-turkce-seferberligi-haber-1928107/>.
- (2024 Mart 2), “ABD’nin Ankara Büyükelçisi Flake: Türkiye’nin Afrika’da Yaptıklarını Takdir Ediyoruz”, <https://www.star.com.tr/guncel/abdnin-ankara-buyukelcisi-flake-turkiyenin-afrikada-yaptiklarini-takdir-ediyoruz-haber-1853870/>.
- Suffa Vakfı (t.y.), <https://suffavakfi.org.tr/yurt-disi/>.
- Şenler, Bülent (2014), “Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Olgusu ve ABD Hegemonyasının Siyasal ve Kültürel Kaynağı: “Amerikan İstisnacılığı”Ya da “Açık/Kaçınılmaz Yazgı” The Journal of Academic Social Science Studies, 26, p.405-420.
- Taner, Emre (2007), “MİT Müsteşarı Emre Taner: Bulunduğumuz Dönem Gelecekte Birçok Ulus Devlet ve Milletin Hızlı Bir Şekilde Tarih Maratonunu Kaybetmeye Başladığı Süreci Anlatacaktır”, https://tasam.org.tr-TR/Icerik/710/mit_mustesari_emre_taner_bulundugumuz_donem_gelecekte_bircok_ulus-?ysclid=m89rb4pi3u68329364.
- Taştekin, Fehim (2024 Mart 7), “Kalın İle Fidan’ın Washington Seferi ve Sıcak Yaz Senaryoları”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kalin-ile-fidanin-washington-seferi-ve-sicak-yaz-senaryolari-makale-1674775>.
- Tepeciklioğlu, Elem Eyryce (2012), “Afrika Kıtası’nın Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye Afrika İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi 1 (2), s. 59-94.
- The Economist (2025 Şubat 6), “Turkey is Building a Spaceport in Somalia”, <https://www.economist.com/europe/2025/02/06/turkey-is-building-a-spaceport-in-somalia>
- The Wall Africa Journal Turk (2025 Mart 13), “Türkiye Afrika İlişkilerinde Eğitim Diplomasinin Rolü”, <https://www.wajturk.com/turkiye-afrika-iliskilerinde-egitim-diplomasisinin-rolu/>.
- Ticaret Bakanlığı (Mart 2025), Ekonomik Görünüm Mart 2025, <https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dced355ce/Ekonomik%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%202025%20Mart.pdf>.
- (2023), “Afrika Ülkeleri İle Ticari Ve Ekonomik İlişkilerin Geeliştirilmesi Stratejisi İle Ticaret Hacmimiz Son 20 Yılda Yüzde 800 Arttı”, <https://ticaret.gov.tr/haberler/afrika-ulkeleri-ile-ticari-ve-ekonomik-iliskilerin-gelistirilmesi-stratejisi-ile-ticaret-hacmimiz-son-20-yilda-yuzde-800-artti>.
- (t.y.), Yurtdışı Teşkillatı ve Ülke Profilleri, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika>
- TLDR News Global (Nisan 2024), “Why Is Turkey’s Military Everywhere?” <https://www.youtube.com/watch?v=9eCIImte0NEc>.
- Türk Devletleri Teşkilatı (t.y.), “Organizasyon Tarihçesi”, <https://turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>
- Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (t.y.), “Tarihçe”, <https://tika.gov.tr/kurumumuz/tarihce/>

- Türk Maarif Ansiklopedisi (t.y.), <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/sayfa/hakkimizda>.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2016a Haziran 1), “Maarif Vakfı Kanunu Tasarısı” (1/720) ve Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu Raporu”, <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877c0-3f0b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6721#step-4>.
- (2016b Haziran 28), 6721 Sayılı Kanun Parti Adına Konuşmalar, <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877c0-3f0b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6721#step-13>.
- (2016c Haziran 14), Genel Kurul Tutanağı, <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877c0-3f0b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6721#step-5>.
- (2016d Haziran 28), 6721 Sayılı Kanun Hakkında Bilgiler Genel Gerekçe, <https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877c0-3f0b-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=6721#step-2>.
- Türkiye Diyanet Vakfı (t.y.). <https://tdv.org/tr-TR/su-kuyusu/>, <https://tdv.org/tr-TR/camiler/>.
- Türkiye İstatistik Kurumu (t.y.), “Yurt Dışında Kontrol Edilen Girişim İstatistikleri”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yurt-Disinda-Kontrol-Edilen-Girisim-Istatistikleri-2023-54164>.
- (2025), “Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2024”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2024-53538>
- Türkiye Maarif Vakfı. (t.y.), <https://turkiyemaarif.org/page/denetim-kurulu>.
- (2021a), Beşinci Yılında Türkiye Maarif Vakfı, <https://turkiyemaarif.org/uploads/editions/files/164367ea1867df.pdf>.
- (2021b), Zirve 2021, <https://www.istanbuleducationsummit.com/zirve-2021>.
- (2022a), 2021 Yılı Faaliyet Raporu, <https://turkiyemaarif.org/uploads/editions/files/16435827a044b6.pdf>.
- (2022b), Zirve 2022, <https://www.istanbuleducationsummit.com/zirve-2022>.
- (2023a), 2022 Yılı Faaliyet Raporu, <https://turkiyemaarif.org/uploads/editions/files/166e2e2b955b9a.pdf>.
- (2023b), Zirve 2023, <https://www.istanbuleducationsummit.com/zirve-2023>.
- (2024a), 2023 Yılı Faaliyet Raporu, <https://turkiyemaarif.org/uploads/editions/files/166e81720bb1f2.pdf>.
- (2024b), Zirve 2024 speakers, <https://www.istanbuleducationsummit.com/zirve-2024#speakers>.
- (2024c Mayıs 28). “Türkiye Maarif Vakfı Afrika Günü’nde Afrika’yı Anlamak Paneli Düzenledi”, <https://turkiyemaarif.org/news/turkiye-maarif-vakfi-afrika-gununde-afrikayi-anlamak-paneli-duzenledi>.
- (2024d Temmuz 13), “Bir Vatanseverlik Destanı”, <https://turkiyemaarif.org/news/turkiye-maarif-vakfinda-bir-vatanseverlik-destani-paneli-22>.

- (2025a), “Türkiye Maarif Vakfı Tanıtım Katalogu”, <https://turkiyemaarif.org/view-pdf/166f4fd9e6428a.pdf>.
- (2025b), Sponsorlar, <https://www.istanbuleducationsummit.com/sponsorlar>.
- (2025c), Kurum Listesi, <https://turkiyemaarif.org/dunyada-maarif>.
- Yeni Şafak (2020 Ağustos 4), “Somali Ordusunun 3’te 1’ini Türkiye Eğitiyor”, <https://www.yenisafak.com/dunya/somali-ordusunun-3te-1ini-turkiye-egitiyor-3551851>.
- (2024a Temmuz 12), “Gambiya Albayrak’la Dünyaya Açılacak”, <https://www.yenisafak.com/ekonomi/gambiya-albayrakla-dunyaya-acilacak-4632520>.
- (2024b Mayıs 24), “Türkiye’nin Afrika Ülkelerine İhracatı İlk 4 Ayda 6 Milyar Dolara Yükseldi”, <https://www.yenisafak.com/dunya/turkiyenin-afrika-ulkelerine-ihracati-ilk-4-ayda-6-milyar-dolara-yukseldi-4623192>.
- Yıldırım, Deniz ve Evren Haspolat (2023), “Deli İbrahim Divanı Işığında Hegemonyanın Kuruluşu ve Karşı Hegemonya Olanakları”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 18 (39), s. 124-165.
- Yunus Emre Enstitüsü (t.y.), <https://www.yee.org.tr/tr>.
- Yurtdışı Akraba Toplulukları Başkanlığı (t.y.), “Türkiye Bursları”, <https://www.turkiyeburslari.gov.tr/>.

-ABD Güdümünde- Kamu Yönetiminde Verimlilik¹ **-Under U.S. Hegemony- Efficiency in Public Administration**

Ozan Zengin, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Ankara/Türkiye. Eposta: ozanzengin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2610-9114>

Öz

Verimlilik, sanayi kapitalizminin üretim ilişkilerini temsil eden kavramlardan biridir. İktisadi üretim ilişkilerinden beslenip farklı birçok toplumsal ilişkide baskın olan rasyonalitenin taşıyıcısıdır. Belirlenen yönetsel amacı gerçekleştirmek ve/veya üretim düzeyine ulaşmak için gerekli olan kaynakları temin etmek ve mümkün olduğunca daha az kaynakla üretim yapmak/hizmet vermek gibi bir içeriğe sahiptir. Her türlü meta ve iş-hizmet üretimine yönelik tüm örgütlenme süreçlerini-unsurlarını kesen bir kavramdır. Karar alma, planlama, personel alma ve çalıştırma, görev tanımları ve işbölümü, işlerin birimlere dağıtımı, işleyişin ve personelin denetimi, muhasebeleştirme ve bütçeleme, eşgüdüm gibi örgütlenme unsurlarının verimlilik bünyesinde toplandığı görülmektedir. Yeri gelince teknik-apolitik bir kavram, yeri gelince ise kapsayıcı ve kuşatıcı ideolojik nitelikli bir kavramdır.

Bu çalışmada öncelikle verimlilik kavramı farklı sosyal bilim alanlarını kesen bir içerikle tanımlanmaya çalışılacaktır. Bu tanımlamada üretim tarzıyla, kurumlarıyla, iktisadi ve siyasi değerleriyle ön plana çıkan Amerika örneğine ayrı bir parantez açılacaktır. Kentsel gelişimi, şirketler eliyle üretim kültürü, demokrasi anlayışı ve özel sektör ile kamu yönetimindeki hakim işletmecilik bakış açısıyla ABD, verimliliği bağrından çıkarıp dünyaya armağan etmiştir. Amerikan birikiminin yönlendiriciliğinde toplumsal, düşünsel ve yazınsal anlamda verimliliğin serencamı sergilenecek ve analiz edilerek çalışma sonlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Verimlilik, Kamu Yönetimi, ABD, Rasyonellik, Performans Yönetimi

ABSTRACT

Efficiency is one of the concepts representing the relations of production of industrial capitalism. It is the carrier of rationality, which is fed by economic relations of production and is dominant in many different social relations. It has a content such as providing the resources necessary to realize the determined managerial-administrative objective and/or to reach the level of production and to produce/serve with as few resources as possible. It is a concept that cuts across all organizational processes-elements for the production of all kinds of commodities and work-services. It is seen that organizational elements such as decision-making, planning, staff recruitment and employment, job descriptions and division of labor, distribution of work to units/departmentalization, supervision/controlling of functioning and personnel, accounting and budgeting, coordination are gathered within efficiency. It is at times a technical, an apolitical concept and at other times an overarching and encompassing ideological concept.

¹ Bu metin, yazarın “Verimlilik: Kuramsal Bir Çözümleme ve Kamu Yönetimi Disiplini” başlıklı doktora tezi temel alınarak hazırlanan yayımlanmamış sözlük maddesinin gözden geçirilmiş halidir.

In this study, first of all, the concept of efficiency will be defined with a content that cuts across different social science fields. In this definition, a separate parenthesis will be opened to the example of America, which stands out with its mode of production, institutions, economic and political values. With its urbanization, corporate production culture, understanding of democracy and the dominant business administrative perspective in the private sector and public administration, the USA has brought efficiency out of its bosom and gifted it to the world. Under the guidance of the American experience, the study will conclude by exhibiting and analyzing the journey of efficiency in its social, intellectual and literary dimensions.

Keywords: Efficiency, Public Administration, USA, Rationality, Performance Management

GİRİŞ

Genel anlamda bir şeyi yapma, başarma ve etkileme gc; teknik anlamda ise yapılan işin harcanan enerjiye oranı şeklinde tanımlanan (Britannica Academic) verimlilik kavramının kökleri 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır² ; lakin teknik anlamda ifade edilif şeklinin sanayi kapitalizmiyle birlikte ne çıkan anlamı olduğu söylenebilir.

Verimlilik, bir amacı gerçekleştirmek için eldeki imkanları/kaynakları/araçları (emek, teknoloji, doğal kaynaklar, makine, araç-gereç, kurumsal altyapı vb.) belli bir zaman diliminde optimum düzeyde kullanabilmek/çalıştırabilmek ve rgtledebilmektir.

Kamu yönetimi dışında iktisat, işletme, endüstri mühendisliği gibi alanlarda inceleme nesnesi haline getirilen, iktisadi bakış açısının baskın hale geldiği dönemlerde de baş tacı edilen kavram üretim kapasitesi, örgütlenme yeteneği, iş başarımı/performans ve iş değerlendirme kapsamında değerlendirilmektedir (bkz. Davis, 1996; Kagioglou, Cooper ve Aouad, 2001).

Verimliliği var eden koşul ya da varsayım, ihtiyaçların sonsuz ama kaynakların kıt olmasıdır. Burada yerleşik (doğal düzen ve neo-klasik) iktisat anlayışı belirleyicidir. Kıt kaynaklar temelinde verimlilik tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bir mal ve hizmet üretiminde elde bulunan kıt kaynaklarla istenilen düzeyde çıktıya ulaşmak, “verimlilik”le karşılanmaktadır (bkz. Zengin, 2011).

Verimlilik bir üretim sürecinde çıktının, bu çıktıyı elde etmek için kullanılan girdiye oranlanmasıdır ($\square(\text{çıktı/girdi})$). Üretilen mal ve hizmet miktarı ile bu üretimde kullanılan faktör (emek, sermaye, arazi vb.) miktarı arasındaki ilişki olarak da değerlendirilmektedir (ney, 1968). Genel olarak emeği, toprağı, parayı, araç-gereci, enerjiyi, teknolojiyi, bilgiyi yani üretim unsurlarını (girdileri) israf etmeden üretimde bulunmaktır (Propenko, 2005).

Verimlilikte girdilerin/kaynakların tam ve doğru kullanılmasına odaklanılır. Bir kurumda belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılması/tüketilmesi beklenen kaynaklar ile üretim/hizmet sonrası tüketilen kaynaklar arasında ilişki masaya yatırılır. Kaynak kullanımı ile edinilen sonuçlar arasındaki en iyi ilişki olarak da verimlilik tanımlanmaktadır. Kaynak kullanımı artırılmaksızın, çıktıların ve sonuçların miktarı ve kalitesi yükseltildiği ölçüde verimlilik kavramından bahseder hale geliyoruz (Akal, 1992).

Benzeri bir tanımla, bir girdi unsurunun eşdeyişiyle üretim kaynağının fiili kullanım durumunun belli tekniklerle saptanmış standartlarla kıyaslanması ile bulunan bir göstergedir. Standart değerin fiili değere oranlanmasıyla verimlilik düzeyi ölçülmektedir (Baş ve Artar, 1990; Suiçmez, 2002). Örneğin, bir iş standart düzeyde 3 saatte yapılıyor ve bir işgücü standart kalitede olmak üzere bir işi 5 saate yapılıyor ise verimlilik değerı, $\square(3/5)$ ’tır; yani %60’tır. Bazen bu formül, yeterlik ya da çalışma derecesi bağlamında, tersine çevrilerek de kullanılmaktadır (Zengin, 2011; vgn, zkal Sayan ve Zengin, 2018).

Kavramın, fayda ve maliyet üzerinden tanımlanması da söz konusudur. Belirli bir üründen elde edilen faydaların, maliyetlere oranıdır. Oranlamanın sonucunun, yüksek olması istenir. Bu istek doğrultusunda öncelikle maliyetlerin düşürülmesi yoluna gidilmektedir (Batirel, 1973).

Verimlilik şu unsurları kapsayacak şekilde de anlamlandırılmaktadır (Suiçmez, 2002; Longman Language Activator, 1997): a) daha hızlı ve daha fazla çalışmak (productive); b) bir işi ya da sistemi, daha az savurgan davranarak ve daha güncel yöntemlerle hızlı yapmak (rationalize); c) sıkı kurallarla ve fazla özgürlük/esneklik tanımadan bir firmayı yönetmek (run a tight ship); ) pratiğe dönük olarak gereksiz zaman kaybından uzak durarak iş görme (businesslike); d) işi basitleştirerek hızlı yapmak (streamline).

² Latince efficace, efficacia, efficientia, efficientem (13. yy), Eski Fransızca efficace (14. yy), İngilizce efficiency (1590), Almanca effizienz (19. yy). Bkz. www.etymonline.com, www.thefreedictionary.com.

1. “VERİMLİLİK”İN DOĞUŞUNDA ABD ETKİSİ

Amerika’da kendine özgü bir nitelik arz eden kapitalist üretim tarzı bugünkü anlamıyla “verimliliği” bağrından çıkarmıştır (bkz. Zengin, 2011; Ömürgönülşen ve Zengin, 2019; Caldwell, 1976). Kuzey Avrupa’da Avrupa’dan farklı bir kapitalistleşme süreci yaşanmıştır. Sömürgecilikten ve uluslararası ticaretten kaynaklı servet birikimi tarımdaki ve makinalaşma sonrasında sanayideki “değer” üretimiyle dönüşüp bütünleşince Avrupa’da feodal üretim biçimi ve toplumsal yapı yerini 16. ve 17. yüzyılda kapitalizme bırakmaya başlamıştır. Üretim araçlarında özel mülkiyet; sözleşmeye dayalı karşılıklı üretim ve tüketim ilişkisi; durağan servet birikimi değil, sürekli artışı hedefleyen sermaye birikimi; değişim değerine bağlı meta üretiminin zeminini oluşturan pazar olgusu; piyasa soyutlaması ve piyasa ilişkileri üzerine yükselen rasyonalite; faydacılık perspektifinde birey kavrayışı ve tüm bu toplumsal ilişkileri olan ve olması gereken hale getiren doğal hukuk anlayışı modern kapitalist dünyanın kurucu unsurları olmuştur.

Avrupa’da kapitalistleşme süreci sakin geçmemiştir. Toprağa, servete ve sermayeye, işgücüne, yer altı ve yer üstü kaynaklarına yönelik ele geçirme ve paylaşım mücadeleleri farklı teritoryal, demografik, iktisadi, siyasi ve etnik ölçeklerde vuku bulmuştur. Yüzyıllara yayılan kanlı çatışmalarla hem generic olarak tümeli hem de kendine has özgü toplumsal koşullar itibarıyla tikel’i yansıtan bir kapitalistleşme süreci Avrupa’ya rengini vermiştir. Mutlak monarşilerden anayasa ve parlamentoyla meşrutileşmiş monarşi, cumhuriyet gibi yönetim biçimlerine ve imparatorluklardan/prenslikler birliğinden ulus devlet ile üniter devlet, federasyon gibi devlet biçimlerine doğru evrilen yönetsel düzen, çatışmalı tarihsel koşullar içinde ortaya çıkmıştır. Aristokrasiye karşı verdiği iktidar mücadelesini kazanan ve aristokrasiyi de yanına çekmesini bilen burjuvazi ile birlik olmayı başaran emekçilerin oluşturduğu işçi sınıfı arasındaki çatışma toplumsal yapıları şekillendirmiştir.

Amerika’da ise feodal kalınlardan kurtulma çabasına, soylu sınıfa karşı mücadele verilmesine, egemenlik için farklı ülkelerle, uluslarla süregelen savaş ya da savunma mecburiyetine gerek olmadan bir kıtaya el konulmuştur. Yer altı ve yer üstü kaynakları zengin geniş bir coğrafyayı yerlilerle birlikte Avrupalı göçmenler güçlü bir devlet geleneğinin kısıtlayıcı kurallarından yoksun bir biçimde değerlendirmişlerdir. Avrupa’da sahip olamadıkları bu serbestlik durumu hem toplumsal ve siyasal yaşamda hem de üretim ilişkilerinde kendisini özel mülkiyet, özgürlük, girişimcilik, demokrasi gibi değerler olarak gösterecektir.

Bağışlanma ve kefarete için kendisini toplumsal hayattan soyutlamaktansa bu dünyada çilekeş bir şekilde çalışarak, biriktirerek ve birikimi yine üretime koşarak refaha erişip günahlarından kurtulabileceği öğretisiyle Protestanlık, göçmenleri kişisel hırsları dışında üretmeye teşvik etmiştir.

Üretkenlik düzeyinde artış ve sermaye birikimi ilk olarak tarımsal üretimde görülmüştür. Mısır, tütün, şeker, fasulye, kabak gibi bitkilerin üretimi ve hayvancılık tarımsal üretimin bel kemiğini oluşturmuştur. Ekilip biçilebilen arazi bolluğu, ticarete konu olacak ürünlerin sayısının artışına katkıda bulunmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarım ülkesi karakterine sahip olan ABD, geniş ormanlık alanları kereste üretiminde kullanıp gemicilik alanında azımsanmayacak bir gelişme göstermiş ve ticaret hadlerini sürekli olarak yukarıya taşımıştır (kolonilerin İngiltere tarafından kısıtlandığı dönemler hariç).

Kaynak konusunda sıkıntı çekmeyen Amerikalılar, işgücü konusunda ise tam tersi bir durum içindeydiler. Yeterli sayıda işgücüne sahip olamama en önemli sorunların başında geliyordu. Göçmen sayısı yüzyıllar içinde artış eğilimi gösterse de üretim imkanlarına karşılık gelmemekteydi. Bu eksiklik Afrika’dan köleler getirilerek ve ekonomik durumu kötü olan göçmenlerin sözleşmeli hizmetkarlara (indentured servants) dönüştürülmesiyle giderilmeye çalışılmış ama olası üretim kapasitesi açısından tam olarak giderilememiştir. Kırsal alanların yoğun olduğu Güney’de bu eksiklik, ticarete ve imalat sanayiye yönelen Kuzey’e göre daha az hissedilmiştir. İşgücü eksikliği Amerikalıları emek sakıngan üretim biçimlerine

zorlamıştır. Demir ve elik madenlerinin işlenmesiyle makineli üretim yaygınlaşmaya başlamıştır. İmalat sanayi kolundaki şirketlerin fabrika düzeni içinde değiştirilebilir standart parçalar üzerine kurulu makinalı üretimi yerleşik hale getirmesiyle hem üretkenlik hem de verimlilik düzeyi görülmemiş noktalara gelmiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla “Amerikan tarzı retim” ABD’ye dünya çapında iktisadi üstünlüğü getirmiştir. Aynı tarihsel dönemde Amerikan İç Savaşı (Kuzey-Güney Savaşı) güneydeki köleciliği sonlandırarak; tarımsal üretim karşılarında sanayi üretiminin mutlak hakimiyetini ilan ederek; köleler, çiftçiler, zanaatkarlar gibi işgücünü fabrikalarda çalışan işçilere dönüştürerek sanayileşme sürecini hızlandırmıştır (Hobsbawm, 1992).

Amerika tarihinde ulusal ticaretin gelişmesinde, üretim ve tüketim ilişkilerinin kurulmasında, pazarların inşasında buhar enerjisine dayalı demiryolu sisteminin katkısı büyüktür. Elektrik enerjisinin devreye girmesiyle ise yığın ve kitlesel üretim eksenli sanayileşme Amerika’nın ve dünyanın çehresini değiştirmiştir. Ölçek ekonomisini sağlayan devasa fabrikalardaki montaj hatlarıyla makineli üretim, talebin arzı yakalayamadığı düzeylere çıkarmıştır. Bu fabrikaların sahibi şirketler de devletlere ek olarak üretimde ve finans sektöründe belirleyici aktör olan (sonraki zamanlarda çok uluslu niteliğe erişecek) “şirket” gerçeğini dünya tarihine enjekte etmişlerdir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Sanayi Devrimi’nin sürükleyicisi olma sıfatına sahip olmuştur. Sanayi kapitalizminin iş yapma tarzını anlatan kavram da verimliliktir.

2. AMERİKAN KAMU YÖNETİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

ABD’de devlet inşası süreci Kıta Avrupası’ndan farklı bir seyir izlemiştir (Bkz. Akbulut, 2005; Hart ve Scott, 1982; Fry, 1998). Sosyo-ekonomik yapıdaki gelişmeler, devlet yapılanmasında da paralel yönetsel düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Sanayi Devrimi’ni hızlandıran ve geliştiren önemli ülkelerden biri olan ABD’de, yüzü piyasaya dönük, piyasadaki feyz alan, iktisadilik üzerine kurulu bir kamu yönetimi düzeni kurulmaya çalışılmıştır. İlerlemecilik Dönemi’nde (Progressive Era, 1890-1920) kurumsal yapılanma ile işleyiş, ayrıca siyasetle bürokrasi ve demokrasiyle verimlilik arasındaki ilişki sanayi kapitalizminin gerekliliklerine uygun olarak düzenlenmiştir (Haber, 1964). Bilimsel yöntem ve düşünüş açısından da pozitivizm, ampirizm ve pragmatizm birlikteliğinde yönetim çalışmaları biçimlenmiştir.

İç savaşı bitmesinin ardından ABD her açıdan yükseliş’e geçmiştir. Personel rejiminin yapılandırılması odaklı reform hareketlerinin de etkisiyle bu ivme hızlanmıştır. Yağma/ganimet (spoil) sistemiyle mücadele sürecinde nesnel ve sorgulanamayacak yönetim teknikleri bulunmaya çalışılmıştır. Siyaset alanı dışında belli yönetsel teknikleri bilen, belli bir donanıma sahip personel yetiştirilmiştir. Kamu yönetiminde çalışanlar, profesyonelleştirilmiştir (Karl, 1976).

Amerikan kamu yönetimi, Avrupa ülkelerinden farklı olarak, şehirler özelinde kurulmaya çalışılmıştır. Öncelikli olarak yerel yönetim yapıları oluşturulmuş; sosyal hakların gelişimini ifade eden Reform Hareketi ve sonrasında İlerlemecilik Dönemi’ne ait bilimsel ve yönetsel ilkeler bu yönetim yapılarına uygulanmıştır. Orta ağ Avrupası’ndaki makam sahipliğine (property in office) benzer durumlar yaratan yağma sistemi yerel düzeyli yönetim birimlerinde kaldırılmaya çalışılmıştır (Akbulut, 2005).

Yerel düzeydeki yönetsel reformlardan sonra tüm ülkeyi kapsayan bir yönetsel reform sürecine girilmiştir. Bireyciliği ve serbest girişimi kendine kılavuz edinen bir toplumsal kültüre sahip ABD’de, ulusal bir yönetim kültürü geliştirilmiştir. Avrupa lkelerinin deneyimleri, ABD’nin toplumsal yapısı temelinde gözden geçirilmiş ve ABD’ye uygun olan ilkeler, yaklaşımlar ABD’ye uyarlanmıştır. Ulusal bir yönetim kültürü oluşturulurken bilimsel ve evrensel olduğu düşünülen ilkeler saptanmaya çalışılmıştır.

Bu tür bir birikime sahip toplumsal yapısının merkezinde, verimlilik yer almaktadır. Disiplinin ileri gelenlerinden Waldo, ABD’nin tarihsel özellikleri gereği verimliliği baş tacı ettiğini ve onu, toplumsal karakterlerini sembolize eden en önemli unsurlardan bir tanesi olarak gördüğünü belirtmektedir. Waldo’ya

göre hükümetin verimli çalışmasının demokrasinin gelişmesine de katkı yaptığı düşüncesi ABD’de kabul görmektedir (bkz. Waldo, 1948; Waldo, 1953).

İlerlemecilik düşüncesi uzmanlaşmaya dayalı bilginin, becerinin iş yaşamına daha fazla uygulanır olmasını içermektedir. Bu dönemde, işi şansa bırakmadan geleceğin planlanabileceği düşünülmektedir. Ancak Amerikalılar yalnızca teknik bilgi övgüsü yapmamaktadırlar. Teknik uzmanlık bilgisini liberal demokrasi ideali ve söylemiyle bağdaştırarak anlamlandırmaktadırlar. Amerikan toplumsal yapısı demokrasi ile verimliliği bir ortak noktada buluşturan bir kültür oluşturabilmiştir. Örneğin bunu, Verimli Yurttaşlık Hareketi gibi bir hareketle de somutlaştırmıştır. “Doğru verimlilik” ile “doğru demokrasi” olarak da adlandırılabilir iki savunu, oydaşım ve çatışmalarıyla birlikte kamu yönetimi geleneğinin oluşmasında etkili olmuştur (Wilson, 1901; Waldo, 1948; Dimock, 1937).

Tüm toplumsal yaşamı kapsayacak ve ona yön verecek temel bir yasayla (fundamental law) birlikte verimlilik ve bilime inanç, kamu yönetimini belirleyen önemli unsurlardır (Caiden, 1984; Dunsire, 1973). 19. yüzyıldan itibaren bilim, din ve etik gibi onurlu sayılabilecek, herkesin kendisine güvendiği bir konuma gelmiştir. Ölçmeye, olgulara, deneyimlere ve uzmanlığa dayalı bilimsel yöntemle gerçeğin doğasının çözülebileceğine inanç tamdır.

ABD’deki baskın anlayışa göre, yönetim alanının bilimselleştirilmesinde de verimlilik kavramının önemli bir yeri vardır. Verimlilik, disiplinin kendisini kurmasında, tanımlamasında çok önemli bir yere sahiptir. Diğer bir ifadeyle disiplinin kurucuları ve temsilcilerinin çoğunluğu tarafından, hükümetin-kamu yönetiminin hem idari hem de toplumsal anlamda ulaşmak istediği hedefe götüren en iyi araç/yol, verimliliktir. Verimlilik vurgusunun yanında diğer önemli kurucu söylem/ilke, siyaset-yönetim ayrılığıdır (Wilson, 1887; Shafritz ve Russell, 2005).

2.1. Pozitif Bilimin ve Kutsalın Verimlilik Uzlaşısı

Verimlilik kavramı, devlete dair yaklaşımın değer yönelimli biçimden bilimsele kaydığı dönemin bir ürünüdür (bkz. Waldo, 1948). Pozitif bilimin toplumsal olarak kabullenildiği zamanlardan itibaren ahlaki değerler ya da saf demokrasi ideali yeterli gelmemeye başlamıştır. Yurttaşlar artık yapabilir (able) bir demokrasi istemektedir. Bir makine gibi görmeye başladıkları devletin, iş görmelerini istemektedirler. İş görürken de zamandan, paradan ve enerjiden israf edilmemesini beklemektedirler. Müsrifçe kaynakların kullanılmasına çare bulunmalıdır. Eğer, gözetilen amaçlara verimsizlik yüzünden ulaşamazsa, bu bir büyük bir günahdır (bkz. White, 1999).

Ancak ampirik temelde olgusal sorgulamayı, hesaplamayı, ölçmeyi, mekanizmi içeren verimlilik kavramı, daha sonraları dinsel bir forma büründürülmekten, ahlakileştirmeden de geri kalınmamıştır. Protestan inancı doğrultusunda seküler ve materyal olan anlamında şereflendirilmiş; Hristiyanlığın bir parçası haline getirilmiştir. Verimliliği, ahlakileştirme çabalarından biri de New York Belediyesi Araştırma Bürosu Başkanı W. H. Allen’in “Verimli Demokrasi” kitabıdır. Allen’a göre verimli olmak, iyi olmaktan daha zordur. Yarının bugünden daha iyi olması için herkese ve tüm kurumlara verimlilik ilkesi uygulanırsa “iyilik” (goodness), şimdikinden daha çok olacak ve daha geniş bir kitleye ulaşacaktır.

Allen’in söyledikleri, söylendiği dönem ve sonrası için çok önemlidir. Bu düşünce salt kişisel düşüncesini de yansıtmamaktadır. Büro’nun başlattığı Chicago gibi kentlere de yayılan bir araştırma hareketi söz konusudur. Buna, “Büro Hareketi” de denmektedir. Bu hareketin mimarları, soyadlarının ilk harflerinin bir araya getirilmesiyle “ABC Gücü” olarak da anılmaktadır. Bu kişiler; William H. Allen, Henry Bruere ve Frederick A. Cleveland’tır. İlerlemecilik yaklaşımının bir parçası kabul edilen bu hareket, olguculuğa dayalı bilim anlayışını benimseyerek profesyonel ve bilimsel yöntemlerle kamu kurumlarının ve geniş kapsamda da toplumun planlanabileceğini, yönetilebileceğini düşünmektedir. Buradaki kilit kavramlardan biri verimliliktir.

Bu harekete göre, hem yurttaşlar hem de kamu yöneticileri verimlilik düşüncesinin yılmaz savunucuları olmalıdırlar.

I. Dünya Savaşı zamanında verimlilik, ABD’de karşı konulmaz bir hareket haline gelmiştir. Adeta fetişleştirilmiştir. Bu dönemlerde verimlilik daha çok iktisadilik anlamında kullanılmaktadır. Reformcular, verimliliği genellikle harcamaların azalması, maliyetlerin düşmesi ve (vergi yükümlüleri açısından da) daha az vergi yükü gibi değerlendirmektedirler (bkz. Denhardt, 1984).

Federal devlet düzeyinde büro hareketiyle birlikte “komisyonlara-komitelere” bağlı verimlilik çalışmaları da hız kazanmıştır. Devlet teşkilatının reforme edilmesine, bütçe ve vergi sistemi ile personel maaşlarının düzenlenmesine ve benzeri yönetsel konulara ilişkin çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Bunlara rnek verilirse; Bakanlık Yöntemleri Komitesi/Keep Komitesi (Committee on Department Methods, 1905), Ekonomi ve Verimlilik Komisyonu/Taft Komisyonu (Commission on Economy and Efficiency, 1910-13), Yönetsel işletim Komitesi/Brownlow Komitesi (President’s Committee on Administrative Management, 1937), Yürütme Organının Teşkilatlanması Komisyonu/Hoover Komisyonu (Commission on Organization of the Executive Branch of the Government, 1947-49, 1953-55).

“İyilik”, anlamı ya da içeriği itibarıyla üzerinde bir anlaşmanın olmadığı bir sözcüktür lakin o dönemlerde ve kuruluş aşamasında “iyi hizmet” dendiğinde aslında kastedilen “verimli hizmet”tir. Burada efficiency’e ek olarak aynı kökten filizlenen efficacy kavramıyla da karşılaşıyoruz. Kurucu babalardan Alexander Hamilton efficacy’i, güçlü, etkili, enerjik ve faydalı bir iyi yönetimi (good administration) tanımlamak için kullanmaktadır. “İyi” ya da “iyilik” nitelemesi/kullanımı 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar hep revaçta olan bir söylem olmuştur (Green, 2002; Caldwell, 1976).

Gulick’e göre de kamu ya da özel fark etmeksizin, yönetim biliminde, başlıca “iyi” olan verimliliktir (bkz. 1937a, 1937b). Gulick, verimliliği yönetime ilişkin değerler sisteminin ilk basamağına oturtmaktadır. Ona göre tüm diğer değerler, verimlilikten sonra gelmektedir. Sanayi retimi alanında verimliliğe ve iktisadiliğe ilişkin geliştirilen teknikler, belirlenen ilkeler bir değer olarak devlet yönetimi alanında da kullanılabilir. Bir işin en az enerji ve kaynakla gerçekleştirilmesinin yöntemlerinin bulunması yönetim biliminin amacıdır. rgttekilerin amaç belirleme, hesaplama ve araçları kullanma/işleme konularında bilinç sahibi olması verimliliğin sağlanması için önemlidir. Örgütlenmeye dair faaliyetler bizi verimli yönetime ulaştıracaktır. rgtlenmenin temeli işbölümüdür. En iyi sonuçlara ulaşmak, kademelenmiş işbölümünden geçmektedir. Hem alışanlar hem de işler açısından anlam ifade eden bu işbölümünün, uzmanlaşmaya dayalı bir eşgüdümle de tamamlanması gerekmektedir. Örgütte homojenlik yakalanmalıdır. Bunlara sarsılmaz bir otorite ve kontrol gibi öğeler de eklenmelidir. Tüm örgütte komuta birliği düzeni kurulmalıdır.

Gulick’in örgüt temelinde verimlilik değerlendirmeleri, Henri Fayol’un iyi (bon) alışan örgüt ya da devlet anlayışıyla benzerlik göstermektedir (Fayol, 1937). Fayol’un yönetim ilkelerine dayalı olarak kurduğu beşli yönetim unsurları (planlama, örgütleme, kumanda etme/yönlendirme, eşgüdüm ve kontrol) değerlendirmesinden yararlanılarak POSDCORB formülünün/kısaltmasının oluşturulduğu bilinmektedir. Yönetimi, uygulamaya dönük bir süreç gibi düşünen Fayol, yönetim unsurlarının istenen biçimde amaca uygun işletilmesini verimlilik olarak nitelendirmektedir.

Toplumsal olana vurgunun arkasında “İyi Yaşam” düşüncesi yatmaktadır. Herkese mutluluk vadeden bir ideal yaşam dünyasının önemli unsurlarından biri verimlilik olarak görülmektedir. Faydacı anlayışla “İyi Yaşam” ve verimlilik bağdaştırılmaya çalışılmaktadır.

2.2. Bilimsel ve Rasyonel Olan Verimlilik

Felsefi ve ahlaki boyutlar azımsanmayacak bir öneme sahip olsa da piyasacı anlamda iktisadiliğe ve örgütlenmeye dayanan gelişmeler, birincil planda yer almaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Taylorizm’le billrlaşan kendi üretim örgütlenme modelleriyle, güçlü şirketleriyle ABD, Sanayi Devrimi’ni

20. yüzyıla taşımıştır. 19. yüzyılın sonunda ABD'nin piyasaya ekonomisi düzenine ait güçlü ve oturmuş bir örgütlenme tarzının oluştuğunu söylemek mümkündür. Teknolojideki ve örgütlenme tekniklerindeki ilerlemeler şirketleri/işletmeleri, iktisadi, siyasal, yönetsel, kültürel yani her açıdan toplumsal yapının belirleyicisi yapmıştır. Toplumsal yapı, işletmeler/şirketler üzerine yükselmektedir.

Sanayi kapitalizmiyle birlikte bir toplumsal olgu ve hareket olarak Amerika Birleşik Devletleri merkezli birçok ülkede verimlilik hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu hareket kimi zaman kendisini "Taylorizm" ve/veya "rasyonalizasyon" düşüncesi/yaklaşımıyla birlikte ya da aynılık içinde de sunabilmektedir (Raadschelders, 2000). Gözlenebilen ve sürekli sınanabilen yönetsel olgulara ulaşabilmek kapsamında açık tanımlanmış kurallar, ilkeler, görev ve iş tanımları, görev yönetimi (kafa-kol emeği ayrımı), iş bölümü, standardizasyon, yinelenen işler, her bir iş ve işlemin ölçülebilir hale getirilmesi, ürün miktarı-saat birimi üzerinden ücret düzeyi belirleme gibi Taylorist unsurlar "bilimsel, verimli çalışmanın, işleyişin ve örgütlenmenin unsurları" olarak değerlendirilmektedir (bkz. Taylor, 1913).

Taylorizm'le özel sektörde kullanılan işletme tekniklerinin bilimsel ve en doğru yöntemler olduğu tartışılmaz hale gelmiştir. Taylorizm'in, odağında da verimlilik arayışı, emek sürecinin yönetimi ve çıktı odaklı iş tasarımı olduğu için bu tarihten itibaren hem özel sektörde hem de kamu sektöründe bir verimlilik "postülası" hasıl olmuştur. Verimlilik, Amerika'da neredeyse kutsal bir müjde olarak değerlendirilmiştir (gospel of efficiency) (Waldo, 1948). Amerikalılar tarafından "bilimsel yönetim", kendilerinin ayırt edici yönetsel karakterini belirleyen yaklaşım olarak sahiplenilmiştir. Avrupa'daki devletçilik (étatisme) anlayışına şüpheyle yaklaşan ve onu, bir türlü kendi toplumsal, kültürel yapısıyla tam olarak bağdaştıramayan Amerikalılar için bilimsel yönetim yaklaşımı, kendilerine özgü yönetim anlayışlarının bir ifadesi olarak görülmüş ve sahiplenilmiştir.

Öncü üretim yönetimi ve örgütlenme modelleriyle artı-değer çekimini yoğunlaştıran ABD'de azımsanmayacak bir sermaye birikimi ortaya çıkmıştır. Bu birikimin öncelikli sahibi olarak şirketler, finansman gücü, çalışma yöntemleri ve (faydacı) felsefesiyle hükümet politikalarını, yönetsel reformları ve bilgi üretimini yani akademiye belirler hale gelmişlerdir. Kapitalist üretim biçimine göbeğinden bağlı bir demokrasi savunusunun, ampirizme yaslanan ve öngörülebilirlik ile kontrolü arayan pozitivist bilim anlayışıyla birleştirilmesiyle kimi zaman idealist yönü ağır basan kimi zaman teknik yönü öne çıkan bir verimlilik tutkusu yaratılmıştır. Bu dönemde verimlilik, diğer değerlerin üzerinde ve diğerlerini asimile eden bir değer olarak kurulmaya başlanmıştır.

Verimlilik, ABD tarihinde doğrudan araç olarak da görülmüştür. Aslında bu durum, sosyo-ekonomik yapıda amaç olarak belirlenenleri gerçekleştirme yükünün, bu yolda, araç olarak görülen devlet aygıtına işlevsel bir bakış açısıyla yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Verimlilik, İlerlemecilik Dönemi'nde, nesnel ve yeterli bir ölçüt olarak devlet reformlarının yapılmasında öne sürülmüştür. Verimlilik, bu dönemde, kaynak israfının engellenmesine, Avrupa otokrisisinden kaçınarak Amerikan demokrasi misyonunun egemen kılınmasına ve -özellikle I. Dünya Savaşı zamanlarında- Almanların Amerikan demokrasisinin geleceğini tehdit eder bir duruma gelmesine yönelik bir çözüm ya da çare bir kavram olarak değerlendirilmiştir. ABD, eski kavramlarını ve geleneksel kurumlarını makine teknolojisinin gereklerine uyumlaştırmada verimlilik, taşıyıcı kayış işlevi görmüştür. Wilson'ın "öngörülemeyen ani değişimlerin yaşandığı bir çağda, hiçbir rejim önceden hazırlıklı olamamaktadır" sözlerine binaen verimlilik, ideal yönetim modelinin kurulmasındaki başlıca kurucu unsurlardan biri olarak görülmüştür. Bu anlamda siyasal ilişkiler ve siyaset bilimi de olanaklı olduğunca bilimselleştirilmeye, verimlilik ilkesi çerçevesinde şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Wilson (1887 ve 1901), demokratik ve anayasal değerlere binaen bunların yönetsel uygulamalara yansımaları önemini kavramış akademisyenlerden, siyasetçilerden biridir. Piyasa örgütlenmelerinin

geliştirdikleri şişletmevari (businesslike) ilkelerin, kamu kurumlarınca benimsenmesini önermiştir (administrative management). Ona göre yönetim alanı, şişletmeciliğin tatbik alanıdır. Wilson, kamu kurumlarının şişletmevari ilkelerle verimli çalıştırılarak, siyasete dair ngrlemezliklerin, belirsizliklerin (vagary) bertaraf edileceğini ileri sürmektedir. Wilson’a göre, kamu yönetiminin öncelikli amacı, icra kabiliyetini keşfetmek ve geliştirilmesine dönük çalışmaktır. Uzmanlık bilgisine dayalı olarak kamusal görevlerin para ya da enerji açısından mümkün olan en az maliyetle yerine getirilmesi önemlidir. Bu, hem her bir tekil kurumda hem de federal düzeydeki tüm yönetim kademeleri için geçerlidir.

2.3. şişletmecilik ve Teknik Yönetim Anlayışı

ABD yönetim geleneği-kültürü apolitikliği, bilimselliği, evrenselliği, verimliliği ve amaç ynelimliliği kendisine ilke olarak belirlemiştir (Lynn, 2009; Caiden, 1984). ABD ve diğer ülke deneyimleri gözlemlenerek genel kabul gören kavramlar geliştirilmeye ve evrensel nitelikte örgütleri yönetecek ilkelere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlayışla, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Amerikan düşünürleri, siyaset ve yönetimin birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuşlardır. Buna ek olarak şişletme ilkeleriyle bilimselliğe ulaşılabileceğini düşünmektedirler. Amerikan dşnrlere göre şişletme ilkeleri, kamu yönetimi alanına biçim vermekte, güven aşılamaktadır. 19. yüzyılın sonlarından 1920’lere kadar kamu yönetimine ilişkin kuramsal ve pratik çalışmalar bu anlayış doğrultusunda çalışılmış ve rağbet grmştir.

Başlangıç döneminde yönetim, siyasetten ve değerlerden arındırılması gereken teknik bir alan olarak değerlendirilmektedir. Teknik olarak adlandırılan yönetimin en önemli unsurlarından biri, ölçülebilir iktisadiliği yüklenen verimliliktir. Bu dönemde verimlilik, gerek devlet düzleminde gerekse de kamu kurumları özelinde -farklı anlamları yüklendiği göz ardı edilmeden- başarımın en önemli ölçütü olarak tanımlanmaktadır.

şişletmecilik ile idari anlamda yönetim arasında bir ayrım yapılmadığı, “rgt” temelinde özel sektör örgütlenmeleriyle kamu kurumlarının yapısının aynı olduğunun düşünüldüğü bu dönemde, kamu kurumlarının verimli şişlemesi, “rasyonel örgütlenmesi” ilk istenen şeydir. Kamu yönetiminin amacı, çalışanların kullandıkları kaynaklardan en verimli biçimde faydalanmaktır.

Teknolojideki ve bilimdeki ilerlemeler, “makine” metaforuyla olumlu bir şekilde sembolize edilerek örgütsel yaşama monte edilmişlerdir. Mekanik ya da mekanizasyon, rasyonellik ve verimlilik, bu sembolün örgütlenme bakımından ifadeleri olmuştur. Makine benzetmesi ya da mekanize teknolojiyle tanımlanmanın yanında verimlilik de, kapitalist toplumdaki şişe (business) dair değerlerle de içerik kazanmıştır (Waldo, 1948). Sermaye birikimi güdüsü, piyasa düzeninde başarılı olma ya da olmama konusunda standartlar getirmiş ve kar etme ya da kaybetme durumu, iktisadi kazançlara ya da kayıplara ilişkin hesaplamaları ne çıkarmıştır.

Verimlilik yazınında Weber’in piyasa toplumu analizi ve bürokrasi kuramı önemli bir referans noktasıdır. Weber’e göre sermaye oluşumuna dair hesaplayıcı iktisadi faaliyet, para ekonomisi, kar dürtüsü Batı Dünyası’nı ve kapitalizmi rasyonel ve verimli kılandı. Böyle bir toplumsal yapının nesnel kurallara dayalı otoriteyi tesis eden yönetsel bir mekanizmaya ihtiyaı vardır (bkz. 1978, 1997 ve 2012).

Weber’in bürokrasi anlatısı, verimliliğe ilişkin yetkin bir örnek teşkil etmektedir. Rasyonel olan bürokrasi, aynı zamanda verimli şişleyen bir mekanizmadır. Yazılı kurallar, gayrişahsilik, üretim araçları sahipliğinin sonlandırılması, net görev tanımları ve yetki alanları, uzmanlık bilgisi ve becerisi/liyakat, memurluk mesleği, aylıklı çalışma, hiyerarşi, merkezietilik, sreklielik, katı disiplin gibi ilkelerle bürokratik akıl-örgütlenme-işleyiş-çalışma verimli olandır. Başka bir açıdan da Weberyen anlamda -ve günümüzün iktisadi aklına göre de- rasyoneldir.

Weber, Protestanlık çerçevesinde de israf etmeme ve tutumlulukla birlikte daha iyisini hedefleyen bir çalışma arzusuyla verimli olma tavrının modern kapitalist toplum yapısının kurulmasında etkili olduğunu düşünmektedir. Kuzey Amerikan kültüründe de Weberyen anlayışa yakın ne çıkan, klişeleşmiş söylemler

bulunmaktadır. Ben Franklin'in "bir peni tutan, bir peni kazanmıştır" sözü, tutumluluk (tasarruf) ve sonrasında da yatırıma dönüştürülebilirlik olasılığı bakımından verimliliğin Amerikan kültüründeki benimsenmişliğinin en güzel ifadelerindendir.

2.4. Olgu-Değer İkileminde Verimlilik

Değer yargılarından arındırılmış, gayrişahsileştirilmiş, neden-sonuç ilişkilerine dayalı ölçümlemeye ve gösterime imkan sunan işe yarar olgusal bilgi çerçevesinde bir bilimsellik arayışı, Amerikan toplumundaki demokrasi ve demokratik değerler hassasiyetiyle birlikte bulunmaktadır. İlki teknik doğru olarak işlevsel bir nitelik arz ederken diğeri değer çoğulculuğuyla çeşitliliğe gönderme yapmaktadır. İki hususun birbirleriyle çatıştığına dair genel bir kabul bulunmaktadır. Düşünce ve ifade özgürlüğünü kısıtlama, birey'e, liberal demokrasiye zarar verme gibi kaygılarla bilime, bürokrasiye ve verimliliğe kuşkuyla bakıldığı görülmekle birlikte rasyonel bir üretim, çalışma ve örgütlenme aracı olarak verimlilikten vazgeçmek söz konusu değildir.

Pozitivist olgucu bilgi ve beceri yönetsel amaçlara hizmet ettiği sürece aslında ortada bir çatışma da yoktur. Bu anlamda pozitif bilim, normatif bir karakter sergilemektedir. Nesnel ispat edilebilen bilgi, öznel bir değer formuna sahip olmaktadır. Nesnellik kisvesi altında öznel niteliği ifşa eden Waldo, bunu bizden yıllar önce ortaya koymuştur.

Farklı tarihsel dönemlerde disiplinde, verimlilik ve demokrasi arasında içsel bağlantı kurma ya da karşıtlık bulmaya yönelik salınımlar gözlenmektedir. Rekabetçi liberal kapitalizm döneminde Amerika hegemonik bir ülke olarak çok uluslu şirketleriyle üretkenlik ve verimlilik artışında dünya liderliğine soyunmaya başlamıştır. Bu dönemde somut işe yarar çıktılara ve bilgilere, teknik uzmanlığa, kurumsal yapılara ihtiyaç duyulmaktadır. İlerlemeci Dönem'de bu ihtiyacı giderecek olan ise Taylorist bir verimlilik hamlesidir.

1929 Büyük Buhran'ından sonra arz fazlalığı-talep yetersizliği, spekülasyon sermayenin gerçekliği, finansal piyasaların, bankacılık sektörünün kapasitesi, çalışanların maddi ve sosyal yoksunlukları gibi hususlar üzerinden piyasa ekonomisi ve hatta sosyalizm alternatifi karşısında kapitalizm sorgulanmaya başlamıştır. Kapitalizm iktisadi çıkış yolu olarak Keynesyen politikaları, siyasi olarak çıkış yolunu da Sosyal-Refah Devleti olarak belirlemiştir. Örgüt kuramlarında da yönelim mekanik örgüt yaklaşımlarından ziyade sosyal psikolojiyi gündemine alan, yumuşak yüzlü, (işyerinde) insan odaklı örgüt kuramları dönmüştür. Verimli çalışma ve çalıştırma arayışı ise değişmiş değildir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yönetimin konusu, bir ölçüde iktisadilik gölgesindeki bir verimlilik arayışından uzak bir biçimde ele alınmaya başlanmıştır. Örgüt içinin yanı sıra örgüt dışı yani çevresi de değerlendirme kapsamına alınmıştır. Hem örgütsel hem de toplumsal sistem temelinde karar alma konusu öne çıkarılmıştır.

20. yüzyılın ortalarında verimlilik, başka açılımlarla tartışılmaya devam etmiştir. Robert A. Dahl (1956 ve 1947) verimliliğin çoğulcu demokratik sistemde ele alınması gerekliliğini; minimum kaynak kullanımı ve maliyet ile maksimum sosyal faydanın elde edilmesi amacının farklı değerlerle (values) birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Chester I. Barnard (1953) çalışanların amaçlarıyla örgütün amaçlarının ortaklaştırılmasının önemli olduğunu belirtmiş ve verimlilik yerine amaçlara yönelik yönetim kapsamında etkililik (effectiveness) kavramını ileri sürmüştür. Herbert A. Simon (1955 ve 1968) ise alternatif maliyet süzgecinde karar verme ve örgütsel rasyonellik açısından verimliliği ele almaktadır. Simon'a göre verimlilik, en fazla geri dönüş sağlayacak biçimde alternatifler arasında seçim yapmaktır. Genellikle bu geri dönüş para ya da kardır. Maliyetler sabitken gelirin en çoklaştırılması ve/veya gelir sabitken maliyetlerin en aza indirilmesi verimliliği işaret etmektedir. Smithburg ve Thompson'la birlikte yazdıkları kitapta Simon (1968), rasyonellik bağlamında verimliliği, net olumlu sonuçların (yani istenen sonuçların istenmeyen

sonuçlara ağır basan kısmının) alternatif maliyetlere oranının en yüksek seviyeye çıkarılması olarak tanımlamaktadır.

Simon (1946), klasik yaklaşımlı verimlilik vurgusundan ötürü yargılamamaktadır. Ona göre yönetim kuramı, verimli çalışma yolunda örgüt nasıl kurulacak ve işletilecektir sorusuna cevap bulmaya çalışır. Dahl'ın Kamu Yönetimi Bilimi başlıklı yazısına cevaben yazdığı makalesinde ve Yönetsel Davranış kitabında da görüleceği gibi yönetim kuramını, verimlilik arayışıyla bir tutmaktadır (bkz. 1955). Ancak Simon, katı bir yönetim-siyaset ikiliği savunucu olmamasına rağmen verimliliği bir değer olarak yceltmekten ziyade ahlaki ya da siyasal değerlendirmeleri bertaraf eden olgusal bir kavram olarak değerlendirmektedir. zerinde durduğu karar alma konusunda, verimliliği bir ölçüt olarak görmektedir. Simon'a (1955) göre verimlilikle alternatifleri karşılaştırabilme ve ölçebilme olanağına sahip olabiliyoruz ama bu karşılaştırma değer oluşturma ya da reddetme gibi değerlerin özüne ilişkin değerlendirmeleri içermemektedir. Böylelikle verimlilik, kendi başına bir değer ya da amaç olma vasfını yitirmektedir.

Simon'a göre kamu kurumlarına nazaran ticari/özel örgütlerde verimliliği değerlendirmek daha kolaydır. Çünkü ticari örgütler, kar elde etmeye yönelik örgütlerdir ve kar üzerinden verimliliği ölçmek daha kolaydır. Ticari olmayan örgütlerde alternatiflerin karşılaştırılması üzerinden verimlilik terimi, karar alma konusunda kendini göstermektedir. Simon (1947), bu ayrımı, doğa ve sosyal bilimlerde verimliliğin farklı değerlendirilmesi gerektiği savıyla da sürdürmüştür. Ona göre sosyal bilimlerde, doğa bilimlerinde olduğu gibi girdi-çıktı ilişkisi üzerinden mutlak/mükemmel verimliliğe ulaşılamamaktadır. Sosyal bilimlerde göreli verimlilik aranmalıdır.

Kamu yönetiminde, parasal ölçümlerin yanında gözetilen amaçların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine ilişkin değerlendirmenin yapılmasının gerektiğini ileri sürmektedir. Bu anlamda sonucu (result) değerlendirmeye yönelik farklı ölçütler belirlenmelidir. Bunun için de amaçların net bir biçimde belirlenmesi gerekir. Kamu hizmetlerinde amaın belirlenmesi ise kolay bir iş değildir. Çünkü kamu hizmetleri denince devreye toplumsal değerler girmektedir. Bir amaç belirlerken hangi değerlerin ne çıkacağı, hangilerinin geri planda kalacağına karar vermek zordur. Burada tercihlerde bulunulur.

Simon (1955) bu noktada, amaçlar arasında derecelendirme yapma nerisi getirmektedir. Bunun da btce teknikleri aracılığıyla yapılabileceğini ileri sürer. Yani değerler sistemini, iktisadileştirerek belirlemeye çalışır. Böylelikle btce ile verimlilik arasında bağlantı kurulmaktadır. Verimliliğe ilişkin genel değerlendirmelerin, somutluk kazandığı önemli alanlardan biri btceleme, muhasebeleştirmedir. Kamuda gerçekleştirilmesi istenen amaçlar ve bu amaçların göreli önemlerinin belirlenmesi için sınırlı olan parayla amaçlar arasında denge gözeterek ya da öncelik sıralaması yaparak ne kadar paranın hangi amaı gerçekleştirmeye dönük olarak kullanılacağını tespit etmek, verimliliğin ifadesidir.

Verimliliğin lm konusunda Simon, Ridley'le birlikte değerlendirmelerde bulunmuştur (bkz. 1955 ve 1968). Yeterli ve verimli olmak üzere hizmet sunumlarını ikiye ayırmıştır. Başarımın kesin ölçümünü yeterlilikle, mevcut kaynakların kullanımına bağlı başarımını ise verimlilikle ilişkilendirilmiştir. Hedeflenen hükümetin amaçlarının en üst düzeyde gerçekleştirilmesidir. Sınırlı kaynakların verimli kullanılması gerekmektedir. Burada verimlilik, mevcut kaynaklarla edinilen sonucun, edinilebilecek en yüksek sonuca/ölçüte oranlanmasıdır. Ridley ve Simon'a göre mümkün olan en çok etkiye ulaşmak bağlamında verimliliği düşünüyoruz. Net ve kesin maksimum etkinin ne olduğuna karar vermek zordur. Mutlak verimliliği ölçmek imkansız olsa bile pratik sorunlara dayalı olarak göreli verimlilik ölçülebilir.

Simon (1955), rasyonellik konusuna büyük önem vermiştir ve disiplinde rasyonelliği tartışmaya açmıştır. Ona göre çevresi hakkında bilgi sahibi olan, tercihlerinin farkında ve bunları bir düzen içerisinde değerlendiren, son olarak da bu zeminde alternatiflerini hesaplayan (calculate/reconning) "ekonomi insanı" idealinde rasyonelliği tanımlamaktadır.

Rasyonelliği doğrudan, amaç-araç ilişkisi bağlamında ağırlıklı olarak da örgüt düzleminde değerlendirmektedir. Weber'in araçsal/teknik rasyonellik tanımına benzer şekilde amaca yönelik araçların tespiti ve bu araçların doğru bir biçimde kullanılmasıyla ilişkili olarak tanımlamaktadır. Araçsal (örgütsel) rasyonellik, Simon tarafından verimlilikle hemen hemen aynı anlamda kullanılmaktadır. Zaten Simon'a göre yönetim, bir örgütün işlerinin verimli olarak gerçekleştirilmesiyle ilişkilidir. Örgütlerin yol gösterici ilkesi verimlilik olmalıdır.

Örgütsel rasyonellik, fayda-maliyet hesaplaması temelinde örgütün amaçlarının başarıyla gerçekleştirilmesidir. Örgütü tanıyarak, olanaklarını ve eksiklikleri bilerek, alternatiflerini göz önünde bulundurarak, kişisel yargılar ile anlamsız davranışları dışarıda bırakarak ve -alt düzeyde çalışan iş-yöneticilerin komutlarına uyarak davranışta bulunmaktır.

Simon'a göre kazançlarını-karlarını-faydalarını-memnuniyetini vb.'ni ençoklaştırma bilinciyle karar alıcıların amaçlara yönelik bilgilere eksiksiz ulaştığı klasik iktisadi modelle örgütsel verimliliğe/rasyonelliğe ulaşılabilir. Tabii bu, ideal durumdur; gerçekte durum böyle değildir. Bu ideal durumun her bir unsurunda eksiklikler söz konusu olabilir. Özellikle de çevresel etkiler ve bu etkilerin kestirilemezliği dikkate alındığında, gerçek hayatta ideal durumu yakalamak zordur. Simon buradan hareketle, sınırlı rasyonellik (bounded rationality) kavramını türetmiştir.

Disiplinde verimlilik konusuna eleştirel gözle ele alan ilk kişinin Dwight Waldo olduğu söylenebilir. O, verimliliğin kutsallaştırılarak sorgulanmadan kabul edilmesine itiraz etmektedir. Bu itirazına rağmen hem değer hem de olgu olarak verimliliği reddetmiş de değildir.

Waldo (1948), disiplindeki genel eğilimin aksine verimliliği yalnızca teknik bir kavram ya da olgu olarak almamış aynı zamanda ideolojik yanı olan bir olgu olarak göstermeye çalışmıştır. Verimliliği, son iki yüzyılı sembolize eden bir kavram olarak görmektedir. Ona göre Orta Çağ Tanrı'nın, inancın ve inayetin konuşulduğu bir dönemdir. 18. yüzyılda ise doğa, akıl ve haklar ön plandadır. Yakın dönemde ise neden (cause), reaksiyon, bilim, uzmanlık, ilerleme ve verimlilik gibi kavramlar etrafında bir makine, bir mekanizasyon uygarlığı ortaya çıkmıştır.

Ona göre yönetim alanında, tek tip verimlilik ya da verimsizlik algılamaları söz konusudur. Oysa verimlilik konusunda farklı değerlendirmelere ve ölçütlere açık olmalıyız. Waldo, "verimlilik, yönetimde başlıca 'iyi' olandır" anlayışının bir yanlısına olduğunu düşünmektedir. Ona göre "ne için verimlilik?" sorusu sorulmadan verimliliği tanımlamak mümkün değildir.

Waldo, "yönetim alanını bilimselleştiren kavram verimlilik" varsayımının, tartışmaya açık olduğunu belirtmiştir. Waldo'ya göre verimlilik, bilim için bir farklılık yaratamamaktadır. Bir işin potansiyel olana yakın bir şekilde gerçekleştirilmesi verimliliğdir. Bu açıdan verimliliğin, tüm çabalar için geçerli önemli bir kavram olduğu doğrudur; ancak, gereğinden fazla yüceltmek gerekir.

Kamu yönetiminin bilimden çok sanat olabileceği düşüncesiyle Waldo verimlilik üzerinden bilimsellik iddialarını gerçekçi bulmamaktadır. Bu anlamda, Waldo'ya göre kamu yönetimi değerlerden bağışık bir alan değildir. Verimlilik de Amerikan ahlaki değerlerince biçimlenmektedir.

Waldo, verimliliğin kendisi için bir amaç haline getirildiğini, bunun da disiplini, çıkmaz yola soktuğunu düşünerek çıkış yolunun kuram ve pratiğiyle siyaseti kucaklamak olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre demokrasiye yönelinmeli, demokratik yönetim amaç olmalıdır.

Waldo, verimliliği bir değer (value) olarak görmektedir. Ama verimlilik kendinden menkul bir değer değildir. Başka değerle birlikte değerlendirmesi gerekmektedir. Ona göre tüm amaçların verimli şekilde gerçekleştirilmesi olanaklı değildir. Bazı amaçlar kötü olabilir. Verimliliği, kendinde bir değer olarak kabul

ederek değer sistemi bozulmaktadır. Değer sisteminin bileşenleri arasında ilişkiler verimlilikle belirlenir olmuştur. Ancak, asıl olan, amaca ve değerlere göre verimliliğin tanımlanmasıdır. Bir amaca göre verimli olan diğerine göre verimsiz olabilir. Örneğin, amaç, ayı ldrmekse bir tüfek bir kap yemekten daha verimlidir ama amaç ayıyı hayatta tutmaksa tersi doğrudur. Amaçlar, verimliliği belirlemektedir.

Waldo'ya göre bu kavrama atfedilen çok fazla anlam olmasına rağmen iki şekilde tanımlanabileceğini söylemiştir. İlki, felsefi olandır. Felsefi bakımdan verimlilik, enerji, gç veya nedendir. Bir şeyin ya da gücün işletilmesi ve sevk edilmesidir. Mekanik ya da bilimsel olarak adlandırılabilcek ikinci anlam ise, oran(lamay)ı içerir. Edinilen sonuçlarla harcanan enerjinin ya da olanaklı olan sonuçların karşılaştırılmasını ifade eder. Başka bir anlatımla Waldo, verimliliği oranlama mantığı üzerinden teknik nesnel bir kavram aynı zamanda da toplumsal/kültürel değerlerden biri olarak daha öznel bir biçimde değerlendirmektedir.

Waldo verimliliği değerlendirmeye yönelik bir "amaçlar-değerler hiyerarşısı" düzeni önermektedir. Amaçları, alt düzey ve üst düzey amaçlar olarak ikiye ayırmaktadır. Alt düzey amaçlar, rutin ya da mekanik durumlarla ilişkilidir. Verimlilik burada hemen hemen herkes için aynı amacı işaret etmektedir. Ancak değerlerin çeşitlendiği, farklılıkların belirlediği üst düzey amaçlar noktasında, verimliliği değerlendirmek, ölçmek zorlaşmaktadır. Örneğin, bir daktilografin verimliliği, yaptığı iş gereği, her ülkedeki her kurum için aynıdır. Ancak, denetim alanı ve satın alma ilkeler bağlamında farklı kurumların verimliliğini değerlendirmek zordur.

Leonard D. White (1939) da Waldo'ya benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır. Verimliliğin ağırlıklı olarak iktisadilik anlamında düşünülmesini eleştirmektedir. Ona göre verimlilik, örgütsel işleyişte tutumlulukla ya da cimrilikle bir tutulamaz. Örneğin, yurttaşların hasta olmasını önlemek, çocukları hayata hazırlamak gibi amaçlar da verimlilikle ilişkilendirilebilir. İnsanların ihtiyaçları doğrultusunda da verimlilik tanımlanabilir. Birleşmiş Milletler'in temsilcisi olarak Türkiye'ye gelen ve TODAİE'nin kuruluş aşamasında eş müdürlüğünü yapan Marshall Dimock (1937) da verimliliği toplumsal anlamda ele almak gerektiğini savunanlardandır. O, iyi yönetimin, salt mekanikliğe dayalı verimlilikle sağlanamayacağını düşünmektedir. Ona göre, verimliliği, niceliksel ve mekanik yöntemlerle bağdaştırmak kısmen de olsa doğrudur ama verimlilik, niteliği de barındırır. Özellikle demokrasiyle bağlantılı değerlendirmek gerekir. Mekanik olarak değerlendirilen verimlilik, lmc mantığıyla insanı dışarıda bırakır. Bu anlamda soğuktur. Oysa yönetim, insanı dışlamamalıdır. Yönetim, düşünmeli, planlamalı, eğitim vermeli yani toplumu bir bütün olarak biimlendirmelidir. Sıcak olmalıdır.

3. GÜNÜMÜZDE VERİMLİLİK

Verimlilik tanımı ve anlayışı, zamanla değişim göstermiştir (bkz. Zengin, 2011; Andrews ve Entwistle 2013). Kavram, çoğunlukla en az kaynakla/girdiyle en çok çıktıya ulaşmak olarak nitelendirilip sayısallaştırılabilcek unsurlar üzerinden tanımlanmaktayken artık doğrudan iktisadi bir karakter sergilemeyen birtakım toplumsal unsurlarla da tanımlanmaktadır. ıktıya (output) ulaşmak hedefi, yerini - net olarak sayısallaştıramayacak- istenilen sonuca (outcome) ulaşmaya, gereksinimi karşılamaya bırakmıştır. Verimlilik retim yönetimi ve mühendisliği, maliyet analizi, örgütlenme gibi alanlar dışında yakın zamanda evre, iklim değişikliği, enerji gibi alanlar kapsamında da ön plana çıkmaya başlamıştır.

Verimliliğin ağdaş yorumu "performans yönetimi" (performance management) başlığı altında yapılmaktadır (bkz. Caldwell, 2000; Denhardt ve Denhardt, 2003). Performans yönetimi anlayışını yansıtan üç temel kavram/unsur ortaya çıkmaktadır. Bunlar İngilizce ilk harfleri itibarıyla "3E's", Türkçe olarak da "VET" diye belirtilen verimlilik (efficiency), etkililik (effectiveness) ve tutumluluk (economy) kavramlarıdır.

Efficiency, productivity ve effectiveness kavramlarının Trkeleştirilmesinde farklı yazımlar göze çarpmaktadır. "Verimlilik" kavramının karşılığı olarak productivity ve efficiency; "etkinlik" veya "etkenlik"ın karşılığı olarak da efficiency ve effectiveness kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Performans yönetimi

kapsamında productivity kavramı, diğer kavramlar karşısında içerik ve kullanım açısından geride kalsa da üretim yönetimi itibarıyla kullanım alışkanlığına bağlı olarak efficiency ve effectiveness kavramlarını kapsar şekilde anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Bu kavramın (productivity), “üretkenlik” (kapasitesi) olarak kullanımı, günümüz yönetsel ve mali koşulları itibarıyla daha uygun olmaktadır.

Yaşadığımız dönemde Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ, New Public Management) yaklaşımı çerçevesinde verimliliğin kutsanmaya devam ettiğini görüyoruz (bkz. Hood, 1991; Osborne ve Gaebler, 1992; Pollitt ve Bouckaert, 2004; Üstüner, 2002). Varoluşsal özellikler ve işleyiş itibarıyla özel sektörün yani piyasanın devletten üstün olduğunu, değerlendirme alanı olarak özel sektöre bırakılmış hizmet alanların ve kaynakların piyasa düzeni (özel mülkiyet, kar, rekabet, kamu hukukundan bağımsız olma vb.) içinde amaca uygun bir şekilde daha doğru kullanılabileceğini, kamuya nazaran piyasada girdilerin ve çıktılarının daha ölçülebilir ve kontrol edebilir hale geleceğini, harcamaların azalacağını, sözleşmeye dayalı esnek ve güvencesiz çalışma koşullarıyla çalışan performansının artacağını ve aynı zamanda işten çıkarmalarla cari giderlerin düşeceğini savunan YKİ kurumsal etkinlik-verimlilik, hizmet etkinliği-verimliliği ve performans yönetimi kapsamında neoliberal kamu yönetimini kurmayı amaçlamıştır.

YKİ, başka paradigmatik bir yaklaşımla tamamlanmıştır. Bu yaklaşım da Yönetişim’dir (Governance). Piyasa güzellemesine, buna bağlı işletmecilik bakış açısına ve (iktisadi) verimliliğe hiç itirazda bulunulmadan bunlara ek ve bunları tamamlayıcı olarak özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının da katıldığı bir karar alma-politika belirleme ve yönetim düzeni önermektedir (bkz. Kooiman, 1993; Güler, 2003; Güzelşarı, 2004). Küreselleşme döneminde katılım platformunun mümkün olduğunca hem devlet hem de şirket bağlamında uluslararası nitelikte olması arzulanmaktadır.

SONUÇ

Verimlilik hem gündelik hayatımızda hem de kurumsal yönetim düzlemlerinde hep amaçlanan ve olumlanan bir kavramdır. Başının üzerinde hare olan verimlilik, girdi-çıkıtı ilişkiseliliği ve amaca uygun kaynak kullanımı bağlamında zaman üstü ve mekanı aşan teknik bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Bu haliyle de rasyonel olan ve bilimsel olan gibi sıfatları yüklenmektedir. Reddedilemeyen, kendisine karşı konulamayan bir kavram olarak kabul edilmektedir.

Peki; yerleşik kabuller üzerinden verimlilik tartışmaya kapalı bir kavram mıdır? Örneğin; teknik kullanışlı bir araç olarak, rasyonel bir ölçümleme ve yönetim aracı olarak ideolojilerden arınmış mıdır? Kapitalizme içkin bir kavram mıdır yoksa sosyalizm gibi alternatif toplumsal formasyonlar için de düşünülebilir mi? Her türlü üretim-yönetim amacı için bir araç uyarlanabilir mi? Tarihsel bağlamdan kopuk ya da tarihselliği aşan bir içeriğe mi sahiptir (bkz. Şener, 2013; Lenin, 2022; Braverman, 2008; Zengin, 2011)?

Verimliliğe ilişkin disiplinler, yazınsal izdüşümler önemli olmakla birlikte yönetsel ve toplumsal olumlu algının varlığı ve hakimiyeti, verimliliği sorgulanmaz ve hakkında daha fazla bilgi edinmeye, düşünmeye gerek olmayan bir kavram haline getirmektedir. Acaba gerçekten tartışmanın bittiği yerde miyiz veya yeni toplumsal ve yönetsel düzlemler için tam da yeni sorgulamaların eşiğinde miyiz...

KAYNAKLAR

- Akal, Zühal (1992), İşletmelerde Performans lm ve Denetimi, (Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi).
- Akbulut, Örsan . (2005), Siyaset ve Yönetim İlişkisi: Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım, (Ankara: TODAİE).
- Andrews, Rhys ve Tom Entwistle (2013), "Four Faces of Public Service Efficiency", *Public Management Review*, 15 (2), s. 246-264.
- Ayman Güler, Birgül (2003), "Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye", *Praksis*, 9, s. 93-116.
- Barnard, Chester I. (1953), *The Functions of the Executive*, (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Baş, İ. Melih ve Ayhan Artar (1990), İşletmelerde Verimlilik Denetimi, (Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi).
- Batirel, Ömer Faruk (1973), "Kamu Kesiminde Etkinlik ve Maliyet-Fayda Analizi", *İktisadi ve Ticari İlimler Dergisi (İİTA)*, S. 2, s. 116.
- Braverman, Harry (2008), *Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda alışmanın Değersizleştirilmesi*, (ev.) iğdem ıdamlı, (İstanbul: Kalkedon).
- Britannica Academic, *Encyclopædia Britannica*, 01.04.2013.
- Caiden, Gerald E. (1984), "In Search of an Apolitical Science of American Public Administration", *Politics and Administration: Woodrow Wilson and American Public Administration*, J. Rabin ve J. S. Bowman (Ed.), (New York: Marcel Dekker), s. 51-76.
- Caldwell, Charles M. (2000), *Performance Management*, (USA: American Management Association).
- Caldwell, Lynton K. (1976), "Novus Ordo Seclorum: The Heritage of American Public Administration", *Public Administration Review*, 36 (5), s. 476-488.
- Dahl, Robert A. (1947), "The Science of Public Administration: Three Problems", *Public Administration Review*, 7 (1), s. 1-11.
- Dahl, Robert A. (1956), *A Preface to Democratic Theory*, (Chicago: University of Chicago Press).
- Davis, Charles R. (1996), *Organization Theories and Public Administration*, (USA: Praeger Publishers, Westpor).
- Denhardt, Janet V. ve Robert B. Denhardt (2003), *The New Public Service: Serving, Not Steering*, (New York: M. E. Sharpe, Inc.).
- Denhardt, Robert B. (1984), *Theories of Public Organization*, (California: Brooks/Cole Publishing Company).
- Dimock, Marshall E. (1937), "The Study of Administration", *The American Political Science Review*, 31 (1), s. 28-40.
- Dunsire, Andrew (1973), *Administration: The Word and the Science*, (New York: John Wiley & Sons).
- Fayol, Henri (1937), "The Administrative Theory in the State", *Papers on the Science of Administration*, Luther Gulick ve Lyndall Urwick (Ed.), (New York: Institute of Public Administration), s. 99-114.

- Fry, Brian R. (1998), *Mastering Public Administration: From Max Weber to Dwight Waldo*, (New York: Chatham House Publishers).
- Green, Richard T. (2002), "Alexander Hamilton: Founder of the American Public Administration", *Administration & Society*, 34 (5), s. 541-562.
- Gulick, Luther (1937), "Notes on the Theory of Organization with Special Reference to Government in the United States", *Papers on the Science of Administration*, Luther Gulick ve Lyndall Urwick (Ed.), (New York: Institute of Public Administration), s. 1-46.
- Gulick, Luther (1937), "Science, Values, and Public Administration", *Papers on the Science of Administration*, Luther Gulick ve Lyndall Urwick (Ed.), (New York: Institute of Public Administration), s. 189-195.
- Güzelsarı, Selime (2004), "Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi SBF Tartışma Metinleri*.
- Haber, Samuel (1964), *Efficiency and Uplift: Scientific Management in the Progressive Era 1890-1920*, (Chicago: The University of Chicago Press).
- Hart, David K. ve William G. Scott (1982), "The Philosophy of American Management", *Southern Review of Public Administration*, 6 (2), s. 240-252.
- Hobsbawm, Eric J. (1992), *The Age of Capital: 1848-1875*, (UK: Abacus).
- Hood, Christopher (1991), "A Public Management for All Seasons?", *Public Administration*, 69 (1), s. 3-19.
- Kagioglou, Michail, Rachel Cooper ve Ghassan Aouad (2001), "Performance Management in Construction: A Conceptual Framework", *Construction Management and Economics*, 19 (1), s. 85-95.
- Karl, Barry D. (1976), "Public Administration and American History: A Century of Professionalism", *Public Administration Review*, 36 (5), s. 489-504.
- Kooiman, Jan (1993), *Modern Governance: New Government-Society Interactions*, (London: SAGE).
- Lenin, Vladimir İlyiç (2022), *Devlet ve Devrim*, Çev. M. Halim Spatar ve Celal Üster, (İstanbul: Yordam Kitap).
- Longman Language Activator (1997), (UK: Longman Group, 7th. Ed.).
- Lynn Jr., Laurence E. (2009), "Public Management: A Concise History of The Field", *The Oxford Handbook of Public Management*, Ewan Ferlie, Laurence E. Lynn, Jr. ve Christopher Pollitt (Ed.), (Oxford University Press), s. 27-50.
- Osborne, David ve Ted A. Gaebler (1992), *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, (New York: Addison-Wesley).
- Ömürgönülşen, Uğur ve Ozan Zengin (2019), "Amerika Birleşik Devletleri'nde Kamu Yönetimi", *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, (Yay. Haz.) Koray Karasu, (Ankara: İmge Kitabevi), s. 349-435.
- Öney, Erden (1968), *Verimlilik Kavramları ve Ölçülmesi*, (Ankara: A.Ü. SBF Yay. No. 265).
- Övgün, Barış, İpek Özkal Sayan ve Ozan Zengin (2018), "Türk Kamu Yönetiminde Performans Denetimi ve Değerlendirmesi Mümkün mü?", *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri*, S. 2, s. 74-92.

- Pollitt, Christopher ve Geert Bouckaert (2004), *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, (New York: Oxford University Press).
- Propenko, Joseph (2005), *Verimlilik Yönetimi*, (ev.) Olcay Baykal, Nevda Atalay ve Erdemir Fidan, (Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi).
- Raadschelders, Jos C.N. (2000), "Administrative History of the United States: Development and State of the Art", *Administration & Society*, 32 (5), s. 499-528.
- Shafritz, Jay M. ve E. W. Russell (2005), *Introducing Public Administration*, (New York: Pearson Longman, 4th Ed.).
- Simon, Herbert A. (1946), "The Provebs of Administration", *Public Administration Review*, 6 (1), s. 53-67.
- Simon, Herbert A. (1947), "A Comment on 'The Science of Public Administration'", *Public Administration Review*, 7 (3), s. 200-203.
- Simon, Herbert A. (1955), *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*, (New York: MacMillan).
- Simon, Herbert A. ve Donald W. Smithburg (1968), Victor A. Thompson, *Kamu Yönetimi*, (ev.) Cemal Mıhıoğlu, (Ankara: TODAİE).
- Suimez, Halit (2002), "Verimlilik ve Etkinlik Terimleri", *Mülkiye*, 26 (234), s. 169-183.
- Şener, Hasan Engin (2013), "Taylorizm ve Piyasa Bağlamında Kapitalist Yönetim Tekniklerinin Evrenselliği ve Nesnelliği", *Amme İdaresi Dergisi*, 46 (4), s. 93-106.
- Taylor, Frederick W. (1913), *The Principles of Scientific Management*, (New York: Harper & Borthers Publishers).
- stner, Yılmaz (2000), "Kamu Yönetimi Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu", *Amme İdaresi Dergisi*, 33 (3), s. 15-31.

BOŞ Bırakılmıştır

İnceleme:

John Stuart Mill, Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine
John Stuart Mill, On The Logic Of The Moral Sciences

Kitap Künyesi: John Stuart Mill, *A System of Logic* içerisinde *Book VI: On The Logic Of The Moral Sciences*, New York, 1881, Harper&Brothers Publishers, s. 579-666 (87 sayfa).

İbrahim Can Karaduman, Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Eposta: icankaraduman@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7302-5063>

İngiliz düşünür John Stuart Mill (1806-1873) sadece bilim ve yöntem üzerine bilgi üretmiş ve buna koşut olarak ünlenmiş bir düşünür değildir. Tanığı ve yaratıcı bir parçası olduğu 19. yüzyılın kendine özgü tarihsel şartları göz önünde bulundurulduğunda yüzyılının, olumlu ve/veya olumsuz anlamda, ilgi çekici bir örneğidir. Mill'in iki farklı konudaki tutumu bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

İlk olarak Mill kadın hakları üzerine, belki de ironik bir biçimde kapakta yazar olarak adı anılmasa da aslında eşi Harriet Taylor Mill ile birlikte bir eser (*The Subjection of Women*, 1869) kaleme almıştır; eserin Türkçe çevirisi bulunmaktadır ve günümüzde de oldukça popülerdir. Önceleri orijinaline uygun şekilde *Kadınların Köleleştirilmesi* olarak başlık çevirisi yapılan eserin, sonraları *Kadınların Özgürleşmesi* olarak çevirisi yapılmıştır. Türkçe çeviri başlığındaki hem sözcük hem de etken-edilgen dil yapısı değişikliği dikkate değerdir ve üzerine başkaca bir çalışmada fazlaca söz söylenebilir. Kadın hakları hareketlerinin oluşumuna 1869 gibi görece erken bir tarihte, kendine özgü bir altlık sunan eser, konusunda kaleme alınan ilk eserlerden biri olma özelliğini taşır; dönemi ve toplumu/coğrafyası için radikal olarak tariflebilecek bu eser kadınların eğitim hakkı, oy kullanma hakkı, boşanma hakkı, özel mülkiyet hakları gibi temel haklardan faydalanmasını açıkça önermekte ve savunmaktadır. Dolayısıyla anılan eser bakımından kendisinin oldukça ilerici; İngiltere'deki ve dünya genelindeki şartlar da düşünüldüğünde çağının ve toplumunun/coğrafyasının ilerisinde olduğu saptaması yapılabilir.

Ancak diğer taraftan Mill, sömürgeciliği açıkça destekleyen bir düşünürdür; üstelik bunu yalnızca düşünsel düzlemde de yapmamaktadır, sömürgeciliğin uygulamaya dönük faillerinden biridir. Basit bir internet araştırması ile bile bu konuda fazlaca bilgiye ulaşmak mümkündür. Mill, 17 yaşından başlamak üzere 35 yıl boyunca (1823-1858) *Doğu Hindistan Şirketi*'nde çalışmış, yöneticilik yapmış ve buradan da emekli olmuştur. Mill'in, hayattayken, Hindistan deneyimi hakkında yazdığı 14 makalenin bir araya getirildiği *Writings on India* (1990) eseri, Türkçe'ye çevrilmemiştir; belki de çevrilmemesi daha uygun görülmüştür. Çeşitli sömürgecilik derneklerinin kurucu ya da standart/olağan üyesi de olduğu gözlemlenebilecek Mill'in sömürgecilik konusundaki en net tavrını, yine Türkçe çevirisi bugüne kadar yapılmamış şu sözleriyle özetlemek mümkündür (Mill, 1874: 252-253): “*Aynı uluslararası geleneklerin ve aynı uluslararası ahlak kurallarının, bir uygar ulusla diğeri arasında ve uygar uluslarla barbarlar arasında geçerli olabileceğini düşünmek tehlikeli/ölümcül/büyük bir yanılgıdır. (...) Barbar bir halka karşı herhangi bir davranışı, uluslar hukukunun ihlali olarak nitelendirmek, sadece böyle konuşan kişinin konuyu hiç düşünmediğini gösterir (...)*”.

Çarpıcı bu sözlerin açıklanmaya ihtiyaç duyacak bir tarafı yoktur, ancak kendi kabul ve terimleri kullanılarak, hayatta olsaydı, Mill'e şu “soru” sorulabilirdi: *barbar olarak adlandırdığımız ve hukuk ilkelerinden soyutladığımız; hatta hukuk dışı ve dolayısıyla da tarih dışı saydığımız sömürge toplumların sözgelimi kadınları ve kadın hakları hakkında ne düşünüyorsunuz?*

Mill ilgilendiği çok çeşitli ve birbirinden bağımsız-ilintisiz konuların hem düşünsel hem de uygulamaya dönük açık bir failidir. Çevrimiçi kaynaklar üzerinden basit bir tarama yapıldığında çok çeşitli kaynaklarda kendisinin şu şekillerde anıldığı görülmektedir: filozof, politik ekonomist, liberalizmin kurucu düşünürlerinden biri, kadın hakları savunucusu, reformist, parlamento üyesi, devlet memuru, sömürge yöneticisi, sömürge dernekleri üyesi, tarihçi, faydacılığın savunucusu, bilimsel metodolojinin incelenmesi bakımından önemli bir bilim adamı, psikoloji alanında çağrışımıcılığın atası vb. Dikkat edileceği üzere yaşamı boyunca bilim-yöntem, felsefe, ekonomi, tarih, psikoloji, sosyoloji vb. alanlarda hem teorik hem de uygulamaya dönük etkinlik gösteren Mill'in entelektüel kapasitesi, kuvvetli görünmek ile birlikte bir miktar çelişik, yanlı ve dağınıktır. Bu noktada kuvvetli tarafı hem üyesi olduğu İngiliz toplumunun hem de parçası olduğu seçkin ailenin bir doğal yansıması olarak görülebilir. Nitekim kendisi aslında modern anlamda bir üniversite/lisans mezunu dahi değildir; eğitim-öğretim faaliyetlerini ailesinin desteğiyle münferit şekilde sürdürmüştür.

Mill'in ölümüne kadar verdiği geniş yelpazeli eserlerin tamamının bir araya getirildiği ve 33 cilt şeklinde sunulduğu kıymetli bir çalışma vardır. John M. Robson tarafından editörlüğü yapılan 33 ciltlik bu devasa çalışma (1963-1991), sözgelimi Mill uzmanı olmak isteyenler için, deyim yerindeyse paha biçilemez

bir eserdir. Bu kapsamda ciltlerin tamamına da ücretsiz şekilde ulaşmak mümkündür; ciltlerin tamamına ve dolayısıyla Mill'in firesiz tüm çalışmalarına ulaşmak için *Liberty Fund* çevrimiçi kaynağı bugün için kullanılabilir durumdadır ve ilgilerini beklemektedir.

Mill'in ve eserlerinin ruhunun aklın bir kenarında tutulması faydalı olabilecek “renksiz olmayan” genel portresi böyleyken, bilim ve yöntem üzerine yapmış olduğu entelektüel üretimin bilinirliği de aslında oldukça yüksektir. Öyle ki düşünür, kimilerince bilimsel nitelikteki tümevarımsal akıl yürütmenin ve detaylarının sahibi olarak anılagelmiş ve bilim-yöntem konularında kendisine sıkça atfı yapılmıştır. Ancak düşünürün kadın hakları, faydacılık, üniversite eğitimi, özgürlük, sosyalizm, liberal demokrasi, din gibi çok çeşitli konularda kaleme aldığı eserlerin Türkçe çevirileri yapılmış ve çeşitli yayın evlerince basılmışsa da, 19. yüzyılın ortalarına doğru anavatanında basılan ve bilim-yöntem üzerine çığır açtığı su götürmez bir gerçek olan eserinin Türkçe çevirisi, ilginç bir şekilde, aradan geçen yaklaşık iki yüzyıla rağmen yapılmamıştır. Günümüzde özellikle post-modernizm teması altında bilim üzerine yürütülen büyük ve popüler tartışmalar düşünüldüğünde; bir bütün olarak modern anlamda bilim/sosyal bilim yapmanın mümkün olup olmadığı ve mümkün olduğu kabul ediliyorsa da yönteminin ne olması gerektiği vb. tartışmaları göz önünde bulundurulduğunda, eserin Türkçe çevirisinin yapılması ihtiyacı, belki de her zamankinden daha kuvvetli bir şekilde belirmiştir. Buna karşın alanında bir baş yapıt olarak anılan eserin, çeşitli olası nedenler (yayın evlerince çevirinin ticari anlamda kâr kapasitesinin düşük olabileceğinin düşünülmesi, orijinal metin dilinin; özellikle bağlaç ve noktalama işaretleri bakımından, deyim yerindeyse dikkatlice ve fakat okuyucuyu da yorucu bir şekilde tasarlanmış olması ile bu durumun çevirende birden fazla uzmanlığı bir arada barındırıyor olma gerekliliğini beraberinde bir zorunluluk olarak getiriyor olabileceği kaygısı ya da ön kabulü vb.) ile Türkçe çevirisini yapma uğraşından uzak durulduğu görülmektedir. Ne var ki bu kitap incelemesinin yazarı Karaduman ve başkaca meraklıları tarafından, Prof. Dr. Birgül Ayman Güler'in yönlendirmesi, teşviği, rehberliği ve eş güdümü sayesinde son birkaç aydır eserin en azından bir kısmının (6. Kitabın) Türkçe çevirisinin yapılması uğraşına girilmiştir. Nihai hedefine ulaşp ulaşamayacağı doğal olarak henüz belli olmayan bu girişimin, ilgili akademik camiadan gelebilecek her türlü destek ve ortaklık teklifine açık olduğu da burada belirtilmelidir.

Toplamda altı kitaptan oluşan eserin burada incelemeye konu edilen kitabı (6. Kitap), on iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserden kasıt, 6 kitabın bir arada sunulduğu *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, Being a Connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation*; kısa ve yaygın kullanımda olan adıyla *A System of Logic* eseridir. İncelemesi yapılan kitap ise eser içerisindeki son kitap; *Book VI: On The Logic Of The Moral Sciences*'dir. Eserde kitapların bölümlendirmeleri de ayrı ayrı; kitaplar özelindedir. Dolayısıyla inceleme metninde sırasıyla eser, kitap ve bölümden kastedilenler açıktır ve aslına sadık kalınarak kullanılmıştır. Burada incelemesi yapılan kitabın Türkçe'ye 6. Kitap: *Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine* olarak çevrilmesi önerilmektedir. Nitekim bu çeviri adlandırmasının, eserin ve kitabın ruhu ile uyumlu olduğu düşünülmektedir. “Moral” sözcüğünden kasıt, salt “ahlak” değildir; insanın tarihsel, kültürel ve toplumsal vb. dünyası ile ilgili şeyler kastedilmektedir. Ancak bu çeviri tercihi post-modernizmin “tinsel” terim önerisi ve bu önerinin kabulü durumunda doğal olarak beraberinde gelecek olan varsayım ve tezlerden tamamıyla farklıdır; zaten Mill'in oldukça net olan bilimsel pozisyonu ve eserin/kitabın içeriği dikkate alındığında, her ne kadar o dönemde post-modernizm henüz doğ(urul)mamış olsa da onun aksine, kendisinin modern bilimin/sosyal bilimlerin nesnelliğine ve tümelliğine inancı tamdır.

İlk basımı 1843 yılında iki cilt şeklinde yapılan ve 3. Kitabı iki ‘orantısız’ parçaya ayıran eserin çok çeşitli münferit versiyonlarına, çevrimiçi olarak ulaşmak mümkündür. Türkçe çevirisi olmayan eserin ve inceleme konusu edilen 6. Kitabın orijinal dili oldukça ağırdır; cümleler fazlaca bağlaç ve noktalama işareti içermektedir.

Mill'in kitap incelemesi kapsamında kullanılan 1881 tarihli eser edisyonundan çıkarılabilecek bazı temel varsayımları ve tezleri şu şekilde özetlenebilir (Mill, 1881: 579-580-581-586-587-588-589):

1. İnsan ve toplumu ilgilendiren konuların tamamı, karmaşık ve genelleme yapmaya uygun değilmiş gibi görünseler de, bilimin apaçık, eksiksiz ve uygun konularıdır/nesneleridir; bunları inceleyen bilim dalları aslında, genelde iddia edilenin aksine, doğa bilimlerine benzer şekilde neden-sonuç ilişkisine dayanan olguları incelemektedir. Bunların kendilerine has ve böylece bağlı oldukları yasaları (akıl ve toplum yasaları gibi) da bulunmaktadır.

2. Doğa bilimlerindeki düzenlilik, tam ya da belirli bir orandaki kesinlik ve yeknesaklık, insanı ve toplumu konu edinen bilim dallarında da vardır, ancak bunlar uygun yöntem ile ilerletilmeyi ya da ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Doğal fenomenler üzerine çalışan doğa bilimlerinin görece ileri durumda olmaları ya da öyleymiş gibi algılanıyor olmaları, bu gerçeği değiştirmez; onlar üzerinden ve lehine bir ölçüme/ölçücülüğe girmenin ve böylece bilim olabilme/olamama kapasitesini ya da olabilme kanısına varıldığında da hangi düzeye kadar olabileceğini tartışmak anlamsız, yersiz ve yanlışır. Uygun bilimsel yöntem ve yaklaşım ile doğa bilimlerine kıyasla geride kalmış gibi görünen tinsel bilimler de geliştirilebilir; nitekim doğa bilimleri de aynı yoldan geçmiştir ya da geçmektedir. Bu görece geri kalmışlık durumu/görüngüsü, toplumsal bir varlık olarak insanın ve ona bağlı konuların bilim dallarının konusu edilememesi gibi bir sonucu beraberinde getirmez; nitekim buradaki görece geri kalmışlık durumu/görüngüsü bilim konusuna; toplumsal, kültürel vb. bir varlık olarak insana ilişkin, bilimsel bir eksikliğin ya da uygunsuzluğun sonucu değildir, geçici ve tarihseldir; diğer bir deyişle ana özgüdür ve genelleştirilemez. Üstelik doğa bilimlerinde de, bilim dallarının her birinde değişen oranda, tam ya da kesin genellemeler yapmaya engel olan kimi eksiklikler, belirsizlikler ve kısıtlar vardır ya da bilim dallarının tarihleri özelinde geçmişte var olmuştur.

3. İnsan ve toplumu ilgilendiren konuların bilim dalları, zannedildiği gibi/kadar geri kalmış da değildir; bunu iddia edenler yanlış yöntemsel tercihlerinin sonucunda vardıkları yanılsamayı hakikat olarak sunmaktadır.

4. Her tür bilim dalında yeni bir bilimsel bilgi üretmenin ve ilerlemenin uygun yöntemsel yolu tümevarımdır; nitekim tümdengelim yeni bir bilimsel bilgi üretebilme konusunda verimsiz ve kısırdır. Yöntemsel olarak ilkinin tercih etmek, ikincisinin gereksiz ya da bilimsel olmadığı anlamına da gelmemektedir; gelişim çağındaki bilimlerin yeni bir bilimsel bilgi üretebilme ihtiyacının ancak ve ancak ilki ile karşılanabileceğine yönelik bir tespit, tutum, tercih ve öneridir. Dolayısıyla buradan, tümdengelim yönteminin bilim dışı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Yeni bir bilimsel bilgi üretmek ve böylece bilim dalını geliştirmek bakımından ilkinin, ikincisine tercih edilmesi söz konusudur. İkincisine de bahsedilen ‘bilimleşme sürecinin’ ilerleyen aşamalarında açıkça ihtiyaç vardır.

Günümüzde süregelen bilim ve yöntem tartışmaları göz önünde bulundurulduğunda kitap, hala güncelliğini ve önemini korumaktadır; bu güncellik ve öneme koşut şekilde Türkçe çevirisinin artık yapılması umulur. Hem yazarın hem de kitabının oldukça kıymetli olduğu ileri sürülebilir; yine de bu kıymet ölçümünü yaparken yazarının başkaca konulardaki (sömürgecilik gibi) varsayımları ve tezleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim ancak böylece bütüncül çıkarsamalarda bulunmak mümkün hale gelir. Buradaki şerh, Mill’in ideolojik duruşunun, dahil olduğu toplum ve hatta aile halkasının özelliklerinin kitabının bilimsel olma niteliğine yönelik salt olumsuz bir yansımasının olduğu; diğer bir deyişle yazarın ve kitabının bilimsel olmadığı iddiasıyla düşülmemektedir; zaten böyle bir iddia gülünç olurdu. Daha çok kendisince arzu edilen ve hayali kurulan düşünsel dünya ve pratik sonuçlarına ilişkin bir dikkat çekiş, bir karşı çıkıştır; kadın hakları ve sömürgecilik konularındaki anlaşılır, ancak öyle olmasına karşın çelişik ve yanlış tutumuna yöneltilen sorunun/eleştirinin buraya uyarlanma çabasıdır. Nitekim sömürgecilik konusunda düşünceleri apaçık olan “fail” Mill’in, bilimin hangi amaç ile yapılması gerektiğine/kullanılacağına dair açık ve/veya örtük arzuları üzerine akıl yürütmek ayıp olmadığı gibi bir gerekliliktir de.

Diğer düşünürlere benzer şekilde ve doğal olarak ‘renksiz’ olmadığı açıkça ortada olan Mill’in incelenen kitabının, bilim ve yöntem konularını ilgilendiren ve günümüzdeki tartışmaları da işaretleyen

'teknik' ana fikri ise şudur: Adlandırma tercihiniz ne olursa olsun, toplumsal bir varlık olarak insana dair tüm bilgi alanlarında bilimsel çalışma yapmak mümkündür; bu bilimsel patikada karşılaşılabilecek kesinlikten ve yeknesaklıktan uzak olma durumları, korkulacak patolojik durumlar değildir ve doğa bilimlerinde de belirli ve değişen oranlarda mevcuttur/mevcut olmuştur. Bu ve benzeri sınırlılıklar nedeniyle insana dair bilimlerin yapılamayacağını iddia etmek oldukça yanlıştır. Özellikle insanların çeşitli yönlerini kendine araştırma konusu olarak seçen bilim alanlarının gelişim aşamasında başvurulması gereken yöntem tümevarımdır. Nitekim tümdengelim yönteminin yeni bir bilimsel bilgi üretmek konusunda uygun ve işler olmadığı; yeni bir bilgiye ulaşmakta kısır, yetersiz ve uyumsuz bir yöntem olduğu söylenebilir. Ancak bu tespit tümdengelimden kökten reddedilmesi gerektiğini anlamını da taşımamaktadır; ilerleyen aşamalarda ona da ihtiyaç vardır/olacaktır.

KAYNAKLAR

Internet Archive, <https://archive.org>, 15.04.2025.

Liberty Fund, <https://oll.libertyfund.org>, 15.04.2025.

Mill, John Stuart, *A System of Logic* içerisinde *Book VI: On The Logic Of The Moral Sciences*, New York, 1881, Harper&Brothers Publishers, s. 579-666.

Mill, John Stuart, *Dissertations and Discussions: Political, Philosophical and Historical (Vol. 3)*, New York, 1874, Henry Holt and Company.

Mill, John Stuart, *The Subjection of Women*, London, 1869, Savill, Edwards and Co. Printers.

Mill, John Stuart, *Writing on India* (ed. Martin I. Moir ve John M. Robson), Toronto, 1990, University of Toronto Press.

The Victorian Web, <https://www.victorianweb.org>, 15.04.2025.

BOŞ Bırakılmıştır

Çeviri:

John Stuart Mill, Tinsel Bilimlerin Mantığı Üzerine
John Stuart Mill, *On The Logic Of The Moral Sciences*

Çevirisi Yapılan Kitap Künyesi: John Stuart Mill, *A System of Logic* içerisinde *Book VI: On The Logic Of The Moral Sciences*, New York, 1881, Harper&Brothers Publishers, s. 579-666 (87 sayfa).

Çeviri Kapsamı: 87 sayfalık künye kitabının 17 sayfalık kısmı (Toplam 12 bölümden oluşan ilk 4 bölümü), s. 579-596.

İbrahim Can Karaduman, Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Eposta: icankaraduman@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7302-5063>

6. KİTAP

TİNSEL BİLİMLERİN MANTIĞI ÜZERİNE

*

“Eğer insan, yasalarını bildiği fenomenleri neredeyse tam bir kesinlikle öngörebiliyorsa; bu yasalar kendisi tarafından bilinmese bile deneyimlerinden yola çıkarak geleceğin olaylarını büyük bir olasılıkla öngörebiliyorsa; tarihinin sonuçlarına dayanarak insan türünün gelecekteki kaderini belli bir olasılıkla tayin etmeyi neden hayali bir girişim olarak görelim? Doğa bilimlerine olan inancın yegâne temeli, evrenin olaylarını düzenleyen, bilinen ya da bilinmeyen genel yasaların gerekli ve sabit olduğu düşüncesidir ve bu İlke neden insanın zihinsel ve ahlaki yeteneklerinin gelişimi için, doğanın diğer faaliyetleri için olduğundan daha az doğru olsun? Son olarak, deneyimlerden elde edilen görüşler ... en bilge insanların davranışları için tek kural olduğuna göre, gözlemlerin sayısından, sabitliğinden ve doğruluğundan elde edilebilecek olandan daha büyük bir kesinlik atfetmemesi koşuluyla, filozofun varsayımlarını aynı temelde desteklemesi neden yasak olsun?”

— CONDORCET, *İnsan Rubunun İlerlemesine İlişkin Tarihsel Bir Tablo Taslağı*.

*

Bölüm I

Giriş Niteliğinde Açıklamalar

§ 1. İspat İlkeleri ve Yöntem Teorileri *a priori* olarak inşa edilmemelidirler. Diğer tüm doğal etmenlerin yasaları gibi ussal yetimizin yasaları da ancak o etmeni iş başında görerek öğrenilir. Bilimin erken dönem başarımları, herhangi bir Bilimsel Yönteme bilinçli olarak bağlı kalınmaksızın gerçekleştirilmiştir ve daha önce pek çok gerçeği tespit etmemiş olsaydık, gerçeğin hangi süreçle tespit edileceğini asla bilmemeliydik. Esasında bu şekilde çözülebilenler, sadece daha kolay problemlerdi: doğal bilgelik, daha zor olanlara karşı gücünü denediğinde ya tamamen başarısız oldu ya da burada veya orada bir çözüm elde etmeyi başarsa dahi, çözümünün doğru olduğuna başkalarını ikna etmenin kesin bir yolu yoktu. Bilimsel araştırmada, insan becerisinin diğer tüm çalışmalarında olduğu gibi, sonuca ulaşmanın yolu, nispeten basit bazı durumlarda daha üstün zihinler tarafından sezgisel olarak görülür ve daha sonra mantıklı bir genelleme ile karmaşık durumların çeşitliliğine uyarlanır. Bir şeyi zor koşullarda yapmayı, aynı şeyi daha kolay koşullarda kendiliğinden nasıl yaptığımıza dikkat ederek öğreniriz.

Bu olgusal gerçeklik, karmaşıklıklarının artan sırasına göre bilim niteliği kazanan çeşitli bilgi dallarının tarihiyle örneklendirilmiştir ve hiç şüphe yok ki, nihai bilimsel oluşumları henüz tamamlanmamış, hala muğlak ve popüler tartışmaların belirsizliklerine terk edilmiş olanlardan, taze bir onay alacaktır. Diğer bazı bilimlere görece yakın bir tarihte bu durumdan çıkmış olsa da, şu an itibarıyla insan zihninin üzerinde çalışabileceği en karmaşık ve en zor konu olan insanın kendisiyle ilgili olanlar dışında hiçbirisi, bu durumda değildir.

(s. 580) Ne var ki organik yapıli bir varlık olan insanın fiziksel doğasıyla ilgili olarak -her ne kadar hala çok fazla belirsizlik ve çok fazla çelişki olsa da, bunlar sadece genel olarak kabul edilenden daha katı tümevarım kurallarının yaygın olarak kabul edilmesi ve kullanılmasıyla sona erdirilebilir- konuyla ilgilenen herkesin bütünüyle yerleşmiş olduğunu düşündüğü önemli bir gerçekler bütünü vardır; en seçkin çağdaş hocalar tarafından bilim alanında izlenen yöntemde şu anda herhangi bir radikal kusur yoktur. Ancak Akıl Yasaları ve daha da büyük ölçekte Toplum Yasaları, benzer bir kısmi tanınma durumuna ulaşmaktan o kadar uzaktır ki, bunların kelimenin tam anlamıyla bilimin nesnesi olup olamayacakları hala bir tartışma konusudur: nitekim bu noktada hemfikir olanlar arasında, neredeyse diğer her konuda en uzlaşmaz görüş ayrılıkları hüküm sürmektedir. Bu nedenle, her yerde olduğu gibi burada da, önceki Kitaplarda ortaya konulan ilkelerin kullanışlı olması beklenebilir.

İnsan aklının meşgul olabileceği bu denli önemli konularda düşünürler arasında daha genel bir mutabakata varılırsa; “insanlığın uygun şekilde incelenmesi” olarak telaffuz edilen şey, Felsefe'nin Ampirizm'den kurtarmayı başaramayacağı tek konu olarak kalmaya mahkûm değilse; birçok basit fenomenin yasalarının genel kabulde tartışmasız hale getirildiği aynı süreç, bilinçli ve dikkatli bir şekilde bu daha zor araştırmalara da uygulanmak zorundadır. Bazı araştırma konuları vardır ki elde edilen sonuçlar, kanıtlama sürecine katılmış olan herkesin oybirliğiyle onayını almıştır, bazıları ise insanoğlu henüz aynı ölçüde başarılı olamamıştır; en bilge zihinler en eski tarihlerden bu yana bunlarla meşgul olmuş, fakat hiçbir zaman inkâr ya da şüpheyi yer bırakmayacak şekilde kayda değer bir doğrular bütünü ortaya koymayı başaramamıştır; önceki araştırmalarda başarıyla izlenen yöntemleri genelleştirerek ve bunları sonrakilere uyarlayarak bilimin yüzündeki bu lekeyi kaldırmayı umabiliriz. Arda kalan bölümler, bu en çok arzu edilen amacı kolaylaştırmak için bir çabadır.

§ 2. Buna girişirken, salt Mantık üzerine bir incelemeyle bu konuda ne kadar az şey yapılabileceğinin ya da bir doktrin bütünüünün kurulmasında pratik olarak örneklendirilmedikçe Yöntem'in tüm ilkelerinin kaçınılmaz olarak ne kadar muğlak ve yetersiz görüneceğinin farkındayım. Kuşkusuz, Ahlak ve Siyaset Bilimlerinin nasıl inşa edilebileceğini göstermenin en etkili yolu, onları inşa etmek olurdu: bu görevi üstlenmek üzere olmadığımı söylemeye gerek yok. Fakat başka hiçbir örnek olmasaydı bile, Bacon'ın unutulmaz örneği, kişinin kendisi çok fazla maceraya atılmaya hazır olmasa da, bazen yolu işaret etmenin hem mümkün hem de yararlı olduğunu göstermek için yeterli olurdu. Ve eğer daha fazlası denenecek olsaydı, en azından burası bu girişim için uygun bir yer olmazdı.

Esasında, Tinsel Bilimlerin Mantığı için böyle bir eserde yapılabilecek her şey, önceki beş Kitap'ta yapılmıştır ya da yapılmış olmalıydı; bu Kitap ise sadece bir tür ek ya da tamamlayıcı olabilir, çünkü genel olarak bilimin yöntemlerini saymayı ve tanımlamayı başatabildiysem, tin ve toplum bilimine uygulanabilir araştırma yöntemleri zaten önceden tanımlanmış olmalıdır. Ancak geriye, bu yöntemlerden hangilerinin tinsel araştırmanın çeşitli dallarına özellikle daha uygun olduğunu, bu yöntemlerin hangi özgün olanaklar ya da zorluklar altında kullanıldığını, bu araştırmaların tatmin edici olmayan durumunun (s. 581) ne ölçüde yanlış yöntem seçiminden, ne ölçüde doğru yöntemlerin uygulanmasındaki beceri eksikliğinden kaynaklandığını ve duruma uygun mantıksal süreçlerin daha iyi seçilmesi ya da daha dikkatli kullanılmasıyla

nihai başarıya hangi ölçüde ulaşılabilirliğini ya da ulaşılmasının umut edilebileceğini incelemek kalmaktadır. Başka bir deyişle, tinsel bilimlerin var olup olmadığı ya da var olup olamayacağı, hangi mükemmellik derecesine kadar taşınabilecekleri ve bu çalışmanın daha önceki kısmında ortaya konulan yöntemlerin hangi seçim ya da uyarlama yoluyla bu mükemmellik derecesine ulaşılabilirliği.

Bu sorgulamanın eşliğinde, ortadan kaldırılmadığı takdirde insan davranışlarını bilimin konusu olarak ele alma girişimi için hayati nitelikte olacak bir itirazla karşılaşyoruz. İnsanların eylemleri de diğer tüm doğal olaylar gibi sabit yasalara mı tabidir? Birbirini izleyen fenomenlere ilişkin her bilimsel teorinin temeli olan nedenselliğin değişmezliği, bu fenomenler arasında gerçekten de var mıdır? Bu durum sıklıkla inkâr edilir ve çok elzem bir pratik gereklilikten kaynaklanmasa da, sistematik bütünlük adına, bu sorunun burada bilinçli bir şekilde yanıtlanması gerekir. Bu konuya ayrı bir bölüm ayıracağız.

*

Bölüm II

Özgürlük ve Zorunluluk Hakkında

§ 1. Nedensellik yasasının diğer fenomenlerde olduğu gibi insan eylemleri için de aynı katı anlamda geçerli olup olmadığı sorusu, en azından Pelagius'un zamanına kadar uzanan ve hem felsefi hem de dini dünyayı bölmüş olan, iradenin özgürlüğüne ilişkin ünlü tartışmadır. Olumlu görüş, insan iradesinin ve eylemlerinin zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu ileri sürdüğü için genellikle Zorunluluk Doktrini olarak adlandırılır. Olumsuz görüş ise iradenin diğer fenomenler gibi öncüller tarafından belirlenmediğini, kendi kendini belirlediğini; iradelerimizin tam anlamıyla nedenlerin sonuçları olmadığını ya da en azından tekdüze ve dolaysız bir şekilde itaat ettikleri nedenlere sahip olmadıklarını savunur.

Bu görüşlerden ilkinin doğru olduğunu kabul ettiğimi daha önce açıkça belirttim, fakat sıklıkla ifade edilişindeki yanıltıcı terimler ve çoğunlukla kavranışındaki belirsiz tarz, onun hem kabul edilmesini engellemiş hem de kabul edildiğinde etkisini saptırmıştır. Filozoflar tarafından benimsendiği şekliyle özgür iradenin metafizik teorisi (çünkü az ya da çok tüm insanlığın ortak pratik duygusu, karşıt teoriyle hiçbir şekilde tutarsız değildir), insan eylemlerinin *zorunlu* olduğunu kabul etme alternatifinin herkesin içgüdüsel bilinciyle tutarsız olduğu, aynı zamanda insanın gururunu kırdığı ve hatta ahlaki doğasını aşağıladığı düşünüldüğü için ortaya atıldı. Bazen benimsendiği şekliyle doktrinin bu ithamlara açık olduğunu da inkâr etmiyorum, çünkü bunların kaynağını oluşturduğunu gösterebileceğim yanlış anlayış, ne yazık ki doktrinin muhalifleriyle sınırlı kalmamakta, destekçilerinin birçoğu, belki de çoğu tarafından paylaşılmaktadır.

§ 2. Doğru bir biçimde kavrandığında, Felsefi Zorunluluk olarak adlandırılan doktrin kısaca şudur: bir bireyin zihninde mevcut olan güdüler ve benzer şekilde bireyin karakteri ve mizacı göz önüne alındığında, nasıl hareket edeceği hatasız bir şekilde çıkarsanabilir; (s. 582) kişiyi tam olarak tanırsak ve onun üzerinde etkili olan tüm etkileri bilirsek, davranışını herhangi bir fiziksel olayı tahmin edebildiğimiz kadar kesin bir şekilde önceden kestirebiliriz. Bu önermeyi, evrensel deneyimin salt bir yorumu, her insanın içsel olarak

kanaat getirdiği şeyin sözcüklerle ifadesi olarak kabul ediyorum. Bir olayın koşullarını ve söz konusu olayla ilgili farklı kişilerin karakterlerini tam olarak bildiğine inanan kimse, bu kişilerin tamamının nasıl davranacağını önceden kestirmekte tereddüt etmez. Kişinin gerçekte hissedebileceği şüphe derecesi hangi düzeyde olursa olsun, koşulları ya da kişilerden birinin ya da bir diğerrinin karakterini gerekli doğruluk derecesinde gerçekten bilip bilmediğinden emin olamamaktan kaynaklanır; fakat tüm bunları bilseydi, davranışının ne olacağına dair herhangi bir belirsizlik olmazdı. Bu eksiksiz emin olma hali, özgürlük duygumuz olarak adlandırılan şeyle de en ufak bir şekilde çelişmez. Yakından tanıdığımız kişiler belirli bir durumda nasıl davranacağımızdan emin oldukları için kendimizi daha az özgür hissetmeyiz. Aksine, davranışlarımızın ne olacağından kuşku duyulmasını çoğu zaman karakterimiz hakkında bir cehalet işareti olarak görür ve hatta bazen bunu bir itham olarak kabul ederek güceniriz. İradenin özgürlüğünü savunan dindar metafizikçiler, bunun her zaman eylemlerimize ilişkin tanrısal önbilgiyle ve eğer tanrısal bir önbilgiye de o zaman başka herhangi bir önbilgiyle de tutarlı olduğunu savunmuşlardır. Özgür olabiliriz ve yine de bir başkası özgürlüğümüzü nasıl kullanacağımızdan tamamen emin olmak için bir nedene sahip olabilir. Bu nedenle, istençlerimizin ve eylemlerimizin önceki akıl durumlarımızın değişmez sonuçları olduğu doktrini, bilincimiz tarafından çelişkili ya da aşağılayıcı olarak algılanan bir öğreti değildir.

Fakat nedensellik doktrini, istençlerimiz ve onların öncülleri arasında gerçekleştiği düşünüldüğünde, neredeyse evrensel olarak bundan daha fazlasını içeriyormuş gibi algılanmaktadır. Çoğu kişi nedensellikte değişmez, kesin ve koşulsuz bir ardışıklıktan başka bir şey olmadığına inanmamaktadır ve çok azı bunu fiilen hissetmektedir. Sebep-sonuç ilişkisi gibi kendine özgü bir ilişki için salt ardıllığın yeterince sıkı bir birliktelik bağı olarak görüldüğü çok az kişi vardır. Mantık inkâr etse bile, hayal gücü daha yakın bir bağlantı, kendine özgü bir bağlantı ya da öncülün sonuç üzerinde uyguladığı gizemli bir kısıtlama hissini muhafaza etmektedir. İşte bu, insan iradesine uygulandığı düşünüldüğünde, bilincimizle çatışan ve duygularımızı ayaklandıran şeydir. İstençlerimiz söz konusu olduğunda, bu gizemli kısıtlamanın olmadığından eminiz. Herhangi bir güdüye itaat etmek için sihirli sözcükler tarafından baskı altına alınmadığımızı biliyoruz. Gdüye karşı koyma gücüne sahip olduğumuzu kanıtlamak istersek, bunu yapabileceğimizi hissederiz (bu istek, neredeyse hiç gözlemlenmeye ihtiyaç duymayan *yeni bir öncüldür*); aksini düşünmek gururumuzu kırar ve (daha da önemlisi) mükemmellik arzumuzu felce uğratar. Fakat günümüzde en saygın felsefi otoriteler tarafından, başka herhangi bir nedenin sonucu üzerinde böyle gizemli bir zorlama uyguladığı düşünülmemektedir. Nedenlerin sonuçlarını mistik bir bağla peşlerinden sürüklediğini düşünenler, istençler ile öncülleri arasındaki ilişkinin başka bir doğaya sahip olduğuna inanmakta haklıdırlar. Ancak daha da ileri gitmeli ve bunun diğer tüm sonuçlar ve onların öncülleri için de geçerli olduğunu kabul etmelidirler. Böyle bir bağın Zorunluluk kelimesine dahil olduğu düşünülürse, doktrin insan eylemleri için doğru değildir; aynı şekilde cansız nesneler için de doğru değildir. Maddenin zorunlulukla bağlı olmadığını söylemek, zihnin böyle olduğunu söylemekten daha doğru olurdu.

Çoğunlukla (**s. 583**) Hume ve Brown'ın Neden ve Sonuç analizini reddeden ekolden olan özgür irade metafizikçilerinin, bu analizin sağladığı ışıktan yoksun oldukları için yollarını kaybetmeleri bizi şaşırtamaz. Şaşırtıcı olan, genellikle bu felsefi teoriyi kabul eden belirlenimcilerin, pratikte aynı şeyi gözden

kaçırmalarıdır. Karşı tarafın, her ne kadar sözle reddetseler de, onun doğruluğunu kabul etmesini engelleyen Felsefi Zorunluluk adı verilen doktrinle ilgili aynı yanlış anlamanın, çoğu belirlenimcinin zihninde az ya da çok belli belirsiz bir şekilde var olduğuna inanıyorum. Eğer alışkanlık olarak eylemlerde gözlemledikleri zorunluluğun, düzenin yeknesaklığı ve tahmin edilebilme kabiliyetinden ibaret olduğunu düşünüyorlarsa epey yanılıyorum. Onlar sanki istençler ve nedenleri arasında temelde daha güçlü bir bağ varmış gibi bir duyguya sahiptirler; sanki iradenin, güdülerin dengesi tarafından yönetildiğini ileri sürdüklerinde, yalnızca güdüler ve onlara karşı alışkanlık haline gelmiş duyarlılıklarımızı bilen nasıl hareket edeceğimizi öngörebileceğini söylemekten daha mantıklı bir şey kastetmişlerdir. Onlar kendi bilimsel sistemlerine karşı çıkarken, karşıtlarının kendi sistemlerine uyarken yaptıkları hatanın aynısını yaparlar; bunun sonucunda da bazı durumlarda gerçekten de karşıtlarının hatalı bir şekilde doktrinin kendisine atfettikleri iç karartıcı sonuçlara maruz kalırlar.

§ 3. Bu hatanın, neredeyse tamamen bir sözcüğün çağrışımlarının sonucu olduğunu ve basit nedensellik durumunu ifade etmek için Zorunluluk gibi son derece uygunsuz bir terimi kullanmaktan vazgeçerek önlenebileceğini düşünme eğilimindeyim. Bu sözcük, diğer kullanımlarında, ardışıklığın yeknesaklığından çok daha fazlasını içerir: karşı konulamazlığı ifade eder. İradeye uygulandığında, bu yalnızca, başka nedenlerin karşı koyma olasılığına tabi olarak, verili nedenin sonuç tarafından takip edileceği anlamına gelir, ancak yaygın kullanımda, sadece karşı konulamayacak kadar güçlü olduğu varsayılan nedenlerin işleyişini ifade eder. Tüm insan eylemlerinin zorunluluktan kaynaklandığını söylediğimizde, yalnızca hiçbir şey engellemezse bu eylemlerin kesinlikle gerçekleşeceğini kastederiz; yiyecek bulamayanlar için yoksulluktan ölmenin bir zorunluluk olduğunu söylediğimizde, bunu önlemek için ne yapılırsa yapılsın bu ölümün kesinlikle gerçekleşeceğini kastederiz. İnsan eylemlerinin bağlı olduğu araçlara, doğanın gerçekten kontrol edilemez olan araçlarını ifade etmek için kullanılan aynı terimin tatbik edilmesi, alışkanlık haline getirildiğinde, birincisinde de kontrol edilemezlik hissi yaratmaktan kaçınmaz. Ancak bu, salt bir yanılsamadır. Zorunlu olarak adlandırdığımız fiziksel olaylar vardır; yiyecek ya da hava eksikliği nedeniyle ölüm gibi, bazıları da vardır ki, birincisi kadar nedensel olsalar da, panzehir ya da mide pompası kullanımının bazen önleyebileceği zehir kaynaklı ölüm gibi zorunlu oldukları söylenemez. İnsan eylemlerinin bu son çıkmazda olduğu, insanların anlama yetileri tarafından hatırlansa bile, duyguları tarafından unutulmaya meyillidir: bunlar hiçbir zaman (bazı mani durumları hariç) herhangi bir güdü tarafından, başka herhangi bir güdünün etkisine yer bırakmayacak kadar mutlak bir hakimiyetle yönetilmezler. Bu nedenle, eylemin bağlı olduğu nedenler hiçbir şekilde kontrol edilemez değildir; herhangi bir sonuç ancak onu üretme eğiliminde olan nedenlerin kontrol edilmemesi koşuluyla zorunludur. Gerçekleşen her ne olursa olsun, bunu önleyebilecek bir şey olmadıkça, başka türlü gerçekleşmiş olamayacağını kimsenin kabul etmekte tereddüt etmesine gerek yoktur. Fakat buna Zorunluluk adını vermek, terimi ilkel ve bilindik anlamından, hayatın olağan koşullarında taşıdığı anlamdan o kadar farklı bir anlamda kullanmaktır ki, bu neredeyse kelimeler üzerinde bir oyun anlamına gelir. Terimin olağan anlamından türetilen çağrışımlar, ne yaparsak yapalım ona bağlı kalacaktır; Zorunluluk doktrini, (s. 584) onu savunanların çoğu tarafından ifade edildiği şekliyle

kadercilikten çok uzak olsa da, belirlenimcilerin çoğunun duygularının az ya da çok kaderci olması muhtemeldir.

Bir kaderci, sadece gerçekleşmek üzere olan her şeyin, onu üreten nedenlerin mutlak sonucu olacağına inanmakla kalmaz (ki bu hakiki belirlenimci doktrindir), aynı zamanda buna karşı mücadele etmenin hiçbir faydası olmadığına, biz ne kadar engellemeye çalışırsak çalışalım bunun gerçekleşeceğine inanır ya da buna kısmen inanır (çünkü hiç kimse tutarlı bir kaderci değildir). Şimdi, eylemlerimizin karakterlerimizden, karakterlerimizin de yapımızdan, eğitimimizden ve içinde bulunduğumuz koşullardan kaynaklandığına inanan bir belirlenimci, az ya da çok bilinçli olarak, kendi eylemleri konusunda kaderci olmaya ve doğasının böyle olduğuna ya da eğitiminin ve içinde bulunduğu koşulların karakterini öyle şekillendirdiğine, artık hiçbir şeyin onu belirli bir şekilde hissetmekten ve davranmaktan alıkoymayacağına ya da en azından kendi çabasının bunu engelleyemeyeceğine inanmaya eğilimlidir. Günümüzde bu büyük doktrini en ısrarlı şekilde telkin eden ve en sapkın şekilde yanlış anlayan kesimin ifadesiyle, kişinin karakteri kendisi *tarafından* değil, kendisi *için* biçimlendirilmiştir; bu nedenle farklı bir şekilde biçimlendirilmiş olmasını dilemesinin hiçbir faydası yoktur; bunu değiştirmeye gücü yoktur. Fakat bu, son derece büyük bir hatadır. Kişi, belli bir dereceye kadar, karakterini değiştirme gücüne sahiptir. Son kertede karakterinin kendisi için biçimlendirilmiş olması, bu karakterin kısmen de olsa ara etmenlerden biri olarak kendisi *tarafından* biçimlendirilmiş olmasıyla tutarsız değildir. Kişinin karakteri, içinde bulunduğu koşullar tarafından şekillendirilir (bu koşullar arasında kendi özel yapısı da yer alır), ancak onu belirli bir şekilde şekillendirmeye yönelik kendi arzusu da bu koşullardan biridir ve hiçbir şekilde en az etkili olanlardan biri de değildir. Gerçekten de olduğumuzdan farklı olmayı doğrudan isteyemeyiz. Fakat karakterlerimizi oluşturdukları varsayılan kimseler de bizim olduğumuz gibi olmamızı doğrudan istememişlerdir. Onların iradelerinin kendi eylemleri dışında doğrudan bir gücü yoktur. Onlar bizi, nihai amacı değil ama gerekli olan araçları isteyerek oluşturdular ve alışkanlıklarımız çok kökleşmiş olmadığında, biz de benzer şekilde gerekli araçları isteyerek kendimizi farklı kılabiliriz. Onlar bizi belirli koşulların etkisi altına sokabiliyorlarsa, biz de aynı şekilde kendimizi başka koşulların etkisi altına sokabiliriz. *Eğer istersek*, başkaları bizim için nasıl karakter yaratıyorsa, biz de kendi karakterimizi yaratma kapasitesine sahibiz.

Evet (Owen'cı yanıtlar), ama bu “eğer istersek” sözcükleri tüm noktayı geçersiz kılar: kendi karakterimizi değiştirme isteği bize kendi çabalarımızla değil, elimizde olmayan koşullar tarafından verildiğinden, bu istek bize ya dışsal nedenlerden gelir ya da hiç gelmez. Son derece doğru: eğer Owen'cı kişi bu noktada durursa, onu hiçbir şeyin yerinden edemeyeceği bir konumdadır. Karakterimiz bizim için olduğu kadar bizim tarafımızdan da biçimlendirilir, fakat bizi onu biçimlendirme girişimine iten arzu bizim için biçimlendirilir; peki ama nasıl? Ne genel olarak yapımızla ne de tamamen eğitimimizle, fakat deneyimlerimizle; daha önceden sahip olduğumuz karakterin acı sonuçlarına dair deneyimlerimizle ya da tesadüfen uyanan güçlü bir hayranlık ya da istek duygusuyla. Ancak karakterimizi değiştirme gücümüzün olmadığını düşünmek ile bu gücü kullanmayı arzu etmediğimiz sürece kullanmayacağımızı düşünmek, çok farklı şeylerdir ve zihin üzerinde çok farklı etkileri vardır. Karakterini değiştirmek istemeyen bir kişinin, bunu yapamayacağını düşünerek cesaretinin kırılması ya da kendisini felç olmuş hissetmesi mümkün değildir.

Kaderci doktrinin iç bunalıcı etkisi, ancak bu doktrinin imkânsız olarak gösterdiği şeyi yapma isteğinin *olduğu* durumda hissedilebilir. Karakterimizi oluşturma konusunda kendi arzumuz olmadığında, (s. 585) karakterimizi neyin oluşturduğunu düşünmemizin hiçbir önemi yoktur, ancak ulaşmanın olanaksız olduğunu düşünerek böyle bir arzuyu oluşturmamızın engellenmemesi ve eğer arzumuz var ise, bu işin değiştirilemeyecek şekilde geriye döndürülemez bir biçimde yapılmadığını bilmemiz büyük önem taşır.

Ve aslında, yakından incelediğimizde, *eğer istersek* kendi karakterimizi değiştirebileceğimize yönelik olan bu duygunun, bilincinde olduğumuz ahlaki özgürlük duygusunun bizzat kendisi olduğunu görürüz. Alışkanlıklarının ya da günaha sürükleyen şeylerin kendisinin değil, bilakis kendisinin onların efendisi olduğunu hisseden; onlara boyun eğerken bile direnebileceğini bilen; onlardan tamamen kurtulmak isteseydi, bunun için kendisinin hissedebileceğini bildiğinden daha güçlü bir arzuya ihtiyaç duymayacağını bilen bir kişi, kendini ahlaki açıdan özgür hisseder. Özgürlük bilincimizi mükemmel hale getirmek için, karakterimizi bugüne kadar oluşturmaya çalıştığımız şekilde oluşturmaya başarmış olmamız elbette gereklidir; zira bunu istemiş ve fakat başaramamışsak, o zaman kendi karakterimiz de aynı ölçüde bizim elimizde değildir; özgür değildir. Ya da en azından, karakterimizi değiştirecek kadar güçlü olmasa da, herhangi bir belirli davranış örneğinde ikisi çatışmaya girdiğinde, arzumuzun karakterimizi yenecek kadar güçlü olduğunu hissetmeliyiz. Bu nedenle, doğruluğu teyit edilmiş erdemli kişilerden başka hiç kimsenin, tamamen özgür olmadığı söylenir.

Zorunluluk gibi uygunsuz bir terimin insan karakteri konusundaki neden-sonuç doktrinine uygulanması, bana felsefede terimlerin kötüye kullanılmasının en açık örneklerinden biri ve bunun uygulamaya dönük sonuçları da dilin, çağrışımlarımız üzerindeki gücünün en çarpıcı örneklerinden biri gibi görünmektedir. Bu sakıncalı terim terk edilmedikçe konu, asla tam manasıyla anlaşılamayacaktır. Özgür irade doktrini, Zorunluluk sözcüğünün gözden uzak tuttuğu gerçeğin tam olarak bu kısmını, yani zihnin kendi karakterinin oluşumunda iş birliği yapma gücünü göz önünde bulundurarak, savunucularına, belirlenimcilerin zihninde genellikle (inanıyorum ki) var olandan çok daha fazla gerçeğe yakın bir pratik duygu vermiştir. Sonuncular, insanların birbirlerinin karakterlerini şekillendirmek için yapabileceklerinin önemine dair daha güçlü bir anlayışa sahip olabilirler, ancak özgür irade doktrininin, taraftarlarına çok daha güçlü bir öz kültür ruhu aşıladığına inanıyorum.

§ 4. İnsan eylemlerinin nedenselliği doktrininin birçok zihinde onu kuşatan karışıklık ve hatalı kavrayışlardan kurtarılabilmesi için (kendini şekillendirme kudretinin varlığına ek olarak) fark edilmesi gereken bir gerçek daha bulunmaktadır. İradenin güdüler tarafından belirlendiği söylendiğinde, bir güdü her zaman veya yalnızca bir haz ya da acı beklentisi anlamına gelmemektedir. Burada, başlangıçta tüm iradi eylemlerimizin bir haz elde etmek ya da bir acıdan kaçınmak için bilinçli olarak kullanılan araçlardan ibaret olduğunun doğru olup olmadığını sorgulamayacağım. En azından şurası kesindir ki çağrışımların etkisiyle yavaş yavaş sonunu düşünmeksizin araçları arzulamaya başlarız; eylemin kendisi bir arzu nesnesi haline gelir ve kendi dışındaki herhangi bir güdüye atıfta bulunmaksızın gerçekleştirilir. Buraya kadar, eylemin çağrışım yoluyla haz verici hale gelmesiyle, daha önce olduğu gibi yine bir haz beklentisiyle, yani eylemin kendi hazzıyla harekete geçtiğimize itiraz edilebilir. Fakat bunu kabul etsek bile, konu burada bitmemektedir.

Alışkanlıkların oluşumunda yol aldıkça ve belirli bir eylemi ya da belirli bir davranış biçimini haz verici olduğu için istemeye alıştıkça, sonunda onu haz verici olduğuna dair herhangi bir referans olmaksızın istemeye devam ederiz. (s. 586) Kendimizde ya da içinde bulunduğumuz koşullarda meydana gelen bazı değişiklikler nedeniyle, eylemde herhangi bir haz bulmayı ya da belki de eylemin sonucu olarak herhangi bir haz beklemeyi bırakmış olsak da, yine de eylemi arzulamaya ve dolayısıyla yapmaya devam ederiz. Bu şekilde zarar verici aşırılık alışkanlıkları, haz vermeyi bırakmış olsalar da uygulanmaya devam eder ve yine bu şekilde, seçtiği yolda sebat etmeye istekli olma alışkanlığı, iyi yapma bilincinden kuşkusuz şekilde aldığı ödül ne kadar gerçek olursa olsun, çektiği acıların ya da vazgeçmek zorunda kalabileceği arzuların eşdeğerinden başka bir şey olmasa bile, ahlaki kahramanı yüzüstü bırakmaz.

Bir isteme alışkanlığı genellikle amaç olarak adlandırılır, istençlerimizin ve onlardan kaynaklanan eylemlerin nedenleri arasında yalnızca hoşlanma ve hoşlanmama değil, aynı zamanda amaçlar da yer almalıdır. Amaçlarımız, başlangıçta doğdukları acı ya da haz duygularından bağımsız hale geldiklerinde, ancak o zaman kabul gören bir karaktere sahip olduğumuz söylenebilir. “Bir karakter,” der Novalis, “tamamen biçimlendirilmiş bir iradedir:” ve bir kez bu şekilde biçimlendirilen irade, haz ve acının edilgen duyarlılıkları büyük ölçüde zayıfladığında ya da önemli ölçüde değiştiğinde, istikrarlı ve değişmez olabilmektedir.

Şimdi verilen düzeltmeler ve açıklamalarla, istençlerimizin güdülerden, güdülerin de bize sunulan arzu nesnelerinden kaynaklandığı doktrini, arzunun özel duyarlılıklarıyla birleştiğinde, umarım bu incelemenin amaçları için yeterli bir şekilde kurulmuş olarak kabul edilebilir.¹

*

Bölüm III

Bir İnsan Doğası Bilimi Vardır ya da Olabilir

§ 1. Bilinçli varlıkların düşüncelerinin, duygularının ve eylemlerinin, dışsal doğanın nesneleri için geçerli olan kesin anlamıyla bilimin konusu olmadığı yaygın bir düşüncedir ya da en azından birçok yaygın konuşma biçiminde bu ima edilir. Bu kanı, açıklığa kavuşturmakla başlamanın gerekli olduğu bazı fikir karışıklıklarını içeriyor gibi görünmektedir.

Her ne kadar söz konusu yasalar keşfedilmemiş ya da mevcut kaynaklarımızla keşfedilebilir olmasa da, sabit yasalara göre birbirini takip eden her olgusal gerçek kendi başına bilimin konusu olmaya uygundur. Örneğin meteorolojik fenomenlerin en bilinen türü olan yağmur ve güneş ışığını ele alalım. Bilimsel araştırmalar henüz bu fenomenler arasındaki öncelik ve sonralık sırasını, en azından yeryüzünün bizim bölgelerimizde, kesin olarak, hatta yüksek bir olasılıkla tahmin edebilecek şekilde saptamayı başaramamıştır. Yine de hiç kimse bu fenomenlerin yasalara bağlı olduğundan ve bunların bilinen temel yasalardan; ısı, elektrik, buharlaşma ve elastik akışkanlardan kaynaklanan türev yasalar olduğu gerçeğinden şüphe

¹ Metindekilere ek olarak bazı tartışmalar ve açıklamalar, *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy (Sir William Hamilton'ın Felsefesi Üzerine Bir İnceleme)*, Bölüm XXVT'de bulunabilir.

duymamaktadır. Önceden var olan tüm koşullardan haberdar olsaydık, bu daha genel yasalardan yola çıkarak bile, gelecekteki herhangi bir zamanda havanın durumunu tahmin edebileceğimizden (hesaplama zorluklarını saklı tutarak) şüphe edilemez. Bu nedenle meteoroloji, yalnızca bir bilim olmak için gerekli tüm doğal koşullara sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda gerçekten de bir bilimdir; yine de fenomenlerin bağlı olduğu gerçekleri gözlemlemenin zorluğundan (bu fenomenlerin kendine özgü doğasında var olan bir zorluk) ötürü, **(s. 587)** bilim son derece noksandır ve eğer mükemmel olsaydı, ilkelerini belirli örneklerle uygulamak için gerekli veriler nadiren elde edilebileceğinden, muhtemelen uygulamada pek bir yararı olmazdı.

Bilimin mükemmelliği ile bu aşırı kusurluluğu arasında ara bir karaktere sahip bir durum tasavvur edilebilir. Daha büyük nedenler; fenomenlerin esas kısmının dayandığı nedenler, gözlem ve ölçümün ulaşabileceği yerlerde olabilir; böylelikle araya başka nedenler girmezse, yalnızca genel olarak fenomenlerin değil, aynı zamanda kabul ettiği tüm varyasyonların ve modifikasyonların da tam bir açıklaması verilebilir. Ancak etkileri bakımından ayrı ayrı önemsiz olan başka nedenler, belki de birçok başka neden, birçok durumda ya da her durumda bu büyük nedenlerle iş birliği ya da çatışma içinde olduğundan, sonuç, buna bağlı olarak, yalnızca büyük nedenler tarafından üretilecek olandan az ya da çok sapma gösterir. Şimdi eğer bu küçük nedenler doğru gözlem için sürekli erişilebilir değilse ya da hiç erişilebilir değilse, daha önce olduğu gibi, sonucun ana kütlesi hala açıklanabilir ve hatta tahmin edilebilir, ancak tam olarak açıklamaya yetkin olamayacağımız varyasyonlar ve modifikasyonlar olacaktır ve tahminlerimiz doğru bir şekilde değil, sadece yaklaşık olarak elde edilecektir.

Örneğin gelgit teorisinde durum böyledir. Hiç kimse Tidoloji'nin (Dr. Whewell'in adlandırmayı önerdiği şekliyle) gerçekten bir bilim olduğundan şüphe duymamaktadır. Fenomenlerin güneş ve ayın çekimine bağlı olan kısmı tamamen anlaşılmıştır ve dünya yüzeyinin bilinmeyen herhangi bir kısmında bile kesin olarak önceden tahmin edilebilir ve fenomenlerin çok daha büyük bir kısmı bu nedenlere bağlıdır. Ancak okyanus tabanının yapısı, kıyılardan uzaklığın derecesi, rüzgarın yönü gibi yerel ya da rastlantısal nitelikteki koşullar birçok yerde ya da her yerde gelgitin yüksekliğini ve zamanını etkilemektedir ve bu koşulların bir kısmı ya tam olarak bilinemediğinden ya tam olarak ölçülemediğinden ya da kesinlikle öngörülemediğinden, gelgit bilindik yerlerde genellikle genel ilkelerin hesaplanmış sonucundan açıklayamayacağımız bir farkla, bilinmeyen yerlerde ise öngöremediğimiz ya da tahmin edemediğimiz bir farkla değişebilir. Gelgitlerle ilgili genel yasalar ortaya konabilir, tahminler bu yasalara dayandırılabilir ve sonuç, çoğu zaman tam bir isabetle olmasa da, temelde tahminlere uygun olacaktır.

Kesin bilim olmayan bilimlerden söz edenlerin kastettiği ya da kastetmesi gereken de budur. Astronomi bir zamanlar kesin bir bilim olmaksızın bir bilimdi. Astronomi, yalnızca gezegen hareketlerinin genel seyri değil, aynı zamanda pertürbasyonlar da açıklanana ve nedenlerine atıfta bulunulana kadar kesin bir bilim haline gelemedi. Fenomenleri, fenomenlerin etkilendiği tüm nedenleri, ister büyük ister önemsiz derecede olsun, ister tüm durumlarda ister sadece bazı durumlarda olsun, kavrayan ve bu nedenlerin her birine gerçekten kendisine ait olan etki payını veren yasalar altına alındığı için kesin bir bilim haline gelmiştir. Fakat gelgit teorisinde henüz kesin olarak saptanmış tek yasa, fenomeni her durumda ve önemli ölçüde etkileyen

nedenlerdir; fenomeni yalnızca bazı durumlarda ya da hepsinde olsa bile yalnızca küçük ölçüde etkileyen diğer nedenler ise, (s. 588) yasalarını ortaya koymamızı mümkün kılacak kadar yeterince saptanmış ve incelenmiş değildir; daha da önemlisi, büyük nedenlerin etkilerini küçük nedenlerin etkileriyle birleştirerek fenomenin tamamlanmış yasasını çıkarmaktır. Bu nedenle tidoloji henüz kesin bir bilim dalı değildir; bunun nedeni doğuştan gelen herhangi bir yetersizlik değil, gerçek türevsel yeknesaklıkları tam bir kesinlikle tespit etmenin zorluğudur. Yine de büyük nedenlerin ve yeterince bilinen küçük nedenlerin kesin yasalarını, özel gözlemlerle elde edilebilecek çeşitli varyasyonlara ilişkin ampirik yasalar ya da yaklaşık genellemelerle birleştirerek, temelde doğru olacak genel önermeler ortaya koyabilir ve bunların olası yanlışlık derecesini hesaba katarak, beklentilerimizi ve eylemlerimizi güvenle temellendirebiliriz.

§ 2. İnsan doğası bilimi bu tanıma uymaktadır. Bugün Astronomi'de ulaşılan kesinlik standardının çok gerisindedir, fakat Tidoloji'nin olduğu kadar ya da Astronomi'nin hesaplamalarında sadece ana fenomenlere hâkim olduğu halde pertürbasyonlara hâkim olmadığı zamanki kadar bir bilim olmaması için hiçbir neden yoktur.

Bu bilimin muhatap olduğu fenomenler insanların düşünceleri, duyguları ve eylemleridir; astronominin gök cisimlerinin yerlerini ve okültasyonlarını tahmin etmemizi sağladığı kesinlikte, bir bireyin yaşamı boyunca nasıl düşüneceğini, hissedeceğini veya eylemde bulunacağını önceden tahmin etmemizi sağlasaydı, bir bilimin ideal mükemmelliğine ulaşmış olurdu. Buna yaklaşan bir şeyin yapılamayacağını belirtmeye gerek bile yoktur. Bireylerin eylemlerinin bilimsel bir kesinlikle tahmin edilememesinin tek nedeni, bu bireylerin içinde bulunacakları koşulların tamamını önceden göremiyor olmamızdır. Dahası, (mevcut) koşulların herhangi bir kombinasyonunda bile, insanoglunun nasıl düşüneceği, hissedeceği veya davranacağı konusunda hem kesin hem de evrensel olarak geçerli hiçbir iddiada bulunulamaz. Ancak bu, her insanın düşünme, hissetme ve eyleme geçme biçimlerinin nedenlere bağlı olmadığı anlamına gelmez; herhangi bir birey söz konusu olduğunda verilerimiz eksiksiz olabilseydi, bugün bile zihinsel fenomenlerin belirlendiği nihai yasalar hakkında, birçok durumda, varsayılabilir koşul kombinasyonlarının çoğunda, davranışlarının veya duygularının ne olacağını kabul edilebilir bir kesinlikle tahmin etmemizi sağlayacak kadar bilgi sahibi olduğumuzdan kuşku duyamayız. Fakat insanların izlenimleri ve eylemleri yalnızca içinde bulundukları koşulların sonucu değil, bu koşulların ve bireylerin karakterlerinin ortak sonucudur; insan karakterini belirleyen etkenler o kadar çok ve çeşitlidir ki (kişinin yaşamı boyunca başına gelen hiçbir şey etkisiz değildir), bir bütün olarak hiçbir zaman iki durum birbirine tam olarak benzemez. Bu nedenle, insan doğası bilimimiz teorik olarak mükemmel olsaydı bile, yani herhangi bir gezegenin yörüngesini hesaplayabildiğimiz gibi herhangi bir insan karakterini *verilen verilerden* hesaplayabilseydik bile yine de, verilerin tümü hiçbir zaman verilmediğinden ve farklı durumlarda hiçbir zaman tam olarak aynı olmadığından, ne kesin tahminlerde bulunabilir ne de evrensel önermeler ortaya koyabilirdik.

Bununla birlikte, insan öngörüsüne ve kontrolüne uygun hale getirmenin en önemli olduğu sonuçların çoğu, gelgitler gibi, tüm kısmi nedenlerin bir araya getirilmesinden ziyade genel nedenler tarafından kıyaslanamayacak kadar büyük ölçüde; temelde tüm insanlık için ya da en azından büyük bir kısmı için (s. 589) ortak olan koşullara ve niteliklere bağlı olarak ve sadece küçük bir oranda da bireylerin yapısal

özelliklerine ya da kendilerine özgü geçmişlerine bağlı olarak belirlenmektedir; tüm bu etkilerle ilgili *neredeyse* her zaman doğrulanacak tahminler ve neredeyse her zaman doğru olan genel önermeler yapmak açıkça mümkündür. İnsan ırkının ya da bir ulusun ya da insan sınıfının büyük çoğunluğunun nasıl düşüneceğini, hissedeceğini ve eylemde bulunacağını bilmek mümkün olduğunda, bu önermeler evrensel önermelere eşdeğer hale gelir. Siyaset ve toplum biliminin amaçları bakımından bu *yeterlidir*. Daha önce de belirttiğimiz gibi,* toplumsal araştırmalarda yapılan yaklaşık bir genelleme, çoğu pratik amaç için kesin bir genellemeye eşdeğerdir; gelişigüzel seçilmiş tek tek insanlar hakkında ileri sürüldüğünde yalnızca olası olan bir şey, kitlelerin karakteri ve kolektif davranışları hakkında ileri sürüldüğünde kesin hale gelir.

Bu nedenle, İnsan Doğası biliminin genel önermelerinden, somut fenomenleri tahmin etmek için bir temel oluşturacak kadar ayrıntıya inenlerin, çoğunlukla yalnızca yaklaşık olarak doğru olması, bu bilimi küçük düşürmez. Fakat araştırmaya gerçekten bilimsel bir karakter kazandırmak için, kendi başlarına ancak en düşük türden ampirik yasalar anlamına gelecek olan bu yaklaşık genellemelerin, kendilerinden kaynaklandıkları doğa yasalarıyla tümdengelimsel olarak ilişkilendirilmeleri; fenomenlerin bağlı oldukları nedenlerin özellikleri içinde çözümlenmeleri kaçınılmazdır. Başka bir deyişle, insanlığın pratik bilgisini oluşturan yaklaşık gerçekler, bunların dayandığı insan doğasının evrensel yasalarından çıkan sonuçlar olarak gösterilebildiği ölçüde İnsan Doğası biliminin var olduğu söylenebilir, böylelikle bu yaklaşık gerçeklerin uygun sınırları gösterilmiş olur ve herhangi bir yeni durum için özel deneyim beklentisiyle başka gerçekler çıkarsama olanağımız olur.

Şimdi dile getirilen bu önerme, sonraki iki bölümün üzerinde yorumlar yapacağı konudur.

*

Bölüm IV

Akıl Yasaları Hakkında

§ 1. Maddenin ne olduğu gibi Aklın ne olduğu ya da duyuşsal dışavurumlarından farklı olarak Şeylerin kendileriyle ilgili başka herhangi bir soruyu ele almak, bu incelemenin amaçlarına aykırı olacaktır. Burada, araştırmamız boyunca olduğu gibi, aklın kendi doğasına ilişkin tüm spekülasyonlardan uzak duracağız ve aklın yasalarından kasıt ile zihinsel Fenomenleri; bilinçli varlıkların çeşitli duygularını ya da bilinç durumlarını kavrayacağız. Bunlar, yeknesak bir şekilde takip ettiğimiz sınıflandırmaya göre Düşünceler, Duygular, İstençler ve Duyumlardan oluşur; sonuncusu da önceki üçü kadar gerçek anlamda Aklın halidir. Aslında, duyumlardan aklın değil bedeninin halleri olarak söz etmek olağandır. Ancak bu, bir fenomene ve fenomenin yaklaşık nedenine ya da koşullarına tek ve aynı adın verilmesine ilişkin yaygın bir kafa karışıklığıdır. Bir duyumun dolaysız öncülü bir beden durumudur, ancak duyumun kendisi bir akıl durumudur. Akıl sözcüğü herhangi bir şey ifade ediyorsa, o da duyumsayan şey demektir. Madde ve aklın temel özdeşliği ya da farklılığı konusunda hangi görüşe sahip olursak olalım, (s. 590) zihinsel ve fiziksel olgusal gerçeklikler ile iç ve dış

* *Supra*, s. 424.

dünya arasındaki ayırım her halükârda bir sınıflandırma meselesi olarak kalacaktır; bu sınıflandırmada duyumlar da diğer tüm hisler gibi akla ilişkin fenomenler olarak sıralanmalıdır. Bunların üretim mekanizması hem bedenın kendisinde hem de dış doğa olarak adlandırılan şeyde, herhangi bir şekilde fiziksel olarak sınıflandırılabilcek tek unsurdur.

O halde aklın fenomenleri, hem uygun olmayan bir şekilde fiziksel olarak adlandırılan hem de özellikle zihinsel olarak adlandırılan, doğamızın çeşitli hisleridir ve aklın yasaları derken, bu hislerin birbirlerini ürettikleri yasaları kastedyorum.

§ 2. Bütün akıl durumları doğrudan doğruya ya başka akıl durumlarından ya da beden durumlarından meydana gelmektedir. Bir akıl durumu başka bir akıl durumu tarafından üretildiğinde, bu olayla ilgili yasaya Akıl Yasası adını vermekteyim. Bir akıl durumu doğrudan bir beden durumu tarafından üretildiğinde, bu yasa bir Beden yasasıdır ve fizik bilimine dahildir.

Duyumlar olarak adlandırılan akıl durumlarına gelince, bunların dolaysız öncüllerinin beden durumları olduğu konusunda herkes hemfikirler. Her duyumun birincil nedeni, ister bir dışsal nesnenin etkisinden kaynaklansın, ister sinirsel düzenin kendisinin patolojik bir durumundan kaynaklansın, bedenimizin sinir sistemi olarak adlandırılan bölümünün bir etkilenimidir. Doğamızın bu kısmının yasaları -duyumlarımızın çeşitleri ve bunların bağlı olduğu fiziksel koşullar- açık bir şekilde Fizyoloji alanına aittir.

Zihinsel durumlarımızın geri kalanının da benzer şekilde fiziksel koşullara bağlı olup olmadığı, insan doğası bilimindeki *can sıkıcı sorulardan* biridir. Düşüncelerimizin, duygularımızın ve istençlerimizin maddesel mekanizmanın devreye girmesiyle oluşup oluşmadığı; duyu organlarımız olduğu gibi aynı anlamda düşünce ve duyu organlarımızın da olup olmadığı hala tartışılmaktadır. Birçok seçkin fizyolog bu görüşe olumlu yanıt vermişlerdir. Bu kişiler, bir düşüncenin (örneğin) bir duyum kadar sinirsel bir eylemin sonucu olduğunu; sinir sistemimizin, özellikle de beyin denem merkezi kısmının belirli bir durumunun, her zaman bilincimizin her durumundan önce geldiğini ve bu durum tarafından önceden varsayıldığını iddia etmektedirler. Bu teoriye göre, bir akıl durumu asla bir diğeri tarafından üretilmez: hepsi beden durumları tarafından üretilir. Bir düşünce çağrışım yoluyla başka bir düşünceyi çağrıştırıyor gibi görüldüğünde, bu gerçekten de bir düşünceyi çağrıştıran başka bir düşünce değildir; çağrışım iki düşünce arasında değil, düşüncelerden önce gelen beynin ya da sinirlerin iki durumu arasındadır: bu durumlardan biri diğeri çağrıştırır, her biri geçiş sırasında kendisinden sonra gelen belirli bir akıl durumu tarafından izlenir. Bu teoride, akıl durumları arasındaki birbirini takip eden yeknesaklıklar, bunlara neden olan bedensel durumların birbirini takip etme yasalarından kaynaklanan türev türden yeknesaklıklar olurdu. Bu durumda özgün zihinsel yasalar, benim bu terimi kullandığım manada Akıl Yasaları diye bir şey olmaz; zihin bilimi de fizyoloji biliminin sadece bir dalı, ama en yüksek ve en gizemli dalı olurdu. Bu doğrultuda M. Comte, ahlaki ve düşünsel fenomenlerin bilimsel idrakinin yalnızca fizyologlara ait olduğunu iddia etmekte ve Psikoloji'ye ya da tam olarak adlandırıldığı şekliyle Zihinsel Felsefe'ye bir bilim olma niteliği vermemekle kalmayıp, onu, amaçlarının ve iddialarının hayali doğası bakımından neredeyse astrolojiyle aynı seviyeye yerleştirmektedir.

Ancak, söylenebilecek her şey söylendikten sonra, akıl durumları arasında birbirini izleyen yeknesaklıklar olduğu ve (s. 591) bunların gözlem ve deney yoluyla tespit edilebileceği tartışılmaz bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Dahası, her zihinsel durumun öncülü ve en yakın nedeni olarak bir sinirsel durum olduğu, son derece olası olsa da, şimdiye kadar bunun duyular için kanıtlanabildiği kadar kesin bir şekilde kanıtlandığı iddia edilemez; hatta bu kesin olsaydı bile, yine de herkes bu sinirsel durumların özellikleri hakkında tamamen cahil olduğumuzu kabul etmek zorundadır; bunlardan birinin diğerinden hangi bakımdan farklı olduğunu bilmiyoruz ve şimdilik bilme olanağımız da yok; bunların ardışıklığını ya da birlikte varoluşunu incelemenin tek yolu, bunların üreticileri ya da nedenleri olduğu varsayılan zihinsel durumların ardışıklığını ve birlikte varoluşunu gözlemek olmalıdır. Bu nedenle, zihinsel fenomenler arasında ortaya çıkan ardışıklıklar, sinirsel organizasyonumuzun fizyolojik yasalarından çıkarsanamaz ve bunlara ilişkin tüm gerçek bilgi, her zaman olmasa da en azından bir süre için, zihinsel ardışıklıkların kendilerinin gözlem ve deney yoluyla doğrudan incelenmesinde aranmaya devam etmelidir. Dolayısıyla, zihinsel fenomenlerimizin düzeni, daha genel fenomenlerin yasalarından çıkarsanmak yerine, bu fenomenlerin içinde incelenmesi gerektiğinden, kendine özgü ve ayrı bir Akıl Bilimi vardır.

Gerçekten de bu bilimin, fizyoloji bilimiyle olan ilişkisi asla göz ardı edilmemeli ya da küçümsenmemelidir. Akıl yasalarının hayvansal yaşam yasalarından kaynaklanan türev yasalar olabileceği ve bu nedenle doğruluklarının en nihayetinde fiziksel koşullara bağlı olabileceği hiçbir şekilde akıldan çıkarılmamalıdır ve fizyolojik durumların ya da fizyolojik değişimlerin zihinsel ardışıklıkları değiştirmedeki ya da bunlara karşı koymadaki etkisi psikoloji çalışmalarının en önemli alanlarından biridir. Fakat öte yandan, psikolojik analizin kaynaklarını reddetmek ve akıl teorisini yalnızca fizyolojinin şu anda sağladığı veriler üzerine inşa etmek, bana ilkesel olarak büyük bir hata ve hatta pratikte daha da vahim bir hata gibi görünmektedir. Akıl bilimi ne kadar kusurlu olursa olsun, fizyolojinin ona karşılık gelen kısmından çok daha ileri bir durumda olduğunu söylemekten çekinmiyorum; birincisini ikincisi uğruna bir yana bırakmak, bana göre, tümevarım felsefesinin gerçek kurallarının ihlali anlamına gelir ki bu, insan doğası biliminin bazı çok önemli alanlarında hatalı sonuçlara yol açmak demektir ve nitekim açmaktadır da.

§ 3. Öyleyse Psikolojinin konusu, bir zihinsel durumun bir diğerini takip ettiği; bir diğerinin neden olduğu ya da en azından bir diğerini takip etmesine neden olduğu nihai ya da türevsel yasalar olan ardışıklığın yeknesaklıklarıdır. Bu kanunlardan bazıları genel, bazıları ise daha özel niteliktedir. Aşağıda en genel yasalara örnekler verilmiştir:

Birincisi. Bizde herhangi bir bilinç durumu bir kez uyarıldığında, hangi nedenden dolayı olursa olsun, aynı bilinç durumunun daha düşük bir derecesi, birincisine benzeyen, ancak yoğunluğu daha düşük bir bilinç durumu, ilk başta onu uyaran böyle bir nedenin varlığı olmaksızın bizde yeniden üretilebilir. Böylece, bir nesneyi bir kez görmüş ya da dokunmuşsak, daha sonra o nesne gözümüzün önünden ya da elimizin altından kaybolursa bile onu düşünebiliriz. Bir olay karşısında sevinçli ya da üzüntülü olmuşsak, mutlu ya da acı verici nitelikte yeni bir olay meydana gelmemiş olsa da, geçmişteki sevincimizi ya da üzüntümüzü düşünebilir ya da hatırlayabiliriz. Bir şair hayali bir nesnenin; Tembellik Şatosu'nun, Una'nın ya da Hamlet'in bir resmini

zihninde canlandırdığında, daha sonra yeni bir zihinsel birleştirme eylemine gerek kalmadan yarattığı ideal nesneyi düşünebilir. Bu yasa, Hume'un diliyle, her zihinsel *izlenimin* kendine ait bir *ideası* olduğu şeklinde ifade edilir.

(s. 592) İkinci olarak. Bu idealar ya da ikincil zihinsel durumlar, izlenimlerimiz ya da diğer idealar tarafından, İlişkilendirme Yasaları olarak adlandırılan belirli yasalara göre harekete geçirilir. Bu kanunlardan ilki, benzer ideaların birbirini harekete geçirme eğiliminde olmasıdır. İkincisi, iki izlenim aynı anda ya da art arda sık sık deneyimlendiğinde (hatta düşünüldüğünde), bu izlenimlerden biri ya da onun ideası ne zaman tekrarlanırsa, diğerinin ideasını harekete geçirme eğiliminde olmasıdır. Üçüncü yasa ise, izlenimlerden birinin ya da her ikisinin birden daha yoğun olmasının, onları birbirleri tarafından uyarılabilir hale getirmede, daha büyük bir birleşme sıklığına karşılık geldiğidir. Bunlar idealar yasalarıdır, bu noktada bu yasalar üzerinde fazla durmayacağım, ancak okuyucuyu psikolojik olduğu varsayılan eserlere, özellikle de Bay James Mill'in *Analysis of the Phenomena of the Human Mind* (İnsan Zihninin Fenomenlerinin Analizi) adlı kitabına yönlendireceğim; bu eserde çağrışımın temel yasaları, birçok uygulamalarıyla birlikte, bolca ve ustalıkla örneklendirilmiştir.*

Bu basit ya da temel Akıl Yasaları, deneysel araştırmanın olağan yöntemleriyle saptanmıştır; başka bir yolla da saptanamazdı. Ancak bu şekilde belirli sayıda temel yasa tespit edildikten sonra, bu yasaların gerçek fenomenleri açıklamada ne kadar ileri gidebileceği makul bir bilimsel araştırma konusudur. Bu basit yasalardan karmaşık düşünce ve duygu yasalarının sadece üretilebileceği değil, aynı zamanda üretilmesi gerektiği de açıktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, mesele her zaman bir Nedenler Bileşimi değildir: bir araya gelen nedenlerin etkisi her zaman tam olarak bu nedenlerin ayrı oldukları zamanki etkilerinin toplamı değildir ve hatta her zaman onlarla aynı türden bir etki de değildir. Tümevarım teorisinde çok önemli bir yer tutan ayrıma geri dönecek olursak, akıl fenomenlerinin yasaları bazen mekanik, bazen de kimyasal yasalara benzer. Çok sayıda izlenim ya da idea zihinde birlikte işlediğinde, bazen kimyasal bileşime benzer bir süreç gerçekleşir. İzlenimler, her biri tüm grubun idealarını kolayca ve anında çağırarak kadar sık bir arada deneyimlendiğinde, bu idealar bazen birbiri içinde eriyip kaynaşır ve birkaç ideadan ziyade tek bir ideaymış gibi görünür; aynı şekilde, yedi prizmatik renk hızlı bir şekilde arka arkaya göze gösterildiğinde, ortaya çıkan duyum beyazdır. Fakat bu son durumda, yedi rengin birbirlerini hızla takip ettiklerinde beyazı *ürettiklerini*, ama gerçekte beyaz *olmadıklarını* söylemek ne kadar doğruysa, bana öyle geliyor ki, birkaç basit ideanın bir araya gelmesiyle oluşan Karmaşık İdea, gerçekten de basit görüldüğünde (yani, ayrı unsurlar onda bilinçli

* Bu bölüm yazıldığında, Profesör Bain henüz Akıl üzerine derin incelemesinin ilk bölümünü ("Duyular ve Akıl") bile yayınlamamıştı. Bu eserde çağrışım yasaları daha önceki herhangi bir yazar tarafından yapılandırılan daha kapsamlı bir şekilde ifade edilmiş ve daha geniş bir şekilde örneklendirilmiştir; "Duygular ve İrade"nin yayınlanmasıyla tamamlanan eser, artık zihinsel fenomenlerin meşru bir Tümevarım temelinde kıyaslanamaz bir şekilde en eksiksiz analitik açıklaması olarak anılabilir. Daha yakın bir zamanda, Bay Bain, "Analiz"in yeni bir baskısına, analitik akıl bilimini en son gelişmelere ulaştırmayı amaçlayan notlar ekleyerek bana katıldı.

Karmaşık zihinsel fenomenlerin açıklanmasında çağrışım yasalarının birçok çarpıcı uygulaması da Bay Herbert Spencer'in "Psikolojinin İlkeleri" adlı eserinde yer almaktadır.

olarak ayırt edilemediğinde), basit ideaların onlardan *oluştugu* değil, *onlardan kaynaklandığı* ya da *onlar tarafından üretildiği* söylenmelidir. Portakal ideamız gerçekten de belirli bir renk, belirli bir biçim, belirli bir tat ve koku vb. basit idealardan *oluşur*, çünkü bilincimizi sorgulayarak ideadaki tüm bu unsurları algılayabiliriz. (s. 593) Ancak, bir nesnenin şeklini gözle algılamamız kadar basit görünen bir his olarak, diğer duyularımızdan türetilen ve o olmadan böyle bir görsel algının asla var olamayacağı kesin olarak tespit edilmiş olan ideaların tümünü algılayamayız; aynı şekilde, Uzama ideamızda, kas yapımızdan türetilen ve ideanın kaynaklandığı kesin olarak gösterilmiş olan o temel dayanak idealarını da keşfedemeyiz. Dolayısıyla bunlar zihinsel kimya vakalarıdır; bu vakalarda basit ideaların karmaşık ideaları oluşturduğunu değil, onları ürettiğini söylemek daha doğrudur.

Aklın diğer tüm bileşenlerine; inançlarına, soyutlayıcı tasavvurlarına, hissiyatlarına, duygularına ve istençlerine gelince, bunların tamamının az önce örneklediğimiz benzer şekilde bir kimya ile basit duyumsama idealarından üretildiğini düşünenler (aralarında Hartley ve *Analiz*'in yazarı da vardır) bulunmaktadır. Bu düşünürler savlarının büyük bir kısmını ortaya koymuşlardır, ancak tamamını kanıtladıkları konusunda tatmin olmuş değilim. Onlar zihinsel kimya diye bir şeyin var olduğunu göstermişlerdir; A hissinin heterojen doğasının, B ve C ile ilişkili olarak düşünüldüğünde, bu hissin B ve C'den üretilmesine karşı kesin bir argüman olmadığını ortaya koymuşlardır. Bunu kanıtladıktan sonra, A'nın bulunduğu yerde B ve C'nin de bulunduğunu ya da bulunmuş olabileceğini göstermeye girişmişlerdir ve bu bağlamda, A'nın niçin B ve C'den üretilmemesi gerektiğini sormuşlardır. Ancak bu ispat kabul edilebilir en yüksek bütünlük derecesine ulaştırılsa bile; (şimdiye kadar her durumda gösterilemediği gibi) daha derin zihinsel duygular deneyimlendiğinde, birbiriyle ilişkili belirli idealar gruplarının yalnızca mevcut olabileceği değil, aynı zamanda gerçekten de mevcut olduğu gösterilse bile, bu yalnızca Uyuşma Yöntemi anlamına gelir; ona denk düşer ve Fark Yöntemi'nin daha kesin kanıtlarıyla doğrulanana kadar nedenselliği kanıtlanamaz. Soru, İncanın yalnızca ideaların yakın ilişkisinden ibaret olup olmadığı ise, gerekli yakınlık derecesiyle ilişkilendirilmeleri koşuluyla, her türlü ideanın inanca yol açtığı doğru olup olmadığını deneysel olarak incelemek gerekecektir. Eğer sorgulama ahlaki duyguların, örneğin ahlaki kınama duygusunun kökeniyle ilgiliyse, ahlaki olarak onaylanmayan tüm eylem çeşitlerini ya da akıl durumlarını karşılaştırmak ve tüm bu durumlarda, eylemin ya da akıl durumunun, onaylamayan zihinde, nefret uyandıran ya da mide bulandıran fikirlerin belirli bir sınıfıyla ilişkilendirilerek bağlantılı hale geldiğinin gösterilip gösterilemeyeceğini ya da makul bir şekilde tahmin edilip edilemeyeceğini görmek gerekir ve şu ana kadar bunun için uygulanan yöntem, Uyuşma yöntemidir. Ancak bu, yeterli değildir. Bunun ispatlandığını varsayarsak, Fark Yöntemiyle, bu belirli türden nefret uyandıran ya da mide bulandıran fikirlerin, daha önce kayıtsız kalınan bir eylemle ilişkilendirildiğinde, bu eylemi ahlaki açıdan onaylanmama konusu haline getirip getirmeyeceğini denemek zorundayız. Bu soruya olumlu bir yanıt verilebilirse, insan aklının bir yasası olduğu, bu özel tanımın bir çağrışımının ahlaki kınamanın üretken nedeni olduğu gösterilir. Tüm bunların böyle olduğu son derece

muhtemel hale getirilmiştir, ancak deneyler tam ve kesin bir tümevarım için gerekli hassasiyet derecesinde yapılmamıştır.²

Şunu da unutmamak gerekir ki, bu zihinsel fenomenler teorisinin (s. 594) iddia ettiği her şey kanıtlanabilseydi bile, daha karmaşık duyguların yasalarını daha basit olanların yasalarıyla çözmemiz mümkün olmazdı. Zihinsel fenomenlerin bir sınıfının diğerinden türetilmesi, ortaya konulabildiği zaman, psikolojik kimyada oldukça ilginç bir olgusal gerçekliktir; ancak bu, oksijen ve sülfürün özelliklerine ilişkin bilginin, spesifik gözlem ve deney olmaksızın sülfürik asidin özelliklerini çıkarmamızı sağlaması gibi, üretilen fenomenin deneysel olarak incelenmesi gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Bu nedenle, yargılarımızın, arzularımızın ya da istençlerimizin kökenini daha basit zihinsel fenomenlerle açıklama girişiminin nihai sonucu ne olursa olsun, Tümevarım ilkelerine uygun olarak özel bir araştırma yoluyla karmaşık fenomenlerin dizilimlerini tespit etmek daha az zorunlu değildir. Böylelikle, İnançla ilgili olarak, psikologlar her zaman doğrudan bilinçle hangi inançlara sahip olduğumuzu ve hangi yasalara göre bir inancın diğerini ürettiğini; bir şeyin zihin tarafından doğru veya yanlış bir şekilde başka bir şeyin kanıtı olarak kabul edildiği yasaların neler olduğunu araştırmak zorunda kalacaklardır. Arzu ile ilgili olarak da, hangi nesneleri doğal olarak arzuladığımızı ve hangi nedenlerle aslında kayıtsız olduğumuz, hatta hoşumuza gitmeyen şeyleri arzulamaya zorlandığımızı incelemeleri gerekecektir ve benzeri. Genel çağrışım yasalarının, zihnin bu daha karmaşık durumları için de, daha basit olanlarla aynı şekilde, geçerli olduğu belirtilebilir. Bir arzu, bir duygu, daha yüksek soyutlama düzeyindeki bir fikir, hatta alışkanlık haline geldiklerinde yargılarımız ve istençlerimiz bile, basit idealarımızla tam olarak aynı yasalara göre çağrışım yoluyla anımsanır.

§ 4. Bu sorgulamalar sırasında, bir akıl durumunun başka bir akıl durumu tarafından üretilmesinin herhangi bir beden durumundan ne kadar etkilendiğini araştırmak, doğal ve gerekli olacaktır. En yaygın gözlem, farklı zihinlerin aynı psikolojik nedenlerin etkisine çok farklı derecelerde duyarlı olduğunu göstermektedir. Örneğin, arzu edilen belirli bir nesne fikri, farklı zihinlerde çok farklı derecelerde arzu yoğunluğu yaratacaktır. Farklı zihinlere sunulan aynı meditasyon konusu, onlarda çok farklı derecelerde düşünsel eylem uyandıracaktır. Farklı bireylerdeki bu zihinsel duyarlılık farklılıkları, ilk olarak, özgün ve nihai gerçekler olabilir ya da ikinci olarak, bu bireylerin önceki zihinsel geçmişlerinin sonuçları olabilir ya da üçüncü ve son olarak, fiziksel yapı çeşitlerine bağlı olabilirler. Bireylerin önceki zihinsel geçmişlerinin, zihinsel karakterlerinin tümünü üretmede ya da değiştirmede bir payı olması gerektiği, akıl yasalarının kaçınılmaz bir sonucudur; ancak bedensel yapı farklılıklarının da buna eşlik ettiği, tüm fizyologların ortak deneyimleriyle doğrulanan görüşüdür. Üzülerek belirtmek gerekir ki, şimdiye kadar bu deneyim, gerekli analizler yapılmaksızın kaba bir şekilde kabul edilmiş ve gerçek bilginin ilerlemesine en çok zarar veren ampirik genellemelerin temelini oluşturmuştur.

² Ahlaki duyarlılıklar söz konusu olduğunda, doğrudan deneyimin yerini büyük ölçüde tarihsel deneyim alır ve bu duyarlılıkların hangi özel çağrışımlarla ortaya çıktığını kesinliğe yakın bir şekilde izleyebiliriz. Bu, adalet duygusuna ilişkin olarak, bu satırların yazarının *Utilitarianism (Yararlılık)* adlı küçük çalışmasında ele alınmaya çalışılmıştır.

Farklı kişilerin zihinsel yatkınlıklarında ya da duyarlılıklarında gerçekten var olan doğal farklılıkların çoğu zaman organik yapılarındaki farklılıklarla bağlantısız olmadığı kesindir. Ancak bundan, bu organik farklılıkların her durumda zihinsel fenomenleri doğrudan ve anında etkilemesi gerektiği sonucu çıkmaz. Genellikle onları, psikolojik nedenler aracılığıyla etkilemektedirler. Örneğin, belirli bir haz fikri, alışkanlık ya da eğitimden bağımsız olarak bile, farklı kişilerde çok farklı şiddette arzular uyandırabilir ve bu, onların farklı sinirsel duyarlılık derecelerinin ya da türlerinin sonucu olabilir; (s. 595) ancak bu organik farklılıkların haz verici duyumun kendisini, bu kişilerden birinde diğerinden daha yoğun hale getireceğini unutmamalıyız; böylelikle haz düşüncesi de daha yoğun bir duygu olacak ve salt zihinsel yasaların işlemesiyle, arzunun kendisinin fiziksel özellikten doğrudan etkilendiğini varsaymaya gerek olmaksızın, daha yoğun bir arzu yaratacaktır. Burada olduğu gibi pek çok durumda, bedensel yapı farklılıklarından zorunlu olarak kaynaklanması gereken fiziksel duyumların türündeki ya da yoğunluğundaki farklılıklar, diğer zihinsel fenomenlerin yalnızca derecesindeki değil, türündeki farklılıkları bile açıklayacaktır. Bu öylesine doğrudur ki, farklı akıl *nitelikleri* ve farklı zihinsel karakter tipleri bile doğal olarak genellikle duyumlardaki yoğunluk farklılıkları tarafından üretilecektir; Bay Martineau'nun Dr. Priestley üzerine yazdığı ve daha önceki bir bölümde anılan başarılı makalesinde çok iyi bir şekilde belirtildiği gibi:

“Bütün bilginin unsurlarını oluşturan duyumlar ya eşzamanlı ya da ardışık olarak alınır: bir meyvenin kokusu, tadı, rengi, biçimi vb. gibi birkaçı aynı anda alındığında, bunların birlikteliği bir *nesneye* ilişkin ideamızı oluşturur; ardışık olarak alındığında, bunların birlikteliği bir *olaya* ilişkin ideamızı oluşturur. O halde, eşzamanlı ideaların birlikteliğini destekleyen herhangi bir şey, nesnelerin bilgisini, niteliklerin algılanmasını üretme eğiliminde olacaktır; ardışık düzende birlikteliği destekleyen herhangi bir şey ise, olayların bilgisini, oluş sırasını ve neden-sonuç bağlantısını üretme eğiliminde olacaktır; başka bir deyişle, ilk durumda, şeylerin haz ve acı veren özelliklerine dair ayırt edici bir duyguya sahip, kavrayıcı bir zihin, ihtişamlı ve güzel olana dair bir his ortaya çıkacaktır: öbüründe ise, hareketlere ve fenomenlere karşı dikkatli bir zihin, rasyonel ve felsefi bir akıl. Şimdi, herhangi bir güçlü izlenimin varlığı sırasında deneyimlenen tüm duyumların bu izlenimle ve birbirleriyle güçlü bir şekilde ilişkili hale geldiği kabul edilen bir ilkedir ve duyarlı bir yapının eşzamanlı duyularının (yani, canlı izlenimlere sahip olanın) farklı biçimlendirilmiş bir zihinden daha yakından harmanlanacağı sonucu çıkmaz mı? Eğer bu önerme gerçekte bir temele sahipse, bizi önemsiz olmayan bir çıkarıma götürür; doğanın bir bireye büyük bir özgün duyarlılık bahsettiği yerlerde, bu birey muhtemelen doğa tarihine düşkünlük, güzel ve ihtişamlı olandan zevk alma ve ahlaki coşku ile ayırt edilecektir; duyarlılığın sıradan olduğu yerlerde, zevk ve coşku eksikliği ile birlikte bilim sevgisi, soyut gerçek, muhtemelen sonuç olacaktır.”

Bu örnekten anlıyoruz ki, genel akıl yasaları daha net bir şekilde bilindiğinde ve her şeyden öte bu yasalar zihinsel özelliklerin detaylı açıklanmasına daha ustaca uygulandığında, bu özelliklerin normalde sanılandan çok daha fazlasını açıklayacaklardır. Ne yazık ki, son ve mevcut neslin on sekizinci yüzyıl felsefesine karşı tepkisi, analitik araştırmanın bu büyük alanının çok genel bir şekilde ihmal edilmesine yol açmıştır; sonuç olarak, son zamanlardaki ilerleme hiçbir şekilde ilk vaatleri ile orantılı olmamıştır. İnsan

doğası üzerine spekülasyon yapanların çoğu, insanlar arasında algıladıkları ya da algıladıklarını düşündükleri zihinsel farklılıkları, bu zihinsel farklılıkları çoğunlukla üretildikleri ve ortadan kaldırıldıklarında varlıkları sona erecek olan dışsal nedenlere bağlamak için gerekli düşünce süreçleriyle kendilerini uygun hale getirme zahmetine girmek yerine, (s. 596) dogmatik bir şekilde, bunların ne açıklanması ne de değiştirilmesi mümkün olan mutlak gerçekler olduğunu varsaymayı tercih etmektedir. Avrupa düşüncesindeki geçici hakimiyetini henüz kaybetmemiş olan Alman metafizik spekülasyon ekolü, diğer birçok zararlı etkisinin yanı sıra, buna da neden olmuştur; psikolojik yelpazenin karşıt uç noktasında ne erken ne de yakın tarihli hiçbir yazar, gerçek bilimsel ruhtan bu tarz bir sapmayla M. Comte'tan daha yüksek derecede sorumlu tutulamaz.

En azından insanlarda, eğitimdeki ve dış koşullardaki farklılıkların, karakterin büyük bir kısmına yeterli bir açıklama getirebildiği kesindir; geriye kalan kısım ise büyük ölçüde, aynı dışsal ya da içsel nedenin farklı bireylerde yarattığı duyumlardaki fiziksel farklılıklarla açıklanabilir. Bununla birlikte, bu açıklama biçimlerini kabul etmiyor gibi görünen bazı zihinsel gerçeklikler de vardır. En kuvvetli örnek olarak, hayvanların çeşitli içgüdüleri ve insan doğasının bu içgüdülere tekabül eden kısmı verilebilir. Hipotez yoluyla bile olsa, bunların yalnızca psikolojik nedenlerle tatmin edici, hatta akla yatkın bir açıklamaya kavuşturulabileceği hiçbir yöntem önerilmemiştir ve bunların, beynin ve sinirlerin fiziksel koşullarıyla, salt duyumlarımızın sahip olduğu kadar olumlu, hatta doğrudan ve yakın bir bağlantıya sahip olduğunu düşünmek için büyük bir neden vardır. Bu faraziye (muhtemelen şunu eklemek de yersiz değildir), bu içgüdülerin insanlarda ve hatta evcilleştirilmiş hayvanların bazılarında bile diğer zihinsel etkiler ve eğitim yoluyla herhangi bir ölçüde değiştirilebileceği veya tamamen kontrol altına alınabileceği tartışılmaz gerçeğiyle hiçbir şekilde çelişmez.

Organik nedenlerin diğer zihinsel fenomen sınıfları üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olup olmadığı, içgüdüler söz konusu olduğunda bile organik koşulların kesin doğası gibi, şimdiye kadar tespit edilmekten uzaktır. Bununla birlikte, beyin ve sinir sistemi fizyolojisi öylesine hızlı bir ilerleme halindedir ve sürekli olarak öylesine yeni ve ilgi çekici sonuçlar ortaya koymaktadır ki, zihinsel özellikler ile beyin ve sinir aygıtının yapısında duyularımız tarafından algılanabilen herhangi bir çeşitlilik arasında gerçekten bir bağlantı varsa, bu bağlantının doğası şu anda düzgün bir şekilde keşfedilme yolundadır. Beyin fizyolojisindeki son keşifler, var olabilecek böyle bir bağlantının Gall ve takipçilerinin iddia ettiğinden tamamen farklı bir karaktere sahip olduğunu ve bundan sonra konuyla ilgili gerçek teori ne olursa olsun, frenolojinin en azından savunulamaz olduğunu kanıtlamış görünmektedir.

(Bölüm IV Sonu)

BOŞ Bırakılmıştır

Prof. Dr. Metin Özügürlü ile “Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle Sosyal Politika Kavrayışı”na Bakış

A Perspective on “Understanding Social Policy through the Analytical Primacy of Class Struggle” with Prof. Dr. Metin Özügürlü

Ali Murat Özdemir, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuk Ana Bilim Dalı Ankara/Türkiye. Eposta: alimurat_ozdemir@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8073-2081>

Göksu Uğurlu, Dr., Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Ankara/Türkiye. Eposta: goksuugurlu@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5260-5966>

Elif Kumru Paksoy, Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı Ankara/Türkiye. Eposta: kumrupaksoy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8194-0066>

Öz

Prof. Dr. Metin Özügürlü ile sosyal politikanın sınıflar mücadelesine dayalı bir perspektifle nasıl kavranabileceğine dair kapsamlı bir söyleşi gerçekleştirildi. Görüşmede sosyal politikanın tarihsel gelişimi, ana akım yaklaşımların birey temelli analizleri ve bunlara karşı sınıflar arası ilişkileri merkezine alan alternatif bakış açıları ele alındı. Beveridge ve Bismarck modellerinden Esping-Andersen’in kuramsal çerçevelerine uzanan geniş bir yelpazede sosyal politika anlayışları tartışıldı. Neoliberalizmin etkisiyle ortaya çıkan dönüşümler ve “yeni feodalizm” gibi güncel kavramsallaştırmaların sosyal politika kavrayışı üzerine etkileri değerlendirildi. Emek gücünün meta formu, kolektif işçi kavramı ve üretimin teknolojik dönüşümünün sosyal politika analizi üzerindeki etkileri üzerinde duruldu.

Anahtar sözcükler: Sosyal Politika, Sınıf Mücadelesi, Neoliberalizm, Emek, Sermaye

ABSTRACT

A comprehensive interview was conducted with Prof. Dr. Metin Özügürlü on how social policy can be understood through a class struggle-oriented perspective. Prof. Özügürlü addressed the historical development of social policy, the dominance of individual-centered approaches in mainstream analyses, and alternative perspectives focusing on class relations. Social policy frameworks ranging from the Beveridge and Bismarck models to theoretical contributions by Esping-Andersen were discussed. The effects of neoliberal transformations and contemporary concepts such as “neo-feudalism” on social policy perceptions were critically examined. The discussion also focused on the commodity form of labor power, the concept of collective worker, and the impact of technological transformations in production.

Keywords: Social Policy, Class Struggle, Neoliberalism, Labor, Capital

Hocam uygun görürseniz sizinle sosyal politikanın nasıl anlaşılması gerektiği üzerine konuşmak istiyoruz. Sizin önerdiğiniz “Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle Sosyal Politika Kavrayışı” gibi bir başlık altında toplayabiliriz sorunsalı herhalde. Sınıf mücadelesi vurgusu ile düşündüğümüzde sosyal politikanın dünü ve bugünü nasıl okuyabiliriz?

Söyleşi için böyle genel bir soruyla geldiğinizde küçük akademik bir tartışmayı kısırtır düşüncesiyle “Sınıflar Mücadelesinin Analitik Önceliğiyle Sosyal Politika Kavrayışı” gibi, böyle afli bir başlık attım. Ki bu perspektifin, sınıflar mücadelesine analiz önceliği vererek sosyal politika üzerine düşünmenin, sosyal politika ile ilgili hem kamu politika setlerinin analizi bakımından hem de sosyal politika olgularının analizi bakımından onun gerçek bilgisine erişmek ve onu açıklayıcı bir tarzda ele almak için çok önemli olduğunu düşünüyorum.

Aslında bu soru etrafında, “sınıflar mücadelesinin analitik önceliği” şeklindeki bir saptamanın, genel olarak sosyal politika disiplindeki ana akım yaklaşımların tasnifi bakımından da “Onlar hangi analitik öncelikle neye analiz önceliği vererek bakmışlar?” sorusunu sorarak bir tasnif yaptım. Yani hepimizin başka başlıklar altında, sosyal politikanın dar tanımı, geniş tanımı, meta-dışlaşma derecesine bağlı olarak ülkelerin sosyal politika etiketlerinin verilmesi ya da sigorta sistemi çerçevesinde ya da haklar çerçevesinde yurttaşlık kurumu çerçevesinde, sosyal politikanın tanımlanması şeklindeki o geniş literatürü de “Analiz önceliği ne bu yaklaşımların?” sorusunu sorarak onlara bir sınıflandırma yapma çabası içerisine girdim.

Benim için de yeni oldu. Yani, bildiğim yaklaşımları bu soruyu sorarak yeniden düşünmek, onlar hakkında... Dolayısıyla bir ona değineceğim. Yani sosyal politika analizlerinin analitik öncelikleri ölçütü çerçevesindeki sınıflandırmasını yapacağım. Ardından da benim önerimin, sınıflar mücadelesi kavrayışı meselesinin sosyal politika analizinde nasıl ete kemiğe büründüğü hususu konusundaki değerlendirmelerimi aktaracağım.

Şimdi burada iddiam şu; sınıflar mücadelesine analitik öncelik verildiğinde, ki sınıf mücadelesini de sınıfları hem oluşturan hem de sınıflar arasındaki ilişkiselliği -ilişkisel yani sınıfların bizzatı ayrı formlarına değil, onların arasındaki ilişkiyi- analizin odağına yerleştiren bir kavrayıştır sınıflar mücadelesi kavrayışı. Bu mücadele ifadesi sınıflar söz konusu olduğunda tabii ki temel sınıflar, kapitalist toplumsal ilişkilerle sınırlı bir analizi burada ifade ediyoruz. Kapitalizmin şu ya da bu gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin.

İkincisi bu mücadele terimi aynı zamanda bu ilişkinin -emek ve sermaye arasındaki ilişkinin- bir uzlaşmazlık ihtiva eden karşıtlık ilişkisi olduğunu da imliyor. Böyle bir varsayımı, ön kabulü de var. Dolayısıyla bu perspektifle bakıldığında sosyal politikayı hem kamu politikalarının sosyal karakteristiği anlamında sosyal politika, yani ayrık bir kamu politika seti olarak değil de, hani sağlık politikası, eğitim politikası bir de sosyal politika gibi değil de genel olarak, bir bütün olarak kamu politikalarının, sosyal politik içeriği ile bu sosyal politik içeriğin hedef nüfusa ya da olguya etkisinin analizinde sınıflar mücadelesini [hesaba katıyor]. Yani “Neyin analizinde? İnceleme nesnesi ne bu sosyal politikanın?” dendiğinde, ben müstakil bir kamu politika seti olarak sosyal politika düşünme yanlısıyım. Yani bugünkü, devlet örgütlenmesi, bakanlık örgütlenmesinde adı konulan -bazen sosyal yardım diye bazen sosyal politika diye- tarzı değil, bir bütün olarak kamu politikalarının sosyal politik içeriği diye bakılması gerektiği kanısındayım. Çünkü sosyal politikanın varlık koşulu, yani herhangi bir kamu politikasının sosyal politik içeriği var mı yok mu dendiğinde, bunun bence temel ölçütü: “Toplumsal eşitsizlikleri giderici etkiye sahip mi? Söz konusu kamu politikası, ulaşım politikası, sağlık politikası, eğitim politikası, barınmaya ilişkin kamu politikaları toplumsal eşitsizlikleri giderici mahiyette bir etkiye sahip mi?” Buna yanıt olumluysa o kamu politikasının sosyal politik içeriği söz konusu olur. Bunu sağlayabildiği ölçüde zaten sosyal bütünleşmeye, çatışmacı değil daha bütünleşmeci bir toplumsal inşasına da katkısı olur.

Dolayısıyla sosyal politika mefhumunu; toplumsal eşitsizlikleri, sınıfsal eşitsizlikleri giderici etkiye sahip kamu politikaları ve bunu gerçekleştirebildiği ölçüde de toplumsal bütünleşmeye katkı sağlayan

etkisiyle tanımlayabiliriz, anlayabiliriz. Eğer toplumsal eşitsizlikleri giderici bir etkiye sahip değil ise adını isterseniz müstakil bir Sosyal Politika Bakanlığı koyun ve onlar sosyal yardımlarla işteğal etsinler orada bir sosyal politikanın mevcudiyetinden bence söz edilemez. Şimdi bu biraz değişik gelmiş olabilir; hani olguyu benim ona yüklediğim anlamla adlandırıyor olmam. Burada da o zaman sosyal politika alanında neler var ona bakalım.

Bir; disiplin olarak sosyal politika var. İki, kamu politikası seti olarak sosyal politika var. Üç, kamu politikasının hedefleri olarak sosyal politika var. Yani esas olarak sosyal politika literatürü dediğimiz zaman bu üç ögeyi kavrayan, bu üç ögenin birine ya da ikisine ağırlık veren bir yazını, literatürü kastediyoruz. Şimdi, sosyal politikanın, sosyal politika analizlerinde ana akım karakteristiği olan neredeyse on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayan bir literatür... Günümüze kadar giden-gelen akış içerisinde, bütün ana akım yaklaşımların ortak bir özelliği analiz birimlerinin tekil birey olması. Yani işçi birey, hak sahibi yurttaş birey, efendim işte piyasa gereklerine tabi olma derecesi bakımından -meta-dışlaşma derecesi itibariyle- yine o ülkenin yurttaşı birey, sosyal yardımların muhatabı ya da yardıma muhtaç kişi anlamında birey.

Bütün sosyal politika ana akım yaklaşımlarının ortak karakteristiği birey. Gözlem birimi farklılaşıyor olsa bile analiz birimi tümünün birey. Oysa sınıflar mücadelesi perspektifiyle bakıldığında analiz biriminin kendisi ilişki esas olarak. O çelişkili ilişki. Mücadelenin bizatihi kendisi. Bu tabii uzlaşmaları da barındırıyor. Mücadele deyince hani her zaman kavga dövüş anlamına gelmiyor kuşkusuz. Tabiiyet ilişkisini, uzlaşmaları, direnişleri içinde barındıran bir ilişkisellikten, hegemonyayı içinde barındıran bir ilişkiden söz ediyoruz.

Şimdi, geleneksel sosyal politika kavrayışında, esas olarak, bu Beveridge ve Bismarckgil sosyal politika ya da sosyal koruma, sosyal güvenlik modeli örneklerinde olduğu gibi iki farklı yaklaşım var. En gelenekseli bizim Cahit Hoca'nın* kullandığı terimle sıklet merkezinde, ağırlık merkezinde ücretli emeğin olduğu ve onu işveren, sermaye karşısında bağımlı çalışan, güçsüz konumda kavrayıp, sosyal politikayı ise ücretli emeği hem hukuk boyutuyla hem sosyal sigortalar boyutuyla koruyan, güçlendiren önlemler seti olarak kavrayan yaklaşım. Dolayısıyla işçinin güçlendirilmesine dönük düzenlemeleri, kurumsal örgütlenmeleri ve işleyişi esas alan, bunun normatif boyutuna, yani politika önerileri boyutuna da, tam da bunu yerleştiren geleneksel sosyal politika kavrayışı...

Diğer kavrayış ise; Beveridgegil, sosyal politikayı daha yurttaşlık-vatandaşlık statüsü temelinde genelleşmiş haklar olarak gören, yani illa bir istihdam ve orada prim ödeme esasına dayalı bir sosyal koruma sistemi gibi bir örgütlenmeyi kuşkusuz içeren ama kendisini bununla sınırlamayıp, genel olarak bütün ülkenin yurttaşlarına, yurttaş olmaları hasebiyle sosyal haklar temin etmeyi devletin görevi, ödevi sayan bir perspektif. Yani İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İngiltere'de İşçi Partisi iktidara geldiğinde İşçi Partisi lideri Lord Beveridge'i çağırıp "Bize sadece bir sosyal güvenlik sistemi kurmayın, öyle bir sistem kurun ki bütün bir toplumu huzura, refaha kavuştursun." demiş. O da -hani işte- Beveridgegil model denen modeli inşa etmiş: Geleneksel sosyal politika kavrayışı- işte sigorta esas, prim filan buna dayalı yapı- ile yurttaşlık çerçevesindeki haklarla ve devletin üstlendiği görevleri bunun şu ya da bu ölçütteki bileşimi üzerine kurulu bir refah toplumu, refah rejimi. Sosyal politikanın da akademi içerisinde statüsünün yükseldiği, bağımsız bir ders alanı iken bölüm statüsü kavuştuğu bir dönem olmuş. Hem endüstri ilişkileri departmanı böyle büyümüş, hem de sosyal politika, sosyal çalışma, sosyal hizmetler alanları akademide karşılığını bulmuş. Toplumsal örgütlenmenin, devlet örgütlenmesinin, devlet-toplum ilişkisindeki bu sosyal boyutun akademideki yansımaları.

Doksanlardan itibaren, bu neredeyse günümüze kadar gelen bir diğer -artık ana akım yaklaşım diyebiliriz- sosyal politika kavrayışı Polanyici bir teorik çerçeveye büyük ölçüde oturuyor. Orada da piyasa-toplum dualitesi çerçevesinde toplumun piyasa tarafından kolonize edilmeye direnişi ve toplumun piyasa gereklerine tabiiyeti meselesini geriletmesi şeklinde ifade edilen bir perspektiften; Esping-Andersen'in analiz

* Prof. Dr. Cahit Talas

boyutlarını, her bir boyuta tekabül eden değişkenleri ve onların ayrıntılı göstergelerini tanımladığı ve onların sayısal analizlerle liberal, sosyal demokrat, daha devletçi ya da paternalist bir üçlü refah rejimi tipolojisini bize çizdi. Oradaki ana nokta da meta-dışlaşma. O ilginç. Ama burada yine birey var. Bireyin, piyasa gereklerine tabiiyet derecesi meselesi. Üç nokta var Esping-Andersen'in bize sunduğu analizde: *Eligibility*-hak edebilirlik meselesi var. Bireyin sosyal haklara erişebilmesi için gereken koşullara bakıyor. Yararlanma düzeyi var. Yine birey. Sosyal haklarının kapsamı ve yeterliliği nedir? Devlet tarafından sağlanan refah hizmetleri nedir? Bireyin piyasa bağımlılığını ne ölçüde geriletmektedir? diyor. Ve bağımsızlık derecesi, yani piyasaya bağımlılık derecesini de ölçülebilir bir değişken olarak formüle ve analiz ediyor. Aslında şöyle ilginç, bu yaklaşımı ülkeye taşıyan Boğaziçi Sosyal Politika Birimi. Ayşe hocalar, Ayşe Buğralar. Ama enteresan bir şekilde mesela Esping-Andersen'den tercüme yapıldı ama bu çalışma [Esping-Andersen'in asıl ana katkısı ve analizi] tercüme edildi mi bilmiyorum, ben edilmediğini biliyorum. Hani; Türkiye acaba bu açıdan nerede yer alıyor? Söz konusu göstergeler, her bir *-dimension-* boyutun kapsadığı değişkenler, onları gösterir çalışmalar, vb. [Esping-Andersen'in analizi] Çok ayrıntılı bir analiz. Dolayısıyla böyle iki lafla geçilebilecek bir analiz de değil. Bayağı emek harcamış adamcağız analiz çerçevesini geliştirirken. Sadece teori, kuramsal, kavramsal bir çerçeve değil. Bayağı analitik bir çerçeve de aynı zamanda Esping-Andersen'in katkısı. İlginç bir şekilde o tercüme edilmedi. Yani diğer çok alakalı olmayan, ana katkısını içermeyen bir iki metnini ben kitaplarında gördüm. Ama bu mesele Esping-Andersen perspektifinden araştırma yapmaya teşvik edebilirdi Türk akademisini. Oysa bu da Polanyici bir yaklaşım. Gerçi Polanyi arka planında Marx karşıtlığını taşıyor. Belki ondan mı Esping- Andersen'i fazla şey yapmadılar, bilmiyorum ama. Yani Marx'a karşı Polanyi'yi okumuyor Esping-Andersen. Ama Polanyi'yi esas alıyor. Ve yine analiz birimi de birey.

Hocam sosyal politikanın ve genel olarak emek-sermaye ilişkisinin dönüşümü için günümüzde sıkça yeni terimler ortaya atılıyor. Bu konuda ne düşünüyorsunuz? Yani yeni feodalizm, feodalleşme gibi...

Şimdi bir dördüncü pozisyondan söz edilebilir. O ilginç. Yani ben ona kendi çalışmamda “anti-sosyal” demiştim. Anti-sosyal politika. Fakat bu neoliberal kapitalizmin 2008 krizinden sonra girdiği aşamaya yönelik olarak farklı kavramsallaştırmalar var. Muhtemelen siz de onları tartışıyorsunuz. Yeniden feodalleşme, yeni feodalizm filan gibi. Dolayısıyla böyle anti-sosyal politika yerine başka bir şeyi andırıyor gerçekten de. O teoriler de doğrudan doğruya emek-sermaye ilişkisine yönelik analizler yapıyorlar. Yeni feodalizm, yani neoliberal kapitalizmin içinde bulunduğumuz konjonktürüne yönelik analizler. “Kapitalizm bu evresinde bir tür feodalizmi andırıyor artık. İşçi-işveren ilişkisi ya da emek-sermaye ilişkisi bir efendi-uşak ilişkisini andırır hale geldi. Çünkü...” diyerek değişik analizler yapıyorlar. Ben de ilgiyle okuyorum bunları. Dolayısıyla bunlara da bir yeni feodal sosyal politika, sosyal politikanın başına da bir “şu feodalizmi” filan gibi bir şey eklemek mi gerekir? Onu bilmiyorum ama mesela 1834 tarihli İngiliz yoksulluk yasasının ilkelerini okuduğumda, Dünya Bankası'nın bize empoze ettiği sosyal politika ajandasının unsurlarıyla çok büyük benzerlikler orada söz konusu idi. Devletin “sosyal sorumluluklarını”, çağdaş sosyal politika kavrayışının çok ötesinde, sadece bedenen çalışabilir durumda olmayan ve yaşamını herhangi bir gelir olmaksızın sürdüremez konumda olan, muhtaç konumda olanlarla sınırlayan bir perspektif dayatıyorlardı. “Onun dışında kalanları piyasa halleder zaten. Onlara karışmayın.” deniyordu.

Dolayısıyla bu yeniden feodalleşme tartışmalarının sosyal politika alanına da taşınıp taşınmayacağı konusunda henüz ben emin değilim. Ama orada tabii şöyle bir problem var. Bu arkadaşlar, yani bu teoriyi geliştiren arkadaşlar, istihdam biçimlerindeki farklılaşmalara dikkat çekiyorlar. “İstihdam biçimi çok çeşitleniyor. Orada sanki böyle bağımlılık ilişkisi yokmuş gibi gözüküyor” diye analiz ediyorlar. Ama istihdam tarzını, emeğin sermaye karşısındaki konumunu analize dahil etmiyorlar. Sadece *form of employment* ile uğraşıyorlar, *mode of employment* bakmıyorlar yani. Dolayısıyla ilişkinin ana karakteristiğini analize dahil etmeyen bir perspektifle bakınca, benzer bir ilişki görüp “Aaa bu başka bir şey, belki de o anlamda feodalizmin ötesinde” diyor olabilirler tabii. Burada kritik unsur, husus kapitalist üretim kolektif işçiyi ortadan mı kaldırdı? Yani kapitalist üretimin günümüzdeki biçimi, biçimlerinde artık kolektif işçi yok mu?

Eğer yoksa evet, o zaman başka bir şeyden söz edebiliriz. Ama kolektif işçi varsa hatta bu uluslararasılaşmışsa? O zaman bir dakika, tam tersine değil mi? Dünya devrimi diye konuşmak gerekmez mi? Yani aslında üretim, emek, sermaye ilişkisinin karakterine değil, istihdam biçimlerindeki farklılaşmaya bakarak yeni feodalizm analizleri yapan arkadaşlar var.

Baktığınız zaman onu çok önceden Castells de söylüyordu: “İşçi sınıfı çözülmüştür. Mücadele kapasitesi itibariyle sönmüştür. Örgütsel bütünlüğü parçalanmıştır. Mahv-u perişandır. Bundan artık bir halt olmaz. Kendinize başka devrimci özneler arayın ey insanlık!” filan diyen bir şeyi çok önceden yazdı zaten. Bu analizler biraz onu andırıyor. Ama dediğim gibi Marx'ın kapitalizm analizinde kapitalist üretimi önceki yapılardan ayırarak; işçiyi odağa alan bir analiz söz konusu olduğunda tekil işçi değil kolektif işçidir, *collective workers* der ona. O, hammadde ile nihai ürün arasındaki sürecin tümünü ifade eder. Ve onun, tabii denetimi ve bilgisi sermayededir. Ama onun denetim ve bilgisini işçiler ele geçirebilir. O kapasiteye sahiptir. İşte fabrika konseyi. Gramsci sendika ile fabrika konseyi arasındaki ayrımı da tam burada yapar: Kolektif işçinin sermaye denetimindeki varlığını sonlandırmak ve onu ele geçirmek. Bunu ele geçirdiğin anda zaten özel mülkiyeti, fiili olarak özel mülkiyetin kullanım meselesini çözmüş oluyorsun. *Possession rights*'ı kolektifleştirilmiş oluyorsun. Dolayısıyla Gramsci o yüzden işçi, işyeri komiteleri, işyeri fabrika konseyleri tipi örgütlenmeleri gelecek toplumun nüveleri olarak söylüyor. Yani sendika gibi genelleşemez diyor. Çünkü ücretli olarak kavramaz işçiyi diyor. Üretici olarak kavrar. Üretici özelliği ile işçiye bakar.

Dolayısıyla “Bu karakteristiği de yok oldu.” derse bu analizler, yani “Kolektif işçi de yok oldu artık...” Hani bir tür artizan üretim gibi artık neredeyse. “Kişisel bağımlılık burada söz konusu.” gibi noktalara giderse o zaman “Yeni bir durum söz konusu.” diye düşünülebilir. Bu tür öğeler olabilir. Ama bunlar üretimin genel karakteristiği haline geldi mi, gelmedi mi meselesi kritik tabii. Yani bu tür yeni unsurlar ortaya çıkabilir ama bunlar geleceğin ana eğilimini mi temsil ediyor? Soru iki ise: Şu anda da kapitalist üretimin genel karakteristiğini mi bize veriyor? Bu ikisine “Henüz değil.” diye yanıt veriyorsak, o zaman sosyal politika analizlerinde emek-sermaye ilişkisi himaye edenler ve himayeyi kabul edenler ilişkisine dönüşmüştür demek biraz şey geliyor. Bu dönemde sosyal politika sosyal yardımlara indirgenmiş vaziyette zaten. Ve sosyal yardımlar da risk grupları ile sınırlandırılmış bir kamu sorumluluğu olarak, kamusal sorumluluk olarak söz konusu oluyor.

Şimdi bu geleneksel, çağdaş ve yeni özellikleriyle sosyal politika ana akım yaklaşımlarına ilişkin değerlendirmeleri yaptıktan sonra sınıflar mücadelesinin analitik önceliğiyle bu meseleye bakmanın ne anlama geldiği konusuna isterseniz değineyim.

Tabii hocam, lütfen...

Ekonomi-politik ve hukuku iç içe geçiren bir heyetin karşısında olduğum için özellikle katkılarınıza ve eleştirilerinize muhtaç değerlendirmeler yapacağım. Orada önemli gördüğüm ve tartışmak istediğim şu: Ben, emek-sermaye ilişkisinde emeğin meta formu meselesinin sosyal politika analizi bakımından önemli olduğunu düşünüyorum. Polanyi de bir sözde meta diyor emek gücüne. Marx da özel meta diyor. Hani herhangi bir meta, böyle bir şey demiyor emek gücünden söz ederken. Tabii Polanyi onu sırf emeğe özgü olarak söylemiyor. Yani varlığı piyasada değişim için üretilmemiş olan her şey sözde metadır. Toprak da sözde metadır. Yani toprağı alırsın, satarsın arsayı ama hani o da *quasi-commodity*'dir, sözde metadır diyor. Marx'ınki çok farklı tabii. Marx'ınki esas olarak doğrudan doğruya kapitalizmin ana karakterini deşifre etme ve onu eleştirme, onun temel eleştirisini ve sömürü ilişkisini deşifre eden bir kavramsallaştırma olarak emeğin üretken kapasitesinin metalaşmış olma gerçeğini vurguluyor.

Şimdi sınıflar mücadelesinin analitik önceliğiyle bu ilişkiye bakmak ne anlam ifade ediyor? Bence şöyle: Burada her ikisinde de yani, Marx'ın analizinden başka farklı bir perspektifle de olsa Polanyi'nin ve Polanyigil analizlerde de emeğin meta formu, sözde ya da özel, artık metalaştığı andan itibaren, yani bir işçileşme yaşandığı andan itibaren verili bir form. Ben böyle olmadığını yani emeği, emek gücünü, emeğin meta formunu özel kılanın onun meta formunun bir kez meta olduktan sonra ona sabitlenen, yapışan ve

verili olan bir özellik olarak kavranamaması, kavranamayacak olması olduğunu düşünüyorum. Yani o anlamda diğer metalar gibi değil emeğin meta formu. Şunu söylemeye çalışıyorum: Emek gücü, emeğin meta formu, her an meta dışına çıkabilme kapasitesine sahip, potansiyeline sahip. Diğer metalarda meta dışına çıkabilme, meta dışlaşma kapasitesini kendi içinde barındırma söz konusu değil. Sınıflar mücadelesinde emeğin ana eğilimi de, kapitalist toplumsal ilişki içerisinde, bu ayrılmayı, yani emek ve kendi kapasitesi olarak emek gücü şeklindeki parçalanmayı, bütünleştirmek, özdeşlik sağlamak yönünde. Emeğin hem bireysel hem kolektif eğilimi bu. Sermayenin eğiliminin ise tam tersi yönde, emeği emek gücünden ibaret kılma ve o forma sabitleme yönünde olduğunu vurguluyorum. Emeğin meta formunda her gün yeniden ele geçirilen, yani bütün kent örgütlenmesi, işte ulaşım, fabrika tercihleri, vb. bütün bunların, ana belirleyenin de emeğin yeniden meta olarak ele geçirilmesi ve sermayeye gerçek tabiiyetinin sağlanması olarak görüyorum.

Emeğin yönelimi, eğilimi dedim, sermayenin eğilimi dedim. Dikkat ederseniz bu eğilim terimi de önemli bir kavramsal tercih. Çünkü yapıyla tarihi iç içe getiriyor. Yani ne tarih dışı bir yapısal ilişki tanımlaması olarak bir kavram ne de yapısal ilişkilerden azade sadece konjonktüre ve işte kazaiye ya da *contingency*ye bizi çağıran bir kavram kullanıyorum. Onun için hani eğilim o bakımdan bu yapıyla tarihi ilişkilendiren, hem yapıyı tarihselleştiren, tarihe de yapısal karakter kazandıran anlamıyla özellikle Marksist tarihsel maddeci analiz bakımından eğilim kavramsallaştırmasının anlamlı olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla sınıflar mücadelesi dediğimde, sosyal politikanın emeğin eğilimi ile sermayenin eğilimi arasındaki tezatlık çerçevesinde anlaşılabilirliğini vurguluyorum.

Şimdi ben Marx'ın *Grundrisse*'de özdeşlik ilişkisi, dolayım ilişkisi, karşıtlık ilişkisi çerçevesinde bir olguyu analiz ederken, yani “üretim aynı zamanda tüketimdir, tüketim aynı zamanda üretimdir” diyerek üretim ve tüketim arasındaki ilişkiyi analiz ederken hem özdeşlik hem dolayım hem de karşıtlık şeklinde analitik ayrımlarla olayın, olgunun kendisini analiz eden bütünlüklü analizi ortaya koyan çerçevesinin benzerini bu iki eğilim çerçevesinde de yaptım. Ama burada onu ifade etmeyeceğim. Yani özdeşlik, emek kendi kapasitesiyle bir ve aynı şeydir. Emek, emek gücüdür. Emek gücü de emektir. Özdeşlik ilişkisi... Ama sermaye tam da bunu bozar. Kapitalizm zaten bunu parçalar. Bunun sosyal politika kavrayışımız bakımından ne anlam ifade ettiği önemli. Özellikle günümüz kapitalizminin bir de üstüne üstlük şimdi yapay zekâ, robot teknolojisi, karanlık fabrikalar... Yani bırakın emeği meta formunda ele geçirme işini, canlı emeği yerinden eden onun yerine makinaları koyan bir yapının geldiği vurgulanıyor. Doğru, bu var. Ama bunu kapitalist üretimin eşitsiz gelişim dinamikleri çerçevesinde değerlendirmekte fayda var. Çünkü aynı zamanda dünyamız hiç olmadığı kadar yüksek seviyede işçileşme, yani kısa zaman aralığında çok kapsamlı işçileşmenin de yaşandığı, işçileşen, eskiden işçileşmiş coğrafyalarda muazzam yoksullaşmaların, yoksullaşma eğiliminin yaşandığı bir dönemden geçiyor.

Böyle bir dönem içerisinde sözü edilen üretim teknolojisinin, üretimin teknolojik tabanındaki bu dijitalleşme ile sağlanan kimi avantajlar neticesinde, canlı emeğin artık istihdam edilebilirlik alanının çok daralacağı, dolayısıyla evrensel yurttaşlık geliri gibi mekanizmaların devreye sokularak ancak bir toplum düzenine devam edeceği yönünde öneriler var. Türkiye'de de onlar yapıyor, işte Ayşe Hocalar bunu Türkiye'de de dile getiren analizler yaptılar. Ama, sırf Ayşe Hocalar değil yani 2024 tarihli çağdaş, güncel sosyal politika analizlerini içeren herhangi bir metin aldığınızda elinize bütün bunları görebiliyorsunuz. Yani risk gruplarına yardımlar, evrensel yurttaşlık geliri, yapısal işsizlikle mücadele gibi... Bu ana başlıklar her yerde bütün dünyada benzer şekilde konuşuluyor. Şimdi burada tabii sınıflar mücadelesinin analitik ölçeğiyle buna bakıldığı zaman, tam tersine, üretimin teknolojik tabanındaki bu gelişmenin, yani emek üretkenliğini muazzam seviyelere çıkartan bu gelişmenin, insanlık için son derece faydalı olacağı düşünülebilir. İnsanlığı mahveden etkiye yol açanın onun özel mülkiyet karakteri olduğu çok açık. Eğer öyle olmasa tam tersine çok az, yani çalışma sürelerinin azaltılarak, değil mi?... On dokuzuncu yüzyılda on altı saatten on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde on dört saate inip, yirminci yüzyıla da sekiz saatle giren insanlık pek rahatlıkla yirmi birinci yüzyıla altı saat, dört saat çalışma saatiyle ve çalışma günlerini de azaltarak girebilir, madem bu kadar üretkenlik artışı söz konusu.

Neredeyse canlı emeğe ihtiyaç duymayan bir şey olacak, ki Marx'ın *Grundrisse'de* öyle bir pasajı da vardı. Ama o tabii iyimser, aydınlanmanın etkisiyle. Yani özel mülkiyet ve kapitalistler arasında rekabetin bir neticesi olarak, sabit sermayenin ağırlığının giderek artacağı ve canlı emeğe ihtiyaç duyulmayacak bir aşamanın da belki mümkün olabileceği, öyle bir pasaj var. Ama orada kapitalizm düşünülüyor. Çünkü eğer öyle olursa sömürü olmayacak. Yani canlı emek olmadığı için emek sömürüsü olmayacak. Dolayısıyla da kâr oranları meselesi anlamsızlaşacak. Bunun insanlık yararına olabilmesinin tek koşulu mülkiyet meselesi. Oradan yaratılan zenginliğin nasıl paylaşılacağı meselesi olacak. Böyle bakılmadığı zaman, yani yine birey öncelikli bir kamu politikası seti olarak bakıldığı zaman en fazla yufka yürekli insancıl yaklaşımlar. “İşte evrensel yurttaşlık geliri bari olsun da işinden gücünden olan insanlar en azından yaşamlarını sürdürebilecek, ihtiyaçlarını alabilecek gelirden yoksun olmasınlar. Buna da mı karşısınız hocam? Ne yapsın insanlık?” diyebilirler. Baktığın zaman çok anlamsız bir şey değil ama bu tamamen analiz biriminin ne olduğu ve hangi olguyu nasıl değerlendirdiğin, hangi analiz önceliğiyle meseleye baktığımızda alakalı. Teorik ve politik tercihlerimizle son derece ilgili.

Dolayısıyla burada ancak emeğin meta-dışlaşma yönündeki eğiliminin, bireysel ya da kolektif, esas olarak da kolektif, anlamlı bir düzeye erişmesi; bunun sağlanması koşuluyla da ancak buna katkı sağlayan kamu politikalarının sosyal politik içeriğinden söz edilebilir. Yani sosyal politikanın sosyal sıfatı, kamu politikalarının sadece hedef kitlesini tanımlayan sosyolojik muhtevalı bir sıfat değildir. Hayek'in öyle kullanın dediği gibi, bu neoliberal doktrinin iktisat temellerine hazırlayan kişi. Öyle bir makalesi de vardı zaten. (Burada bir arkadaşımız da onu çalışmıştı, geçenlerde.) O [Hayek], mesela büyük bir öfkeyle “Anayasada devletin niteliği olarak nasıl sosyal olur?” diye soruyor. Sosyal tanımlanacaksa, mezarlık hizmeti, vb. ancak sosyal olabilir diyor yani. Gerçi mezarlıkları da özelleştirdiler Şili'de. Onu da Friedman yapmıştı. Nobel İktisat Ödülü almıştı, Pinochet'ye danışmanlık yaptığında. Yani ipin ucunu bıraktığın zaman sosyal siyasi ve hukuksal içeriğiyle değil, sadece sosyolojik anlamıyla gördüğün zaman, yani ilgili politikanın hedef kitlesini imleyen şahsa değil, sosyale gibi tanımladığın zaman, ondan sonra ipin ucu sadece mezarlıklar belki sosyal olabilir demeye kadar gidiyor, o bile kalamıyor elinizde. Bu tıpkı özelleştirme gibi. Onunla bitireyim değil mi? Sümerbank'ın özelleştirilmesi, onu hiç unutmuyorum. Turgut Özal, “Devlet, böyle kalemle, don lastiği üretir mi?” demişti. Devlet mefhumunu ve Sümerbank'ı don lastiği üretmeye, ona indirgemişti. Dolayısıyla orayı bıraktığımızda, yani o don lastiğini üretmekten vazgeçince devlet bütün stratejik üretimlerini de bırakmış oldu. Kapıyı açtığınız zaman sonra oradan kimin geçeceği belli olmuyor. Özetle yani “Sosyalın anlamı ne?” kavgası, bütün kavgâ. Ben sınıflar mücadelesinin analitik önceliğiyle bakıldığında ancak sosyalın anlamına ilişkin, geleneksel sosyal politikanın katkılarını da içererek aşan bir yaklaşımın bize kazandırabileceği kanaatindeyim.

Hocam, sorularımızı cevaplayarak değerli görüşlerinizi bizimle paylaştığınız için çok teşekkür ederiz. Saygılarımızı sunuyoruz.

* DEMİRLİ, Aynur, Sosyal Politika ve Kalkınma Paradigmasının Dönüşümü Odağında Türkiye’de Sosyal Belediyecilik, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2025

BOŞ Bırakılmıştır